

Csiszár Esztella

Bosznia-Hercegovina muszlim társadalmának
lehetséges jövői. „Három holnap” a posztnormális
időben

Budapest, 2019

Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Témavezető:

Dr. Rostoványi Zsolt, DSc

egyetemi tanár

Budapest, 2019

© Csiszár Esztella

MINDEN JOG FENNTARTVA

Budapesti Corvinus Egyetem

Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris
Doktori Iskola

Nemzetközi és biztonsági tanulmányok
alprogram

Csiszár Esztella

Bosznia-Hercegovina muszlim társadalmának
lehetséges jövői. „Három holnap” a posztnormális
időben

doktori értekezés

Budapest, 2019

Tartalomjegyzék

Táblázatok, ábrák és térképek jegyzéke	6
1. Bevezetés	7
1.1. A téma meghatározása és relevanciája.....	8
1.2. A dolgozat áttekintése, háttere és fő célkitűzései	12
1.3. Az alkalmazott módszerek és források.....	15
2. A boszniai muszlimok identitásának változásai a történelem folyamán	19
2.1. A boszniai muszlimok identitásának meghatározásai.....	19
2.2. A boszniai muszlimok (bosnyákok) eredete	27
2.3. Bosnyákok az Oszmán-kor előtt.....	29
2.4. A Boszniai Egyház	30
2.5. Az Oszmán-kori Bosznia	32
2.6. Az Osztrák-Magyar Monarchia kora.....	38
2.7. Az Iszlám Közösség intézményesülése	44
2.8. A boszniai muszlimok Jugoszláviában	48
2.9. Az Iszlám Közösség megújulása a háború után és jelenkori kihívásai.....	58
2.9.1. Az Iszlám Közösség centralizált struktúrája	62
2.9.2. Decentralizált iszlám	66
3. A jövőbeli boszniai muszlim társadalom vizsgálatának jövőkutatási megalapozása	68
3.1. Mi a jövő, hol van és hogyan közelíthető meg?	68
3.2. A jövő kutatás diszciplínája	71
3.2.1. Tudomány-e a jövő kutatás?.....	72
3.2.2. Mi a neve a jövőre vonatkozó tudományos tevékenységnek?	76
3.2.3. A jövő kutatás törvényei	79
3.2.4. A három jövőtípus: lehetséges, valószínű és kívánatos jövők	83
3.2.5. Trendek, gyenge jelek, szabadkártyák és a látóhatár pásztázása	85
3.2.6. Forgatókönyvek – scénáriók.....	89
4. A „három holnap” elmélete a posztnormális korban	97
4.1. Milyen változások zajlanak a világban?.....	97
4.2. A „gyártott normalitás” világa: a jelen	101
4.3. A posztnormális kor jellemzői: komplexitás, kontradikció és káosz (3 K).....	104
4.4. A bizonytalanság és a tudatlanság szerepe a jövő kutatásban	109
4.5. A „három holnap” modellezése	113
5. Bosznia muszlim társadalmának „három holnapja”	121
5.1. Az első holnap horizontja: a kiterjesztett jelen trendjei	122

5.1.1. Trend1: Dayton következményei: befagyasztott béke és működésképtelen állam	123
5.1.2. Trend2: EU-tópia: az európai integrációs csatlakozás elhalványulása.....	130
5.1.3. Trend3: A paradzmatok kezelése, a szalafi csoportok integrációja az Iszlám Közösségbe.....	134
5.1.4. Trend4: Elnéptelenedő Bosznia	140
5.1.5. Trend5: A mindent átszövő korrupció	142
5.1.6. Trend6: Az etnonacionalizmus erősödése	144
5.1.7. Trend7: Az EU-n kívüli külföldi befolyás felerősödése	145
5.1.7.1. Arab befektetések.....	145
5.1.7.2. Orosz befolyás Republika Srpskában	147
5.1.7.3. Kínai projektek	148
5.1.7.4. Törökország szerepe	149
5.1.7.5. A külföldi aktorok geopolitikai súlyának mérlege	152
5.1.8. Forгатókönyv: „Republika Srpska kiválása”	153
5.2. A második holnap horizontja: az ismerős jövő	155
5.2.1. Forгатókönyv: „Vízhiány Szarajevóban”	156
5.3. A harmadik holnap horizontja: az el-nem-gondolt jövő	157
5.3.1. Forгатókönyv: „A bosnyák muszlimok szalafi hagyományai”	158
5.3.2. Forгатókönyv: „Etnikumok felett álló, közös boszniai identitás, az új <i>bošnjaštvo</i> kora”	160
6. Összefoglalás, következtetések	163
7. Függelék: A jövőkutatás diszciplínájának rövid történeti áttekintése	168
Hivatkozott irodalom	173

Táblázatok, ábrák és térképek jegyzéke

Táblázatok

1. sz. táblázat: Bosznia-Hercegovina lakossága a népszámlálási adatok alapján 1948 és 2013 között. 53. oldal
2. sz. táblázat: A forgatókönyvírás lépései Schwartz a *The Art of a Long View* (1996) alapján 95-96. oldal

Ábrák

1. sz. ábra: Az Iszlám Közösség szervezeti felépítése 64. oldal
2. sz. ábra: A trendek életciklusa 87. oldal
3. sz. ábra: A scenáriók sematikus ábrázolása 94. oldal
4. sz. ábra: A forgatókönyv készítés folyamata 96. oldal
5. sz. ábra: Útmutató a Közel-Kelet megértéséhez 108. oldal
6. sz. ábra: Az alternatív jövők típusai ábrázoló jövőtölcsér (Voros 2017) alapján 116. oldal
7. sz. ábra: A három holnap temporális modellje Sardar és Sweeney 2016 alapján 117. oldal
8. sz. ábra: A „három holnap” nem-lineáris modellje Sardar és Sweeney (2016) alapján 118. oldal
9. sz. ábra: A forgatókönyvek elhelyezése a három holnap horizontjain 162. oldal

Térképek

1. sz. térkép: A Balkán népei 23. oldal
2. sz. térkép: Bosznia-Hercegovina lakossága 1991-ben 25. oldal
3. sz. térkép: Bosznia-Hercegovina az Oszmán Birodalomban 1606 körül 34. oldal
4. sz. térkép: Bosznia-Hercegovina közigazgatási beosztása 128. oldal

1. Bevezetés

2019 novemberében Hussein ef. Kavazović, a bosznia-hercegovinai Iszlám Közösség (Islamska Zajednica u Bosni i Hercegovini) legfőbb vallási vezetője (Reisu-l-ulema) újraválasztása utáni első pénteki beszédét (hutba) a Gazi Husrev Beg džamiban tartotta meg. Beszédében kiemelte, hogy a bosnyákok európai identitással rendelkező muszlim közösséget alkotnak, ám hozzátette, hogy vannak olyanok Európában, akiknek ez nem tetszik. (Kavazović 2019) Kavazović szerint az Iszlám Közösség bosnyák muszlimok spirituális hazája, mely egyetlen közösségbe (džematba) fűzi őket. Ahhoz, hogy az Iszlám Közösség sokáig fennmaradhasson, a muszlimoknak tartaniuk kell magukat a hagyományokhoz, az ulemához és az ulema iszlám értelmezéséhez. A beszédben az újabb hét esztendőre megválasztott vallási vezető, Kavazović Reisu-l-ulema következő terminusának legfontosabb programját fogalmazta meg: célja, hogy Bosznia és Hercegovina Iszlám Közösségének európai identitását megerősítse, mely őshonos európai közösségként az iszlámot képviselheti Európában. Kavazović rendszeresen hangsúlyozza, hogy a bosnyákok autochton európai muszlimok. 2016 áprilisában a Pécsi Tudományegyetemen tartott beszédében a bosnyák legfőbb vallási vezető részletesen kifejtette, hogy a bosnyákok miként tekinthetők egyszerre európaiaknak és muszlimoknak. Először is a vallásjogi irányzatok közül a legrugalmasabb hanafita irányzatot követik. Másodszor, a bosnyákok „nem váltak törökké”, hanem megtartották helyi szokásaikat, mint a szabadtéri imádságok vagy az egynejlőség. Harmadszor, az Osztrák-Magyar Monarchia 1878-as okkupációja egyet jelentett a „vallási és etnikai elszigetelődés hagyományos formájának” végével, és kezdetét vette a más civilizációkkal való vallási és intellektuális párbeszéd. Ezek a dialógusok végül az önálló vallási intézmények megalapításával hozzájárultak a muszlimok autonómiájának biztosításához a modern világban. Végül pedig miután a bosnyákok többé már nem nagy birodalmak részei, és a perifériára szorultak, az európai identitás jelenti az egyetemes köteléket számukra. (Kavazović 2016)

Bosznia-Hercegovina központi helyet foglal el Kelet és Nyugat találkozási pontján évszázadok óta. E sajátos, stratégiai jelentőségű geopolitikai pozíciója lehetővé teszi, hogy a régiók közötti együttműködés és integráció elősegítésében kulcsszerepet vállaljon. A boszniai muszlimokat iszlám vallásuk a Kelethez, földrajzi helyük pedig Nyugathoz, Európához köti, s ez a kettős identitás szimbolikus értékűvé teszi az 1,8 milliós boszniai

őshonos európai muszlim közösséget – messze a statisztikai jelentőségén túl, melyet a másfél milliárd muszlim között képvisel. Ez a kis közösség akkor vált világszerte ismertté, amikor a huszadik század végének egyik legvéresebb polgárháborújában hősiiesen küzdött hazája védelméért, kitartva iszlám identitása mellett. Ez a megpróbáltatás – amint a dolgozat során bemutatásra kerül – óriási változásokkal teli elmúlt kétszáz évben következett be, amíg az Oszmán birodalom bosznia-hercegovinai muszlim alattvalóiból a bosnyákok modern európai nemzete vált. Ma pedig a boszniai muszlimok történelmük újabb fontos mérföldkövéhez értek: felmerült az Európai Unióhoz való csatlakozás lehetősége, mely kihívás elé állítja Boszniát, és ezen belül a lakosság mintegy 40%-át alkotó boszniai muszlim közösséget, mivel a 9/11 utáni világrendben és a fokozódó iszlamofób trendeknek köszönhetően a muszlimok megítélése meglehetősen ambivalenssé vált: vajon a muszlimok reményt és inspirációt jelentenek az Európai Unió számára vagy fenyegetést és problémát?

1.1. A téma meghatározása és relevanciája

A délszláv térséget alapjaiban rázta meg Jugoszlávia felbomlása, a második világháború óta a legvéresebb fegyveres konfliktus robbant ki a korábban mesterségesen elnyomott, különböző etnikumok közötti keserves ellentét felszínre törésével. A háború hatalmas változásokat eredményezett valamennyi nyugat-balkáni ország számára, de talán sok szempontból a legmélyebb hatást a boszniai iszlám és a muszlimok életére gyakorolta. A boszniai muszlimok számos problémával néztek szembe a háborút követően. Egyrészt komoly kihívásként jelentkezett a szomszédos népek nacionalista retorikájával szembeni küzdelem. A szerb nacionalista retorika a háború kezdete óta hangoztatta, hogy a boszniai muszlimok fundamentalisták, akik egy radikális, iráni típusú iszlám köztársaság megalapításán munkálkodnak, mely nemcsak Szerbiát, hanem egész Európát fenyegeti. 2001. szeptember 11-e, valamint a 2014-ben Szíriában és Észak-Irakban létrejött Iszlám Állam nevű terrorszervezet megjelenésével ezek a vádak rendszeresen újra fogalmazódnak. A boszniai bizonytalan gazdasági és politikai rendszer, a működésképtelen állam tovább erősíti azok félelmét, akik úgy gondolják, hogy az elszigetelt muszlim entitás nem marad életképes és szép lassan a radikalizálódás felé fog

sodródni¹. Másrészt saját identitásuk megalkotásának folyamatában meg kellett határozniuk a muszlim világ nagy közösségéhez való tartozás minőségét és tartalmát, de egyszersmind annak határait is. Számos elképzelés bontakozott ki arról, hogy miként lehetne ismét Bosznia muszlimjait a muszlim világba integrálni, melyek zöme nem vette figyelembe a helyi, évszázados hagyományok jellegzetességeit. A boszniai iszlám legfőbb jellemzői közé sorolható, hogy toleráns és az európai értékekkel kompatibilis, az iszlám és a Nyugat közötti szakadék fölött átívelő hídként fogható fel. Ugyanakkor könnyen az orientalizmus teremtette kettősség csapdájába esünk, ha a boszniai iszlámot egyfajta európai iszlámmal azonosítjuk, mely szemben áll az elmaradott és fenyegető „keleti iszlámmal”. (Bougarel 2007)

A bosnyák muszlimok útkeresése a háború utáni évektől az új vallási áramlatok megjelenésével vált ismét aktívvá. A boszniai iszlámra a globalizáció inkább Kelet, mint Nyugat felől hatott. Létrehozta és felerősítette a globális muszlim öntudatot, szolidaritást és a muszlim ummához való tartozás eszméjét. A globalizáció hatásának tekinthető, hogy a boszniai iszlám visszakerült a globális iszlám közösség vérkeringésébe. Az 1990-es években nagy mennyiségű pénz és tanítás áramlott Boszniába iszlám országokból, mudzsahedek és a hittérítők telepedtek le Boszniában, miközben számos bosnyák diák tanult a muszlim világ egyetemén, s ezáltal az egyetemes iszlám eszmék és mozgalmak nyomás alá helyezték az iszlám egyes helyi boszniai interpretációit. Mindennek az lett a következménye, hogy a háború után szinte valamennyi iszlám irányzat jelen volt Boszniában a szalafiktól, Abu Hamza követőig. (Alibašić 2005).

Ebben a környezetben egyre komolyabb kritika érte a boszniai iszlám etnikai és földrajzi elhatárolódását, mely szembe megy az egyetemes igényű iszlám vallás tanításaival. A boszniai iszlám sajátosságának figyelembevételével, és a vitás kérdések lezárásaként született az Iszlám Közösség 1997-ben elfogadott Alkotmánya. A Bosznia-Hercegovinai Iszlám Közösség statútuma szerint az Iszlám Közösség a bosznia-hercegovinai muszlimok, a diaszpórában élő bosnyákok és valamennyi, az Iszlám Közösség fennhatóságát elfogadó muszlim egyedüli és egyesült közössége (1. cikk). Az Iszlám

¹ Ez a vízió különösen a 90-es évek háborúi alatt és azt követően volt intenzív, például Margaret Thatcher akaratlanul is szította ezeket a félelmeket, amikor a nemzetközi közösség beavatkozásának buzdítására amellet érvelt, hogy az elkeseredett bosnyákok fundamentalizálódni fognak, mintegy „iszlám időzített bombaként” vannak jelen Európa déli felén. („... a muszlimokat egy egységes Boszniában megtartva elkerülhető a radikalizálódásuk, mely mindenképpen bekövetkezne, ha a muszlimok idegen fennhatóságok alatt szétszóródnának. Egy elkeseredett muszlim diaszpóra... aztán a terrorizmus felé fordulna. Európa egy iszlám időzített bombát hozna ezzel létre.” – fogalmaz Thatcher a New York Times 1992. augusztus 6-i számában)

Közösség autonómiája a boszniai muszlimok² az Oszmán korból származó vallási és jogi intézményein alapul (2. cikk). Az Iszlám Közösség az umma (az iszlám világ egyetlen közössége) oszthatatlan részét képezi (3. cikk). Az Iszlám Közösség szervezete és tevékenységei a Koránból, és az iszlám hagyományaiból, a szunnából származnak, és a *bosnyákok iszlám hagyományain és a kor követelményein* alapulnak (4. cikk). Az Iszlám Közösség autonómiát élvez tevékenységeinek ellátásában (vallási szertartások végzése, iszlám oktatás, az iszlám alapítványok kezelése, jótékonyági és kiadói tevékenység), valamint a tulajdonának igazgatásában (6. cikk). Az Iszlám Közösség 2006 márciusában kiadott egy határozatot, mely a Boszniában gyakorolt évszázados iszlám hagyomány hitelességének védelmére szólított fel. 2006 novemberében a határozat kiegészítésre került, melyben az Iszlám Közösség elítéli a „az iszlám bizonyos egyének és csoportok által hirdetett elfogadhatatlan értelmezését”. A kibővített határozat Karčić szerint a vahábbizmus erősödésével szembeni állásfoglalásnak tekinthető, noha az „iszlám elfogadhatatlan értelmezése” nem került kifejtésre, ezért a vahhábita közösségek ezt éppen az Iszlám Közösség „modernista” diskurzusára vonatkoztatták. A vitába bevont muszlim gondolkodók szerint a határozat elégtelen és az Iszlám Közösség vezetőségének ez ügyben tett lépései opportunisztikusak voltak. (Karčić 2009)

A boszniai iszlámot tehát nem pusztán vallási tanok és gyakorlatok összességéként, hanem politikai és kulturális eszmerendszerként érdemes vizsgálni, s a boszniai iszlámot tápláló történelmi hagyományok súlya és szerepe a Jugoszlávia felbomlása utáni időktől kezdett kifermődni. Egyik legfontosabb annak bizonyítása volt, hogy a boszniai muszlimok őshonosak a régióban, válaszul a háború alatt hangoztatott szerb és horvát nacionalista retorikára, mely szerint a muszlimok külföldi török maradványok. A boszniai iszlám helyi, őshonos toleráns természetének hangsúlyozásával pedig a Nyugat támogatását próbálta megnyerni: biztosítva, hogy a konfliktus háttérben nem a szélsőséges iszlám áll. (Mešarić 2015 p.105) Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy Boszniában az iszlám – ahogy másutt a világon sem – nem egy monolit tömböt alkot, hanem plurális és változó jelenség, melyet a benne húzódó törésvonalak és az annak életet adó társadalmi szereplők figyelembevételével kell vizsgálni. Ezek jól tükröződnek

² A boszniai muszlimok kifejezés alatt a bosznia-hercegovinai muszlimokat értjük. Bosznia pedig – ha nem utal külön a hercegovinai területre – Bosznia-Hercegovinát jelöli a tömörség kedvéért.

azokban a politikai és vallási vitákban, melyek már az alapításától, 1878-tól kezdve megosztotta a boszniai muszlim közösséget és intézményeit (Bougarel 2007)³.

Disszertációmban a bosnyák muszlimok lehetséges jövőinek feltérképezésére vállalkozom a „három holnap” modellje segítségével. (Sardar&Sweeney 2016) Bosznia és Hercegovina színes és gyakran viharos történelmének öröksége az ország jelenét is erőteljesen formálja, a 90-es évek háborújának borzalmait éppúgy megőrizték a házfalak golyó ütötte nyomai, mint a boszniai ember mélyen sebzett lelke, noha a háború lezárása óta már felnőtt egy generáció. Vajon a múlt mennyire erőteljesen határozza meg a jelen, s milyen az a jelen, mely a jövő felé halad megállíthatatlanul? Milyen lehetséges jövőök bontakozhatnak ki szemünk előtt a jelen horizontjait pásztázva?

Noha Bosznia sajátos színfolt a muszlim világ térképén, a bosnyák muszlimok számára az iszlám globális jövője és a muszlim társadalmak jövője meghatározó jelentőséggel bír. A muszlim világ számos kihívással néz szembe a huszonegyedik század elején. Végigtekintve az iszlám világ történetén azt láthatjuk, hogy az elmúlt évszázad során a gyors változásokra sosem készült fel eléggé, ezért mindig csak reagált rájuk, de proaktív sosem tudott lenni, nem tudta felismerni az adott pillanatban rejlő erőket és a múltbeli hibákat, valamint megkövült tradicionalizmusában nem tudta megérteni a globális világ valóságát. A boszniai muszlimokkal kapcsolatos forgatókönyvek kialakításakor a lehető legkomplexebb megközelítésben nemcsak a lokális, de a globális iszlám trendeket is figyelembe kell venni.

Szarajevóban töltött tanulmányi időm alatt találkoztam a londoni székhelyű Centre for Futures Studies in Postnormal Times jövőkutató csoportjával a 2015. november 6-8-ig megrendezett „Futures Studies in Postnormal Times: A Hands On Workshop and Polylogue” workshopon⁴. A bemutatott elméleti modelljük hatására a bosnyák muszlimokkal kapcsolatos kutatásaim ekkor vettek fordulatot: a múltba tekintés helyett a lehetséges jövőök felé fordultam. A posztnormális idő, mely egyre gyorsuló, behálózott, kaotikus, komplex, ellentmondásokkal teli világunkat mind gyakrabban jellemzi, új típusú jövőkutatási módszereket hívott életre. Disszertációmban a jövő különböző

³ A viták központi kérdése az iszlám és a nyugati modernitás kapcsolata, így például az umma és a nemzet kompatibilitása, a Saria szerepe a modern államban, a hagyományos vallási intézmények és szokások reformja körül zajlottak a legfőbb vallási és politikai viták. (Bougarel 2007 p.97)

⁴ A CPPFS szervezésében ezt követően részt vettem 2016 márciusában Londonban a „Futures Studies in Postnormal Times: London Polylogue on Futures of Muslims in Britain” workshopon, továbbá 2017 márciusában Sarajevóban és 2018 augusztusában ismét Sarajevóban tartott workshopon.

típusait feltérképezve alkalmazom a „három holnap” elméleti modelljét (Sardar&Sweeney 2016 alapján), mely új lehetőséget kínál a jövő tanulmányozására és a jelen jövőorientált értelmezésére. A dolgozat a „három holnap” horizontjai mentén mutat be a bosnyák muszlimok lehetséges jövőire vonatkozó scénáriókat.

1.2. A dolgozat áttekintése, háttere és fő célkitűzései

A világpolitika meghatározó témái közé tartozik mind az iszlám politikai szerepe, mind pedig a nemzeti kisebbségek problémája a hidegháború lezárulta után. Az iszlámmal a muszlim többségű országokban Észak-Afrikától a Közel-Keletig könyvtárnyi irodalom foglalkozik, a muszlim kisebbségeknek, melyek pedig a muszlimok egyharmadát alkotják (Kínától Európáig), kevesebb figyelem jut, mintegy az iszlám világ periferiájának tekintve őket. A muszlim kisebbségek pedig azért is érdemelnek lényegesen nagyobb figyelmet az iszlám világban belül, mert az iszlám politikai szerepét ezekben az esetekben lehet leginkább tetten érni, mivel a kisebbség kontextusában az iszlám központi szerepet játszik a közösség identitásának kialakításában. Amennyiben az iszlám egy kisebbség kulturális különlegességének egyedüli vagy legfőbb forrásaként jelenik meg, az adott kisebbség önmeghatározásának reprezentánsává válik és eszközül szolgál a politikai magatartásának kialakításában is. A muszlim többségű országokban is szerephez jutott az iszlám – különösen az idegen uralom alatt, és a gyarmatosítás utáni útkeresésben. A muszlim kisebbségek esetében egy iszlám közösségbe való tartozás reflexiója elkerülhetetlenül jelen van, a csoport politikai identitásának meghatározásában az iszlám olyan közvetítővé válik, melyen keresztül a politikai igényeik megfogalmazódnak.

Bosznia-Hercegovinával, mint fiatal állammal, melynek történelmi és geopolitikai sajátosságai miatt a nemzetépítés folyamata rengeteg vitás kérdést vetett és vet fel, terjedelmes irodalom foglalkozik az 1990-es évek polgárháborúja, és az azt követő újjáépítés kapcsán. A legtöbb tudományos igényű munka, mely a boszniai muszlimok kérdésével is foglalkozik a háború utáni időszakban, a nemzet, etnopolitika és a nacionalizmus elméletei felől közelíti meg a térség vizsgálatát. Jelen dolgozat azonban nem kíván ezen az ösvényen haladni, hanem a bosnyákok iszlám vallási identitását és annak történelmi összetevőit elemezve arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen jövők állhatnak a boszniai muszlim kisebbség előtt?

A második fejezetben a múltat és jelent magában foglaló ún. gyártott normalitás mezőjét (manufactured normalcy field) tárja fel a dolgozat, hogy a lehető legalaposabban bemutassa honnan, milyen nézőpontból pásztázzuk a jövőt. A második fejezetben a bosnyák muszlimok identitását formáló legfontosabb történelmi események áttekintését követően a bosnyák muszlimok szempontjából kitüntetett korszakot elemzi a dolgozat, az Osztrák-Magyar Monarchia okkupációjának és annexiójának időszakát (1878-1908). Ez a korszak az egyik legjobban feldolgozott időszaka Bosznia-Hercegovina történelmének. A bosnyák iszlám identitás modern megszületésének tanúja ez a kor, melyet híven tükröznek a magyar nyelvű írárok, melyek a Kállay Béni és Burján István kormányzósága alatti Boszniáról születtek. A fejezet foglalkozik a boszniai muzulmán autonóm mozgalom kialakulásának körülményeivel és céljainak olykor viszontagságos folyamatok eredményeként létrejött megvalósulásával. A dolgozat az Iszlám Közösség, az iszlám intézményesített szervezetének vizsgálatával folytatódik, melyet Ferenc József császár jóváhagyásával 1882-ben hoztak létre. A bosnyák muszlimok számára kiemelt jelentőségű az Isztambultól leválasztott, autonóm Iszlám Közösség alapításának pillanata. Salman Sayyid szerint mivel az identitás konstruált entitás, nem rendelkezik a priori alappal, az identitások nem létezhetnek konstrukciójukat megelőzően egységes formában, hiszen éppen az egységük és teljességük jön létre a konstrukció által. Ezért van az, hogy az alapítás momentuma kitüntetett jelentőséggel bír, mivel új identitásokat hoz létre. A boszniai Iszlám Közösség megalapításának folyamata, szervezetének és tevékenységi körének bemutatása ezért is érdemel különleges figyelmet. Az iszlám politikai és társadalmi helyzetének megértéséhez az Iszlám Közösség intézményeit érdemes közelebbről megvizsgálni: a szervezet felépítését és hierarchiáját, a jogi és oktatási intézményeit, a vakuf alapítványokat, és az ulemát. Ezek történeti vizsgálatában kiemelt szerepet játszanak a különféle vallási trendek, melyeket a közösség maga alakított ki, vagy az iszlám világ felől érkező gyakoroltak rájuk hatást. A fejezet foglalkozik továbbá az Iszlám Közösség háború utáni megújulásával és jelenkori kihívásaival. Az Iszlám Közösség, mint a boszniai iszlám értelmezésének felhatalmazott őre, évtizedek óta küzdelmet folytat az övétől eltérő iszlám tanok hirdetőivel. Ennek ellenére a szalafi és vahhábita tanok követőkre találtak az országban, s e közösségek – bizonyos feltételezések szerint – egyfajta párhuzamos iszlám közösséget alkotnak. Az Iszlám Közösség égető kérdése, hogy milyen eszközökkel lehet megakadályozni a boszniai fiatalok radikalizálódását, továbbá a külföldről (Törökország, Irán, Szaúd-Arábia stb.) érkező hatásokat miként lehet ellenőrzés alatt tartani.

A dolgozat elméleti keretrendszerét a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájában kevésbé alkalmazott megközelítés, a jövőkutatás diszciplínája adja. Újszerűsége miatt a harmadik fejezet során bemutatásra kerül a jövőkutatás tudománya. A fejezet a jövő, e megfoghatatlan és mégis megkerülhetetlen tartomány határait jelöli ki, majd bemutatja meghatározásait és megközelítéseit. A jövővel foglalkozó tudományág története a Függelékben kapott helyet. A jövőkutatás releváns szakirodalmának tanulmányozása egyben azt a célt is szolgálja, hogy átfogó képet kapjunk az alkalmazásra kerülő „három holnap” elméletének helyéről a jövőkutatási megközelítések között. A negyedik fejezet célja a „három holnap” elméletének bemutatása, melyre a bosnyák muszlim társadalom jövőinek feltérképezése épül. Feltérképezi azokat a változásokat, melyek az úgynevezett normális időből a posztnormális korba vezetnek át minket, s ez készíti elő azt a fogalomtárat és értelmezési keretrendszert, mellyel a „három holnap” elmélete és módszertana operál. Az ötödik fejezet felvonultatja a bosnyák muszlim társadalom „három holnapjának” horizontjain kialakított scenáriókat, melyek a kiterjesztett jelenben, az ismerős jövőben és az el-nem-gondolt jövőben helyezkednek el. A forgatókönyvek a posztnormális lehetőségeket magukban hordozó jelenségeken alapulnak. A kiterjesztett jelen síkján a bosnyák muszlimokat érintő főbb trendek felvonultatása mellett egy forgatókönyvet, Republika Srpska kiválását mutatja be a dolgozat. Ezt követően a második holnap, az ismerős jövő horizontján a hatalmas arab gigaberuházás, a Buroj Ozone City arab turisztikai komplexum felépítésének lehetséges következményét elgondoló forgatókönyv szerepel. A harmadik holnap, az el-nem-gondolt jövő horizontján két forgatókönyv került kidolgozásra: a szalafizmus lehetséges boszniai előretörésének disztópikus, valamint az egységes boszniai identitás kialakulásának utópisztikus forgatókönyve. Végül összegeztem a „három holnap” elméleti modelljének hozzájárulását a jövőkutatás fejlődéséhez, a kifejlesztett komplex módszer alkalmazhatóságát, valamint az eredmények gyakorlati hasznosíthatóságát és továbbfejleszthetőségét. Ez a dolgozat nem kíván a bosnyák muszlimok jövőiről biztos és abszolút megállapításokat tenni, a kutatás célja magasabb szintű foresight előrelátást kínálni, meta-szintű alternatív jövőket felvonultatva.

A dolgozatban arab, török és bosnyák szavak és kifejezések is szerepelnek, melyek átírásában nem könnyű minden szabálynak megfelelő alakot választani, mivel legtöbbjük mindhárom nyelvben egyaránt szerepel különböző helyesírással és kiejtéssel. Mivel egyes kifejezések eredetének vizsgálata nem képezi a dolgozat tárgyát, az átírás

alkalmazott szabályai tartalmazhatnak nyelvészetileg vitatható pontokat, de a dolgozat törekvése szerint az alábbi szabályoknak kíván megfelelni. A vallási terminusokat és neveket a boszniai muszlimok által használt bosnyák-horvát átírásban közöljük, például a *vakuf* szó szerepel, az arab *waqf* vagy a török *vakıf* helyett. A török és bosnyák nyelven egyaránt létező kifejezések esetében a bosnyák változatot közöljük, esetenként mellé téve a török vagy arab megfelelőjét zárójelben. A bosnyák neveket és vallási terminusokat viszont az egyöntetűség kedvéért nem a magyar nyelvű, hanem a mai boszniai szóhasználatnak és helyesírásnak megfelelően közöljük, kivéve természetesen a közvetlen idézeteket és azokat az eseteket, amikor a vallási terminust általánosságban használjuk. Ilyen esetekben a magyar átírást követjük. (Például a *Saría* helyett a boszniai kontextusban a *šerijat* kifejezést használjuk, ám *Saría* szerepel, amikor általánosságban, tágabb értelemben alkalmazzuk). A bosnyák-horvát nyelv magyar betűkészlettől eltérő jeleinek kiejtése a következő: č = cs, ć = erős ty, đ = erős gy, dž = dzs, lj = ly (erősebb j), nj = ny, š = s, ž = zs. Az arab szavak esetében a magyar hang- és betűállományhoz igazodó, a klasszikus arab kiejtésnek megközelítően megfelelő magyar átírás elvét követjük. A „három holnap” elméletének terminológiáját alkotó szakkifejezések, mint a gyártott normalitás mezője, vagy a holnapok és az állatsereglet elnevezései, újszerűségük ellenére a dolgozatban egységesen, idézőjel nélkül szerepelnek.

1.3. Az alkalmazott módszerek és források

A jövőképek feltárásához elengedhetetlen az interdiszciplináris megközelítés alkalmazása, amely a jövőkutatási szakirodalmon kívül magában foglalja a történelmet, antropológiát, szociológiát, politikatudományt és a néprajzot. Ez a boszniai muszlimok esetében egyszerre jelenti a balkáni szláv nép vizsgálatát, de kiegészül a muszlimok vizsgálatával is, akiknek a történelmük, kultúrájuk, és vallásuk szorosan kötődik az Oszmán birodalomhoz, a Közel-Kelethez, és ezáltal az iszlám civilizációhoz. A dolgozat ennek megfelelően alapvetően négyféle forráscsoportra támaszkodik. Az első forrásegyüttest az elméleti és módszertani kérdések tisztázásához a jövőkutatás hazai és nemzetközi szakirodalma kínálja. Ezen belül nagy hangsúlyt kapnak Ziauddin Sardar írásai, aki a posztnormális idő fogalmát bevezette. A boszniai muszlimokkal foglalkozó szakirodalom képezi a második nagy forrásegyüttest. Ezen belül kétféle csoportba sorolható forrásokat dolgoz fel a kutatás. Az első a nemzetközi, főleg angol nyelvű

szakirodalom. A jugoszláviai muszlimokról, illetve Boszniáról a huszadik század második felében kisszámú, főként antropológiai, történeti és néprajzi kutatások születtek. Míg Bosznia több mint 70 éven át különféle típusú jugoszláv politikai rendszerhez tartozott, a bosnyák kultúra és nyelv sajátosságai átmenetileg feledésbe merültek. A szerb elit és a horvát nacionalista körök domináns csoportja azzal támasztotta alá a boszniai területi igényét, hogy az ott élő szerb-horvát nyelvű bosnyákok csupán egy vallási csoportot alkotnak a szerb, horvát vagy jugoszláv államon belül. Ennek megfelelően kezelte a szakirodalom is a bosnyák muszlim témát. A délszláv térség iránt az 1990-es évek háborúi miatt ugrásszerűen megnőtt a nemzetközi tudományos érdeklődés, főként biztonságpolitikai, stratégiai és nemzetközi jogi vonatkozású tanulmányok keletkeztek a háborút követően. A háború rendezése után megszáporodtak a Boszniáról szóló történeti, politikai, szociológia tárgyú könyvek és írások⁵, melyek közül többet horvatra is lefordítottak. Mivel ezek a tudományos művek nyugati szerzőktől születtek, akik pártatlannak (de mindenképp kívülállónak) tűntek az etnikai vitákban, mai napig megfigyelhető, hogy bizonyos értelemben nagyobb presztízs övezi Boszniában írásaikat, mint a boszniai szerzőkét, akiket esetleg a szerbek vagy horvátok elfogultsággal vádolhatnak. A kiadott tudományos igényű munkák közül a legnépszerűbbek, és a legtöbbet hivatkozott írások: Francine Friedman, *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, Mark Pinson (szerk.): *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Tone Brंगा, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*, Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, Robert Donia és John Fine, *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*, Michael Sells, *The bridge betrayed: religion and genocide in Bosnia*, Bieber, Florian, *Post-war Bosnia: Ethnicity, inequality and public sector governance*, Marko Hoare, *The History of Bosnia: from the Middle Ages to the Present Day*, Bougarel, Xavier: *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina. Surviving Empires*.

Jugoszlávia felbomlása után jelentősen nőtt a bosnyák szerzők tollából származó művek száma is, akik a 800 éves kulturális hagyományokkal rendelkező bosnyákság gazdag történelmét, kultúráját és identitását tárták fel, termékenyen hozzájárulva a Dayton utáni új nemzetépítési folyamat kulturális tökéjéhez. A második nagy forrásegyüttest tehát a

⁵ A Boszniával foglalkozó 1990-es években keletkezett művek legrészletesebb bibliográfiája: Quentin Hoare és Noel Malcolm szerk.(1999): *Books on Bosnia: a critical bibliography of works relating to Bosnia-Herzegovina published since 1990 in West European languages*. (London: Bosnian Institute).

boszniai muszlimoktól származó írások adják. Jugoszlávia muszlim népessége 1974 után kezdett hosszú idő után a kutatások középpontjába kerülni, miután elismerték a nemzeti értelemben vett muszlimok kategóriáját, és ezzel létezésüket. Ekkortól jelentek meg boszniai történészek munkái, mint Enver Rizvić, Mustafa Imamović, Muhamed Hadžijahić, Dževad Juzbašić, Enes Durmišević, Fikret Karčić történelmi írásai a bosnyákokról.

Az értekezés utolsó fejezetének eredményeihez, a boszniai muszlim társadalom „három holnapjának” feltérképezéséhez a *Centre for Futures Studies in Postnormal Times*⁶ kutatócsoportjával töltött műhelymunkák szolgáltak támpontul.

A dolgozat területileg Bosznia-Hercegovina muszlim népességével foglalkozik, így a horvát, szlovén, szandzsákbeli, valamint a diaszpóra muszlim közösségeinek fejlődése és identitásának változásai – noha a bosznia-hercegovinai Iszlám Közösség fennhatósága alá tartoznak – nem képezik hangsúlyosan a kutatás tárgyát. Az értekezés időbeli kerete a történelmi áttekintés okán a pre-oszmán időktől napjainkig terjed, de alapvetően két kiemelt időszakra helyezi a hangsúlyt: az Osztrák-Magyar Monarchia korszakára Boszniában (1878-1918), valamint az 1990-es évek háborúját követő időszakra és napjainkra koncentrálni célkitűzésének megvalósításában, hogy feltérképezzen néhány lehetséges jövőképet a bosnyák muszlimok „három holnapjának” horizontja mentén. Ehhez a hawaii Manoa iskola az alternatív jövők (szcenáriók) kialakítására kidolgozott vízióalkotási folyamat hét összetevője közül az első négy mentén halad (Dator 2009):

1. A múlt értékelése: Mivel lehetetlen hatékonyan és kreatívan gondolkodni bárminek a jövőjéről, amíg nem értjük létrejöttének alapját, múltjának különféle oldalait (Dator 2009 p. 2), először a boszniai muszlimok történelmének áttekintésére kerül sor, kiemelve mindazokat az eseményeket, melyek a bosnyák identitás kialakulásában jelentős szerepet játszottak.
2. A jelen megértése: a három jövőhorizont felvázolásához elengedhetetlen, hogy a jelenlegi hajtóerőket és felmerülő kérdéseket, kihívásokat megvizsgáljuk. Ezek azok az események, melyek alakítják vagy meg is változtatják a jelenlegi életet: a működésképtelen boszniai állam, az euro-atlanti integráció lehetőségének elhalványulása, és a külföldi hatásoknak való egyre erősebb kiszolgáltatottság.

⁶ A posztnormális idők jövőkutató központ honlapja: www.cppfs.org

3. A jövők egyes aspektusainak előrejelzése: ez az első holnap, a kiterjesztett jelen horizontja, mely feltérképezi a nagyobb, változatlan trendeket, a múltból a jövőbe tartó folytonosságokat. Itt kerül előtérbe, hogy vajon a múlt mely aspektusai folytatódnak a jövőben, és melyek lehetnek az új elemek. (Dator 2009 p. 2)
4. Az alternatív jövők megtapasztalása: Dator szerint nem egyetlen jövő létezik „odaát”, amit majd megjósolunk, hanem számos alternatív jövő van, melyeket anticipálhatunk vagy bizonyos mértékben előre megtapasztalhatunk. Az ismerős jövő és az el-nem-gondolt jövő horizontjai a jövőbeli kihívásokon és lehetőségeken, valamint a világ működéséről való eltérő elképzeléseken alapulnak.

Jelen dolgozat a boszniai muszlimokat érintő általános trendekre és az újonnan felmerülő társadalmi kérdésekre koncentrál, de ezen a ponton fontos hangsúlyozni, hogy valamennyi lehetséges mai trend, felmerülő kérdés és hajtóerő feltérképezésére nem vállalkozik, nem vállalkozhat, mivel ez egyrészt szétfeszítené a disszertáció kereteit, másrészt önmagában is lehetetlen vállalkozás lenne. Mivel a felvonultatott trendek önmagukban is önálló dolgozat tárgyát képezhetnék, ezért jelen disszertáció sokkal inkább egy általános képet kíván nyújtani a „három holnap” modelljének alkalmazhatóságáról a boszniai muszlimok jövőjének vonatkozásában.

2. A boszniai muszlimok identitásának változásai a történelem folyamán

2.1. A boszniai muszlimok identitásának meghatározásai

Richard Jenkins (Jenkins 2008 p. 37-38) szerint az identitás fogalmát egyszerre egyéni és közösségi szinten kell vizsgálni. Az identitás egyéni és kollektív elemei egymással összefüggenek, és ugyanannak a folyamatnak a részei. Ezért a legpontosabban az identitás működéséről, mint folyamatról lehet beszélni (identifikáció). Az egyéni és a kollektív identifikáció egymással szoros kapcsolatban áll, ám míg az egyéni identitás a különbséget (egyediséget) hangsúlyozza, addig a kollektív identitás a hasonlóságot (megosztott identitás). Az identitások társadalmilag konstruáltak, melyek az identifikáció belső-külső dialektikáján alapulnak. Ez azt jelenti, hogy az identitás egyik oldalát az egyén határozza meg, a másikat a közösség. Jenkins megállapítja, hogy egyetlen identitás sem ölthető fel, míg a „jelentős mások” nem érvényesítik, azaz az identifikáció a belső és a külső világ találkozása. Az Assmann házaspár kulturális emlékezetről írt munkája hasonlóan fogalmaz az egyéni és csoportidentitások megteremtődésének egymásra utaltságáról⁷. A „bosnyák” jelölést a boszniai (nagy kezdőbetűvel jelölt) Muszlimokra 1993-ban vezették be, mely egyesíti a boszniai muszlimok identitásának vallási és etnikai elemeit. A fejezet arra keresi a választ, hogy ki is a „bosnyák”? A „nemzeti tér emlékezet” kapcsolódása a nemzeti szimbólumrendszerhez teremti meg a nemzeti mítoszokat. A történelemírás, a múlt át- és felértékelése mindig jövőorientált, hiszen egy uralom vagy a hatalmi viszonyok legitimálásához vagy épp megingatásához, a mindenkori politika szereplői számára fontos kérdés, hogy ehhez milyen történelmi szimbólumrendszert és milyen értelmezési modellt tudnak mozgósítani. Az emlékezés csoport által „kicövekel”

⁷ „A személyes és az egyéni identitás szintén tudatosulással támad és fejlődik. Csakhamar ez esetben szükségzerű és elkerülhetetlen folyamatról van szó, melyet az vált ki, hogy az egyén egy eleve adott társadalmi és kulturális alakulatba születik bele. Ez amolyan »antropológiai reflexivitás«. A kölcsönös tükröződés. A személyes identitás olymód alakul, hogy az egyén hozzá képes »szignifikánsan másokkal«, és általuk róla visszavetített képpel azonosul. Önmagunk megtapasztalása mindig közvetett, csak másoké közvetlen. Arcunkhoz hasonlóan belső önmagunkat sem láthatjuk. Másként, mint tükörben. Ez a tükröződés, re-flexio tudatosítás és a reflexivitás szerkezetét mutatja. Tehát nem egyszerű szójátékról van szó. A másokkal való érintkezés egyúttal érintkezés önmagunkkal. Önmagunkra, vagyis személyes identitásra csak kommunikációban és integrációban tehetünk szert. A személyes identitás, egyrészt önmagunk tudata, másrészt a többiek, a másik részéről velünk szemben támasztott elvárások és az ebből fakadó felelősség tudata. Ahhoz, hogy az ember személyes identitását alakíthasson ki a másokkal való érintkezésben, közös »szimbolikus értelemvilágban« kell velük élnie. Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy a közösködés máris (kollektív) identitást terem. Ilyesmire, csak akkor kerül sor, ha a közös vonás tudatossá válik, és az marad” (Assmann 1992. p 133–134).

eseményei – J. Assmann alapján –, azaz a történésfolyamból kiemelt elemei azok, melyek a csoporthoz való viszonyon keresztül aztán létrehozzák az egyén identitását. A nemzetfogalom, a hozzákapcsolódó toposzok nemcsak egy kor kultúrtörténetének jelentős alakzatai, hanem ezen túlmenően, a kulturális emlékezet, a kollektív identitás alapvető elemei is.

A muszlim identitás *per definitionem* közösségi identitásnak tekinthető. Az iszlám előírja az egyén jogait és kötelességeit a családi környezetben és a hívek közösségében. Ugyanakkor a muszlim identitás egyben egyéni identitás is, mely a modern individualista és pluralista társadalmakban egyre hangsúlyosabbá válik a muszlimok számára. A vallás felfogása a Balkánon hagyományosan mindig közösségi, nem individuális alapú. A délszláv történelem során a nemzet és a vallás fogalmai összeolvadtak, mintegy a „vallások nemzetiesítéséről” beszélhetünk. Ezért Mitja Velikonja szerint kiemelten fontos a vallási tényezőt vizsgálni a nemzeti identitás megértéséhez. A vallás az egyik legkorábbi és legalapvetőbb formája egy csoport kollektív különbözőség-tudatának. A vallási dimenzió a nemzettudat és politika megteremtésének legfontosabb és legerőteljesebb tényezője, amely akkor is képes fennmaradni, ha más tényezők megszűnnek. Az egyházak és vallási közösségek olyan társadalmi és politikai entitások, melyek fontos szerepet játszanak egy nemzet megteremtésében és annak túlélésében. A vallási különbségek még nagyobb szerepet kapnak a nemzeti identitás kialakításában olyan államokban, ahol jelen volt/van a vallási heterogenitás. (Velikonja 2003, p. 12-13) Jugoszlávia 1980-as erodálásától kezdve erőteljesen támadtak fel a nacionalista irányzatok, és ebben a tendenciában megfigyelhető a vallások szerepének felértékelődése, valamint a vallási vezetők befolyásának növekedése a politikában, azaz a vallás politizálódásának lehetünk tanúi. Ez a szimbiotikus viszony az etnikai nacionalizmus és a vallás között értelmetlen lett volna egy modern, individuális alapú vallásfelfogás esetében.

A boszniai háború szintén előtérbe hozta a boszniai muszlimok identitásának kérdését. A jugoszláv időkben az iszlám meglehetősen szekuláris volt, különösen a városokban. Cornelia Sorabji megjegyzi, hogy nem a hit és a rítusok számítottak, hanem sokkal inkább az erkölcsös élet. Jobban megszólták azt, aki nem volt vendégszerető, vagy nem tartotta tisztán otthonát, és pletykálgodott, mint azt, aki nem böjtölt Ramadánkor, vagy nem imádkozott rendszeresen. Ezek az értékek az erkölcs általános kódjai voltak, melyek tulajdonképpen azonosak voltak a nem-muszlim társadalmak értékeivel. (Sorabji 1993 p.

34) Az iszlám értelmezése és gyakorlata a szocializmus alatt leginkább tehát egy erkölcsi rendszer alakját öltötte. A háború hozott gyökeres változásokat az iszlámmal való identitásbeli azonosulás irányába.

A boszniai muszlimok a csoportidentitásukat részben a Boszniában élő másik két csoporttól, a szerbektől és a horvátoktól való vallási és nemzeti különállásuk alapján határozzák meg. Az identitásuk másik forrását pedig az jelenti, hogy részei az iszlám világnak. Ez persze nem egyedülálló, hiszen a boszniai horvátok számára ez az identitás három összetevőt is tartalmaz: részei a boszniai horvát kisebbségnek, a horvát identitás bizonyos fokig Horvátországhoz fűzi őket, de egyszersmind részei a katolikus világnak is. Másként fogalmazva, amennyiben nem etnikai meghatározottságukban közelítünk a boszniai muszlimokra, mely az egymás mellett élő etnikai csoportok közötti határookra teszi a hangsúlyt, s ekként a boszniai katolikus horvátoktól és ortodox szerbektől való különállásuk identifikációs mezőit tárja fel, hanem az identitásukat saját értelmezésükben vizsgáljuk, akkor a muszlimok a tágabb iszlám világgal, azaz az ummával való kapcsolatában jelennek meg. Az egyetemes vallások nemzeti összetevője az iszlám és a katolicizmus esetében egészen másként alakult ki, mint a szerb ortodox hagyományokban megfigyelhető nemzeti-vallási szimbiózis. A nemzeti hagyományok természetesen az iszlám és a katolikus területeken is megjelentek, de sem a katolicizmus, sem az iszlám nem játszott olyan implicit szerepet a horvát (nemzeti) vagy a bosnyák (regionális és nemzeti) érzület kialakításában, ahogyan a szerb nemzeti identitást az ortodoxia formálta. A boszniai muszlimok esetében az identitásuk közvetlenül a vallási meggyőződésükben gyökerezik, és ezért van az, hogy a szerb és horvát nemzeti ideológiák támogatói ebben a közösségben hagyományosan az iszlám egyetemességére hivatkozva próbálták a különálló muszlim nemzet eszméjét aláásni. (Banac 1988 p. 66) Ugyanakkor a boszniai társadalmi és politikai rend szerkezetét nem az állampolgárság, hanem a csoportidentitás alakította ki. Ennek történelmi formálódását az Oszmán korban érhetjük tetten, ahol a felekezeti alapon szervezett millet rendszer adta a társadalmi elrendeződést. A modernizáció korától kezdve azonban a boszniai ortodoxok és katolikusok egyre inkább a Szerbiában és Horvátországban erősödő identitás- és nemzetépítő folyamatok hatása alá kerültek. A muszlimok ezzel szemben az egyetemes iszlám kultúrával azonosulva az Oszmán-birodalom részeként határozták meg magukat. A huszadik század közepéig a muszlim politikai gondolkodók gyakran azonosultak a horvát vagy szerb nemzethez tartozás gondolatával, míg az 1960-as években felmerült egy önálló muszlim

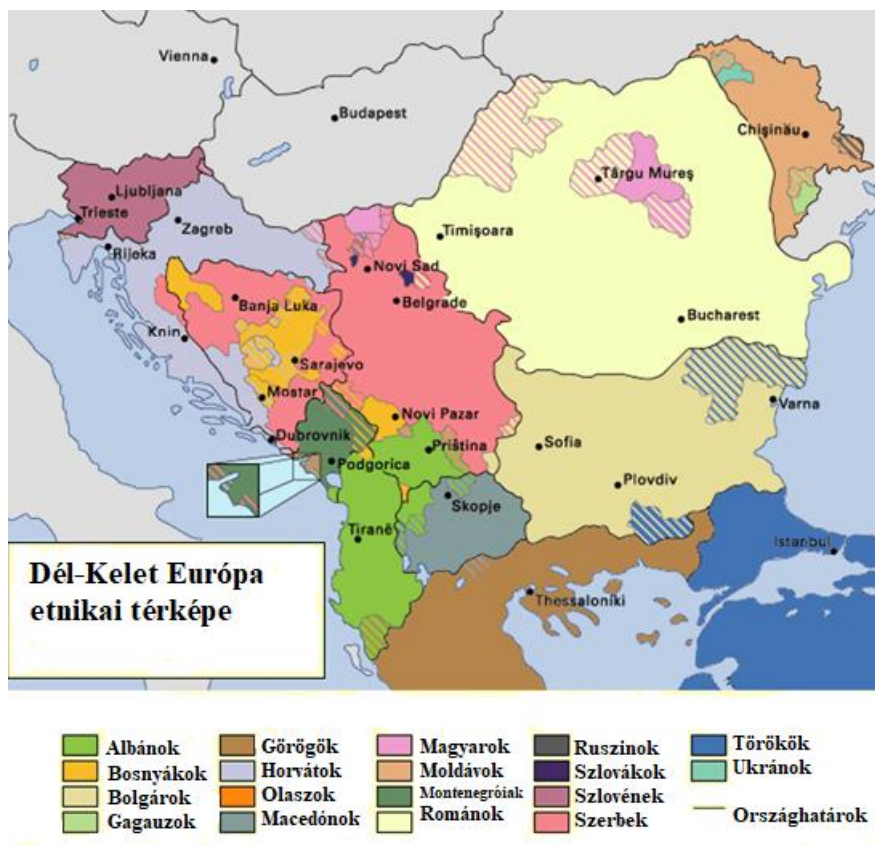
tagköztársaság gondolata is. Később, Jugoszlávia felbomlásával az 1990-es években a muszlim politikai elit ráébredt, hogy nem lehetséges egy muszlim nemzetállam létrehozása Boszniában. Az 1960-s években a muszlim identitás kialakításában az iszlám a lehető legkevesebb szerepet kapta, majd 30 évvel később – épp, amikor a muszlimokra a „bosnyák” elnevezést vezették be, nőtt meg jelentősen az iszlám jelentősége az identitásmarkerek között. (Bougarel 2017 pp.2-3)

Az iszlám, ahogy azt az előzőekből láhattuk, meglehetősen nehezen meghatározható és azonosítható kategória, amelyet minden csoport másként definiál. A vitatható értelmezések miatt egyszerűbb muszlimokról beszélni egy elvont iszlám fogalomra való hivatkozás helyett. Amikor mégis „boszniai iszlámról” esik szó, az egy elvont, idealizált természetű valóságot jelöl, melyhez más-más intenzitással kapcsolódnak a muszlimok. A muszlimokkal foglalkozó elemzések gyakran túlhangsúlyozzák az iszlám tényezőjét, ahogy Aziz Azmeh fogalmaz: „túlislamizálják a muszlimokat”. A muszlimok identitásának feltárásában fontos tehát hangsúlyozni az identitás többretegű, egymást átfedő, kontextuális összetevőit, mely dinamikus és plurális természetű, a társadalmi kölcsönhatások következtében szüntelen alakulásban van, szoros kapcsolatban áll a társadalmi renddel, a politikai hatalommal, a nemzeti és nemzetközi elköteleződéssel, és egyéb társadalmi-kulturális tényezővel, mint kor, nem, iskolázottság, lakóhely. A „társadalmi értelemben vett muszlimok” tehát különböző tényezők alapján azonosítják magukat muszlimként, hitük és vallásgyakorlatuk, családi hátterük, kulturális hagyományaik vagy etnikai vagy nemzeti hovatartozásuk alapján. E tágabb értelemben vett muszlim elnevezés alá nem csak a vallásgyakorló csoportok tartozhatnak.

A boszniai iszlám a Balkánon jelenlevő iszlámok (a többes szám jelzi, hogy nem egységes, monolitikus tömbről van szó) között meghatározó jelentőségű, de nem az egyedüli irányzat. A Balkán vallási térképe meglehetősen összetett képet mutat, melyen belül a muszlimok csoportjai sem alkotnak homogén egységet. Azok a főként szerb elméletek, melyek egy „iszlám övezetet” vagy „zöld tengelyt” feltételeznek, könnyedén cáfolhatók a nyelvi, etnikai és teológiai különbségek bemutatásával: a Balkán muszlimjai különböző nyelveken beszélnek (albán, szláv, török, és roma dialektusok), különböző népcsoportokba tartoznak (albánok, szlávok, törökök, pomákok, torbesek és romák), és különbségek mutatkoznak a teológiai hagyományaikban is (főként szunniták, de léteznek bektásik Albániában és Macedóniában, alevi közösség Bulgáriában, és szalafi közösségek több országban is). E különböző népek különböző módokon viszonyulnak saját

államaikhoz, attól függően, hogy kisebbséget vagy többséget alkotnak benne, illetve, hogy milyen a többségi társadalommal fennálló viszonyuk. További fontos különbség, hogy miként viszonyulnak ezek a csoportok a saját vallási identitásukhoz (egy szekuláris/vallásos skálán). A Balkánon élő muszlimok számára muszlimnak lenni különböző dolgokat jelent különböző helyeken és időkben. (Öktem 2011 pp.156-157) A boszniai muszlimok nemzeti identitásának az iszlám összetevővel történő meghatározottságának túlhangsúlyozása tehát egy iszlám államot kikiáltani akaró, a Közel-Kelet természetes szövetségeseiként megjelenő szélsőséges csoport fenyegető vízióját sugallja. Ugyanakkor az iszlám reformista irányzatok felől épp az a kritika éri a boszniai muszlimokat, hogy nem is igazán muszlimok ők, mivel európai ruhákban járnak, európai életformát élnek, illetve az évszázadok alatt kialakult szinkretista hagyományok mélyen áthatják az iszlám vallásgyakorlatot.⁸ Az „európai” életvitel kialakítása a jugoszláv kommunista rezsim politikájából eredeztethető, mely szerint a nagybetűs Muszlimok, mint nemzetiség nem jelenti a kisbetűs muszlim jelzőjű vallásgyakorló csoportokkal való azonosságot.

⁸ A boszniai iszlám vallásgyakorlatban a középkori boszniai egyház és az ortodox kereszténység számos vallási eleme érhető tetten. Még ma is kultikus helyként tisztelik az egyes dombokat, tavakat, barlangokat, régi temetőket. A természetben végzett szabadtéri közös imádságok, mint például a közép-boszniai Ajvatovicában tartott ünnep, illetve a nem-izlám eredetű ünnepek megtartása is a szinkretizmus jelei. (Alibasic 2003 p.17)

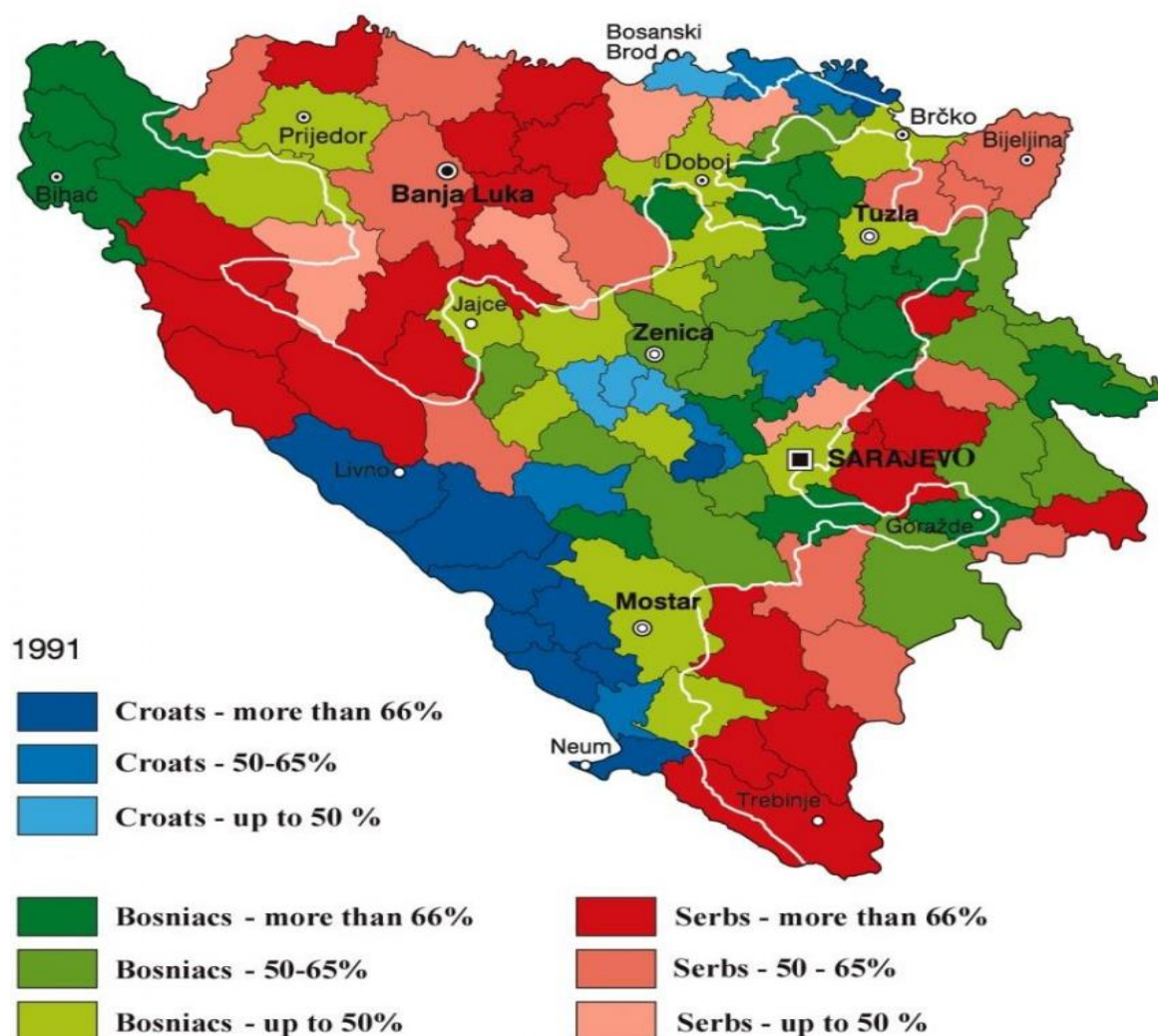
1. sz. térkép: A Balkán népei (Forrás: <http://www.bosnaonline.org/wp-content/uploads/2013/02/etnickabalkana.gif> alapján saját szerk.)

1989 után az iszlám fontos társadalmi és politikai tényezővé vált Dél-Kelet Európában. Az újonnan megszerzett vallásszabadság révén és a posztkommunista átmenet politikai és kulturális változásai közepette a muszlim közösségekben is komoly átalakulás zajlott le. Új helyüket keresték a hivatalos szekuláris jogi és normatív környezetben, többnyire kisebbségekként a keresztény többségű társadalmakban.

Egy olyan összetett geopolitikai helyzetben követelték vissza az iszlám hit és vallásgyakorlat helyét a társadalomban, amelyet általánosan is jelentős iszlámellenes hangulat jellemzett, mely tovább erősödött 2001 szeptember 11-e után. A balkáni muszlimok azonban többes identitással rendelkeznek, melynek csupán egyik, noha kiemelt jelentőségű eleme az iszlám, ezért a társadalmi és politikai kihívásokra rugalmasan reagálva keresik a választ. Fontos hangsúlyozni, hogy nem egységesek minden kérdésben, különösen olyan kérdésekben, mint az iszlám helye a társadalomban, az iszlám és az állam viszonya, a nők szerepe, vagy a nem-muszlim szomszédsággal való kapcsolatok kérdése. A belső viták paramétereit zömében az iszlám közösségek határozzák meg, de tőlük független más értelmezések is képesek eljutni az emberekhez,

illetve, mint az a későbbiekben látni fogjuk, maguk az iszlám közösségek sem mindig képesek egységes álláspontot kialakítani.

A Jugoszlávia felbomlását követő időszak megteremtette a növekvő politikai és kulturális tudatosság feltételeit a muszlimok számára a Balkánon, melyek kifejeződése két vonatkozási rendszerben érhető tetten: a nemzeti és a nemzeteken átnyúló (transznacionális) keretben. Noha bizonyos feszültség van a két szint között, mégis szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A transznacionális hatások gyakran megerősítésként szolgáltak a muszlim etnikai identitások számára, de a közös vallási egybetartozás érzése nem volt képes felülmúlni az etnikai megosztottságot. A Közel-Keletről származó különféle ideológiai hatások és anyagi támogatások újabb megosztottságot és szétaprózódást okoztak a helyi közösségeken belül. Ina Merdjanova (Merdjanova 2013 p. 132) szerint a balkáni muszlim közösségeket leginkább a középút közösségeiként lehetne jellemezni, melyek hatékonyan egyensúlyoznak a szekularizációs és a reislamizációs törekvések között, továbbá a globalizáció, „európaizáció” és a lokalizáció között. A balkáni muszlimok az iszlámot is sikeresen integrálták többes identitásukba. Azonban a 21. században is látható, hogy a muszlim identitások kiépítése még természetesen nem zárult le.

2. sz. térkép: Bosznia-Hercegovina lakossága 1991-ben. (Forrás: <http://sda.ba/home/wp-content/uploads/2012/11/etnicka-karta-bih-1991-847x1024.jpg>)

A „bosnyák” elnevezést a boszniai Muszlimokra – a polgárháború közepette – 1993. szeptember 28-án ban megrendezett Második Összbosnyák Gyűlésen fogadták el, mely egyesíti a boszniai muszlimok identitásának vallási és etnikai elemeit⁹. Lockwood, aki az 1970-es években végzett néprajzi kutatást boszniai falvakban, azt tapasztalta, hogy a nemzet (nacija) és a vallás (vjera) között nagyon szoros kapcsolat áll fenn a muszlimok között. Lockwood az európai térképre helyezi a muszlimokat, mint európai népcsoportot (Lockwood 1975). Tone Bringa norvég kutató a boszniai kutatásai során arra a

⁹ A *Drugi Svebošnjački Sabor* döntése alapján a bosnyák (bošnjak) kizárólag a boszniai és szandzsáki muszlimokat jelöli, megteremtve egy exkluzív modern bosnyák nemzettudatot. Az erre vonatkozó törvény 1994-ben lépett életbe.

következtetésre jutott, hogy az iszlámot, mint gyakorolt és megélt vallást a boszniai kontextusban egy speciális szerepben kell megérteni, mely a legfőbb alkotóeleme annak a kollektív identitásnak, mely a bosnyákokat a boszniai katolikusoktól (horvátok) és boszniai ortodoxoktól (szerbek) megkülönbözteti. (Bringa 1995 p.7.) Az iszlám kulcsfontosságú a boszniai muszlim identitás megértésében, ugyanakkor a bosnyák identitás nem érthető meg kizárólag az iszlám referenciájával, hanem csak annak egy különleges boszniai dimenziója segítségével, mely magában hordozza a nem-muszlim vallási hagyományú boszniaiakkal közös történelmet és területet. (Bringa 1995 p. 231) Ebből következően a bosnyák identításban az iszlámnak vallásként és nem vallásossággként van szerepe, ahogy például az írek és angolok szembenállásának esetében is. Az iszlám ebben az értelemben a bosnyákok kulturális identitásának tekinthető, amelyhez olyan identitásbeli jellegzetességek társulnak, mint közös (bosnyák) nyelv, közös történelmi tudat, a muszlim (arab/török) eredetű nevek, a családi kapcsolatok és esküvői szokások, öltözködés, zene, költészet és művészetek, városkép és építkezési szokások.

Összefoglalásként elmondható, hogy a bosnyákok identításában központi szerepet játszik az iszlám, mely az 1980-as évektől nem egy „keleti” civilizációval, hanem az európaiság tudatával azonosul. A következő fejezet arra vállalkozik, hogy a boszniai muszlim identitás(oka)t a különféle nemzeti és nemzetközi, hazai és globális tényezők hatása alatt vizsgálja, továbbá feltárja azokat a történelmi hagyományokat, amelyek a jelenbeli összetett állapotokat eredményezik. A kutatás továbbá azt is be kívánja mutatni, hogy az iszlám és a muszlimok nem idegenek Európában, mivel a kontinens délkeleti régiójában nagyszámú őshonosnak tekinthető muszlim kisebbség él olyan plurális társadalmakban, melyek bőséges tapasztalattal rendelkeznek a különböző csoportok közötti társadalmi integráció megoldási lehetőségeiről. Így a dolgozat Európa és az iszlám kapcsolatának vitájához is hozzá kíván eredményeivel járulni, cáfolva Huntington elhíresült megállapítását, hogy “Európa ott ér véget, ahol a nyugati kereszténység határai húzódnak, és ahol az iszlám és az ortodox kereszténység kezdődik.” (Huntington 1996 p. 158)

2.2. A boszniai muszlimok (bosnyákok) eredete

A „nemzeti tér emlékezet” kapcsolódása a nemzeti szimbólumrendszerhez teremti meg a nemzeti mítoszokat. A történelemírás, a múlt át- és felértékelése mindig jövőorientált, hiszen

egy uralom vagy a hatalmi viszonyok legitimálásához vagy épp megingatásához, a mindenkori politika szereplői számára fontos kérdés, hogy ehhez milyen történelmi szimbólumrendszert és milyen értelmezési modellt tudnak mozgósítani. Az emlékezés csoport által „kicövekelt” eseményei – J. Assmann alapján –, azaz a történésfolyamból kiemelt elemei azok, melyek a csoporthoz való viszonyon keresztül aztán létrehozzák az egyén identitását. A nemzetfogalom, a hozzákapcsolódó toposzok nemcsak egy kor kultúrtörténetének jelentős alakzatai, hanem ezen túlmenően, a kulturális emlékezet, a kollektív identitás alapvető elemei is.

A bosnyákok magukat európai őshonos népcsoportnak tartják, mely történelmileg, földrajzilag és kulturálisan is Európához kötődik, s évszázados tapasztalatokat szerzett egy több vallású és több nemzetiségű közegben. Értékrendjüket, normáikat és identitásukat a jelentősen átalakították azok a közép-európai eszmék, melyeket 1878-tól, az Osztrák-Magyar Monarchia részévé válva építettek be normáik közé. A bosnyák identitás jelentős változásokon ment keresztül a történelem folyamán, minden korban újra és újra megfogalmazták összetevőit a különböző politikai és társadalmi körülményeknek és kihívásoknak megfelelően. A bosnyák muszlimok, mint minden nemzet, a történetének folytonosságában keresi legitimitását. Ez a balkáni országok esetében nem könnyű feladat, egyrészt a középkori átmeneti államok, másrészt az újkori birodalmi alávetettségeik miatt a történelmi folytonosság nem magától értetődő. A bosnyák muszlimok – ahogy a balkáni nemzetek – egy mitikus múltból rekonstruálják eredetüket, melyben a maival azonos nemzeti kohézió létezett, az egykori államalakulat és a mai között a birodalmi időszakot túlélő folytonosságot igyekszik igazolni, s kiemel egy „aranykort”, amikor ez az állam a legnagyobb kiterjedésű volt. Fontos továbbá, hogy nemcsak nemzetük a legnépesebb csoport az adott területen, de azt is bizonyítani kell, hogy a legrégebben ott élő is, hogy „történelmi jogot” formálhasson a területre.

Muhammad Mufaku al-Arnaut szerint az albán és a bosnyák nemzet a Balkánon (a mai „egy állam, egy hit, egy nyelv” eszméjének megfelelően) egyedül az iszlám vallásnak köszönheti létrejöttét. Albánia esetében a nyelvi egysége ellenére, ha az iszlám nem vált volna az egyház nélküli közösség legdominánsabb hitévé, az albánok beolvadtak volna a környező népegek közé. Bosznia-Hercegovina „Muslimanski narod” elképzelése pedig azt az esetet példázza, mely az iszlám világban másutt is előfordult korábban, hogy az iszlám *Saab*-ot (narod - nemzet, nép, emberiség családja) hozott létre *Kawm*-ból (a közösséget alkotó nemzet). (Carter és Norris 1996 p. x)

2.3. Bosnyákok az Oszmán-kor előtt

Mustafa Imamović szerint Bosznia folytonosságának bizonyítéka, hogy megőrizte nevét nagyjából ugyanazt a területet értve alatta, mint a kora középkorban. Az eredeti Szerbia sokkal délebben feküdt és Rascia néven volt ismert, s az oszmán hódításokkal került északabbra a terület a 14-15. században. Hasonlóan Horvátország és Montenegró is más területeken és más neveken volt ismert, Szlovénia nevét pedig csupán 1912-ben említik először. Ezért is van kivételes helyzetben Bosznia. (Imamović 2006 p. 44)

Az első forrás, mely Boszniáról említést tesz Konstantin Porphyrogenitus: *De administrando imperio* című műve 949-ből, melyben szerepel a „horion Bosona”. Az országnak két városa van Katera és Desnek. Katera annyit jelent, mint város (castrum) kb. ott volt, ahol ma Szarajevó. Desnek a desititate illír törzsre utal, Visoko környékén lehetett. A terület geopolitikai középpontja Szarajevó, Visoko és Zenica közötti medence. Később zsupánság lesz, a környező területek hozzátartozásával. Kotromanić István bán alatt már Bosznia egy állam, mely a Szávától Cetináig terjed. Geopolitikailag és kulturálisan is a történelmi végzetét a Római Birodalom kettészakadása okozta 395-ben Teodózius császár uralkodása alatt. A határ a Drina folyó mentén húzódott Bizánc és Róma között, mely két kulturálisan, politikailag és vallásilag különböző hagyományt hozott létre, a római katolikust és az ortodoxot. Ez a két világ találkozott Boszniában, és kellett az országnak megküzdenie a saját kulturális és politikai identitásának megőrzéséért, hogy egy független államként fennmaradhasson. (Imamović 2006 p. 45-46)

A szláv törzsek a 6-7. században érkeztek Bosznia területére. Bosznia hegyvidéki felszíni adottságainak köszönhetően a kommunikáció meglehetősen nehéz volt, s sem Róma, sem Bizánc nem volt képes a boszniai területeken befolyását kiterjeszteni, egyfajta „senki földje” volt (Donia, Fine 1994), melyben elrejtőzhettek az üldözöttek (Malcolm 1994). A sokféle népvándorlásnak köszönhetően (germán gótok, hunok, avarok stb.) a boszniai nép keveredések eredménye, mint az összes európai nép.

A bosnyák történetírás szerint az 1189-ből származó dokumentum (Povelja Kulina Bana¹⁰) említi a Bošnjakinak nevezett csoportot, akik Boszniában élnek és a boszniai nyelvet beszélik. Egészen a 19. századig Bosznia és Hercegovina valamennyi lakója Bošnjaknak nevezte magát abban az értelemben, hogy Bosznia területén élő néphez tartoznak, függetlenül a vallási hovatartozásuktól. A szerb és horvát nemzeti mitológián alapuló történetírás ezt az egységes bosnyák nép elméletét nem fogadja el, szerintük Boszniát katolikusok és ortodoxok lakták, akik közül később az Oszmán-korban sokan felvették az iszlám hitet. (Filipović 2004 p. 10) A korai szláv Bosznia igen összetett történelmét a horvátok és szerbek 620-as bejövetelétől kezdve, a független Bosznia 1180-as évekbeli megjelenéséig meglehetősen nehéz áttekinteni. A mai Bosznia időszakosan szerb fennhatóság alatt állt, különösen a 10. század közepétől a 11. század végéig. Noel Malcolm szerint (Malcolm 1994) azonban nem lehet kijelenteni, hogy Bosznia Szerbia része lett volna, mivel azok a szerb királyságok, melyek fennhatóságuk alá vonták Boszniát, nem a mai Szerbia területén uralkodtak. Hercegovina ezekben az időkben szerb terület volt, de Bosznia szorosabban kötődött a horvát területekhez, s még a 12. században kivívott függetlensége után is inkább a horvát-magyar kulturális és politikai területekkel keresett szövetséget. Malcolm szerint az a kérdés, hogy Bosznia lakossága 1180-ban szerb volt-e vagy horvát, eldönthetetlen, egyrészt mivel nincsenek adatok, másrészt mivel a kérdésnek nincs értelme. Bosznia területének nagy részét a horvátok foglalták el (vagy horvát fennhatóság alatt élő szlávok) a hetedik században, ám ez csupán egy törzsi megnevezés, melynek tartalma 500 évvel később értelmezhetetlen. A boszniaiak általában közelebb álltak a horvátokhoz a vallás- és politikatörténetük folyamán, de anakronizmus lenne a horvát identitás mai modern fogalmát alkalmazni erre az időszakra. Ami teljes bizonyossággal kijelenthető a boszniai etnikai identitásról, hogy olyan szlávok voltak, akik Boszniában éltek. (Malcolm 1994 p. 11-12)

2.4. A Boszniai Egyház

¹⁰ A 1189-es Kulin bán által kibocsátott karta Dubrovnik kereskedőinek megadja a jogot, hogy sértetlenül folytathatják kereskedelmi tevékenységüket Boszniában. A szövegből arra lehet következtetni, hogy Bosznia ebben az időben már a feudális uralom bizonyos fokán állt. Kulin bán úgy viselkedik, mint egy feudális úr, akinek tulajdona az egész ország. Ez a kormányzási mód pedig a feudális államokra volt jellemző. (Imamović 2006 p. 48)

A bosnyákok a középkori Boszniáig vezetik vissza eredetüket: az ún. boszniai egyház hívei a mai bosnyákok elődei voltak. A középkori Bosznia történetében a boszniai egyház kérdése különösen vitatott pont a történészek között. Az eretnek boszniai egyházat mind Róma, mind Bizánc üldözte. Az oszmán hódítások következtében ez az egyház eltűnt, híveinek zöme felvette az iszlámot, a katolikusok és az ortodoxok néhány csoportjával együtt.

A boszniai egyházat gyakran a bogumil vagy patarén eretnekséggel hozzák kapcsolatba¹¹. A boszniai egyház és az iszlám tanai között több hasonlóság is felfedezhető, különösen az iszlám misztikus rendjeivel. Több héber prófétát elfogad, a sírköveik (steći) emlékeztetnek a korai iszlám sírokra, naponta ötször imádkoznak, gyakran borulnak közben térdre, elvetik a keresztséget és a Szentháromságot stb. Az eretnek szekta számos vonásában ötvözi a keresztény tanításokat is, mindenesetre a hivatalos egyházaktól különállva működött. A bosnyákokat gyakran kizárólag az iszlám hagyományaikkal összefüggésben határozzák meg, melyből az következik, hogy csupán a 15. században az Oszmán Birodalommal „jelentek meg”. A bosnyákok történelmi folytonosságának bizonyítéka ezzel szemben éppen a boszniai egyházhoz való korábbi tartozásuk. Asbóth János a Bosznia-Hercegovináról szóló enciklopédikus útleírásában hitet tesz a bosnyák-bogumil kontinuitásról, ezáltal a bosnyák nép történelmi létjogosultságáról. Egyrészt a bogumilnak vélt stećákművészetet hatotta át az „eredeti nemzeti szellem”, másrészt a mondavilágot kutatva jut arra a következtetésre, hogy a mondák történelmi becse a mohamedánokat jellemző „megdönthetetlen konzervativizmusról” árulkodik, „vallásuk változik a századok nagy eseményeinek súlya alatt, katolikus, bogumil, mohamedán. De minden változáson át kiolthatatlanul él a nemzeti tudat, és míg az ortodoxok közt a szerb, a katolikusok közt a horvát agitáció tért tud találni, a mohamedán bosnyák a bosnyák hagyományoknak marad tántoríthatatlan őre”. (Asbóth 1887 p. 159)

A bosnyák nemzet történelmének újraírása a kommunista időkben mintegy a muszlimok nemzettudatának megerősítésére szolgált. A bogumil tézis a bosnyák nemzet történelmének középpontjába került, mivel a bogumilizmussal ellensúlyozni lehetett azokat a gyakran hangoztatott vádakát, melyek szerint az iszlám felvételét az Oszmán uralom vagy kikényszerítette, vagy pedig előnyszerzés miatt váltottak vallást a

¹¹ Ezzel szemben John Fine amellet érvel, hogy a boszniai egyház egy sajátos, a bogumilizmustól független eretnek egyház volt, mely a katolikus egyház tanításaitól több tanában eltér, de hívei nem tartották magukat bogumilnak vagy eretneknek. (Fine 1975.)

bosnyákok. A bogumilizmusban és az iszlámban rejlő hasonlóságok felvonultatásával a bosnyák történetírók azt a következtetést vonták le, hogy az iszlám felvétele vallási motivációból fakadt, mellyel az új kor követelményeihez igazodva megújítva vallásukat, megőrizték nemzeti identitásukat. Ebben az értelemben a bogumilizmus és a bosnyák egyház az iszlám előképe volt, mellyel alá kívánták támasztani a bosnyák nemzet messze régmúltban gyökerező eredetét. Az önkéntes vallásváltással továbbá igazolni tudták, hogy az Oszmán birodalom térhódítása Boszniában nem „török igába” taszította az országot, hanem 500 évnyi béke és tolerancia időszakába, miközben Európában hosszú vallásháborúk zajlottak. (Bougarel 2017 pp 145-146)

2.5. Az Oszmán-kori Bosznia

Nem az oszmán hódításokkal került tehát először a térség kapcsolatba az iszlámmal, de kétségtelenül a legmeghatározóbb, legintenzívebb és folytonos jelenlétük a Balkánon tette lehetővé a lakosság iszlámra történő áttérését. A bosnyák identitás szempontjából az Oszmán-kor iszlamizációjának értelmezése kulcsfontosságú elem, mivel az iszlám ekkor vált a bosnyák identitás központi elemévé. A bosnyák muszlim identitás azóta is szorosan kötődik az oszmán hagyományok kérdéséhez Boszniában.¹² Ez a kérdés megosztja a balkáni kutatókat: a bosnyák muszlim romantikusok ünneplik II. Mehmet Fatih szultánt, mint az iszlám igaz hitének elterjesztőjét, aki felszabadította és védelmezi Boszniát és Humot a két és fél évszázadig tartó magyar és római katolikus támadásoktól. Ezzel szemben a szerb és horvát nacionalisták a napot is elátkozzák, amikor a Szultán Bosznia földjére lépett, és a négyszáz éves török rabigát az országra kényszerítette.

A kutatók általában egyetértenek abban, hogy az iszlám felvétele nem tömegesen és egyszerre történt, és sokan a boszniai egyház és az iszlám hasonlóságával magyarázzák az iszlám vonzerejét. A boszniai egyház konfliktusos politikai és társadalmi helyzete, a magyar királyok és a pápa folytonos üldözéseinek való ellenállás miatt is vágyhattak a védelmezett társadalmi státuszra, melyet az Oszmán Birodalom nyújthatott. Az oszmán népszámlálási jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Balkán területén történt áttérések meglehetősen alacsony számúak voltak a 14-15. században, enyhén növekvő tendenciát mutatva a 14. század végén, míg folyamatosan emelkedett az áttértek száma a 16. század

¹² például a bosnyák nyelvben jelenlevő török jövevényszavakat büszkén őrzik. Összesen 6878 török jövevényszót tartanak számon a bosnyák nyelvben. (Škaljić 1966 p.26)

folyamán. A folyamat az 1600-as évek közepén érte el tetőpontját, majd egyre csökkent, és az 1700-as évek végére teljesen leállt. Fontos megjegyezni, hogy a különböző területeken más és más dinamika érvényesült. A trák területeken, melyet az oszmán hódítás már a 14. század közepén elért, Anatóliából nagyszámú muszlim települt le, de egyszersmind folyamatosan emelkedett az iszlámra áttért helyi lakosok száma is a századok folyamán. Ezzel szemben Boszniában, amelyet az Oszmán Birodalom 1463-ban hódított meg, noha nem települt be jelentős muszlim lakosság, mégis a helyi lakosság gyorsan és nagy számban tért át az iszlámra, mely a csúcspontját már a 16. század végén elérte. Albánia esete eltér ettől a mintától. A területet fokozatosan hódították meg az oszmán seregek a 15. század folyamán, de csak a 17. század második felében nőtt látványosan az iszlámra áttért népesség száma. Különbség van az áttérések arányában a városi és vidéki lakosság között is: míg a városokban lakó nemesi réteg hamarabb felvette az iszlámot, az „egyszerű nép” csak később. (Krstić 2011 p. 20-21)

A konvertálás azonban nem kikényszerített iszlamizáció eredménye volt¹³. Népszerű ugyanakkor az a hipotézis, hogy a keresztény nemesség azért vette fel az iszlám hitet, hogy vagyonát megtarthassa. Malcolm, Donia és Fine kutatásai arra világítanak rá, hogy azokon az egyházi központoktól távol eső vidéki területeken, ahova a keresztény vallás teológiai tanításai sem jutottak el, és csak a népi – babonákkal vegyített – hitvilág uralkodott, könnyen vették át az iszlám tanait, de ezt sem erősen gyakorolva. Az okkupációs magyar nyelvű boszniai történetírás népszerű felfogása, hogy a nemesség a pozíciójának és vagyonának megtartása miatt vette csak fel az iszlámot névleg. Komlóssy Ferenc így ír erről a jelenségről: „Tudvalevő dolog, hogy sokan a régi dynastiák közül családi köreikben még máig is megőrizték nemesi okleveleiket és a régi bosnyák királyoktól nyert előjogaikat, melyeket keresztény őseiktől örökölték. Igen valószínű, hogy sokan szívükből őseik vallásán csüngenek, amelytől azért szakadtak el, hogy ősi jogaikat és fennhatóságukat biztosítsák.” (Komlóssy 1882 p. 115)

¹³ A nacionalista történetírás által ihletett közvéleményben a balkáni iszlamizáció kérdésének népszerű felfogása, hogy az oszmán hódítás példanélküli rombolással és erőszakos térítéssel járt. Ez a narratíva általában úgy állítja be az áttérteket, mint az oszmán elnyomás áldozatait vagy nemzetük és vallásuk árulóit. A nacionalista történetírás ilyen irányú felfogásában különösen hangsúlyozza a janicsárok intézményét, mely az elsőszámú oszmán módszer volt a térítésre, mely a nemzetet legerőteljesebb és legjobb fiataljaitól fosztotta meg. Krstić szerint ez az intézmény nem járult hozzá számottevően a hittérítéshez (Krstić 2011 p. 21)

Asbóth János szerint a bosnyák bogumilek áttérése az iszlámra először csak külsőségekben történt, „felvették a megtérőkre különben is könnyű török jármot, hogy megszabaduljanak a régítől, hogy bosszút állhassanak üldözőiken, de megőrizték titokban, jövőt remélve, a bogumil hagyományokat.” De mivel sok volt a közös vonás a bogumil és a „mohamedán” vallás között, és a török hatalom is megszilárdult, valamint jobb anyagi helyzetet ígért a megtérteknek, ezért hamar feledésbe merültek a korábbi hagyományok. (Asbóth 1887 p. 186) Robert Donia „békés folyamatról” beszél a vallás felvétele kapcsán (Donia 1981 p. 3), melyben az őshonos lakosság folytonossága megőrződött.

A bosnyákok muszlim identitásának fontos eleme, hogy a szunnita hanafita vallásjogi iskolát követik, mely az Oszmán Birodalomban hivatalos volt. A másik fontos elem, hogy mivel az Oszmán Birodalom első vallási tanítói különböző szúfi rendekből származtak, ezért a muszlim közösségeket jelentősen alakította a szúfizmus öröksége nemcsak Boszniában, hanem az egész Balkánon. A misztikus szúfi tanok az iszlámot rugalmas, nyitott, toleráns és befogadó vallásnak állítja be. A bosnyák nemesség az Oszmán Birodalomban is arisztokratikus pozíciót foglalt el (aga, bég), vagy szabad földesúr vagy polgár lett. Néhányan egészen a Birodalom felső köreiig jutottak. Leghíresebb Mehmet Pasa Sokolović, aki szegény sorból származott Visegrádról, de befolyásos Oszmán hivatalnok lett belőle a 16. században.

A modernitás előretörésével a bevezetőben leírt folyamatok miatt az Oszmán Birodalom is felismerte, hogy fennmaradásának záloga az intézményrendszer reformja és modernizálása, egyfajta európai modell alapján a katonaság, közigazgatás, politika, törvény és a társadalom területein. 1826-ban bevezették az európai stílusú katonai rendszert a Nizam-cedid török új rendjét. Az ezzel szembeszegülő janicsárok mozgalmát a szultán leverte. 1839-ben a modernizációs folyamat a Gülhane-beli (Rózsaház) Hatt-i Seriffel (birodalmi ediktum) folytatódott. Ennek keretein belül nagyszámú törvény született, melyeket Tanzimat-i Hajrijje-nek (jótékony parancsok) neveztek, s a társadalmi élet valamennyi területére kiterjedt. Bevezetésre került a valamennyi oszmán alattvaló egyenlőségét kimondó Nizamijja törvény. A változások legerőteljesebben akkor bontakoztak ki, amikor elfogadták az első modern alkotmányt és parlamentet 1876-ban. A hanafita vallásjog kodifikációja is ekkor történt meg. A Tanzimat reformok előtt a vallástudósok voltak a felelősek a Saria betartatásáért, ám a kodifikációval minden hivatalnokra kiterjedt ez a felelősség. (váltás az *ilmijjé*től - vallástudósok a *kalimijje* -

bürokraták, hivatalnokok felé). Az alkotmányjog lehetővé tette bosnyák képviselők jelenlétét a kétkamarás oszmán parlamentben. Létrehozták a világi (*nizamijja*) bíróságokat, melyekben a kádikon kívül keresztény és zsidó bírák is működhettek polgári és büntető ügyekben. Mivel a Birodalomnak arra nem volt ereje, hogy a korábbi intézményeket felszámolja, így azok párhuzamosan léteztek az oktatásban és a bíróságok esetében is.

3.sz. térkép: Bosznia-Hercegovina az Oszmán Birodalomban 1606 körül (Forrás: Malcolm 1995. p. 16).

Az Oszmán Birodalom részeként, a Boszniában is bevezetett reformok megelőzték azt a modernizációs folyamatot, melyet az Osztrák-Magyar Monarchia vitt végbe, sőt azokra a megkezdett folyamatokra épített, melyeket Topal Oszmán Pasa kormányzó kezdett meg. Az 1860-as években megkezdődött az újságok nyomtatása boszniai nyomdában, távíró hálózat kiépítése, első modern kórház felállítása, mely valamennyi felekezet számára biztosított ellátást, továbbá megindult az úthálózat kiépítése. A Monarchia a megkezdett reformokat vitte tovább, és nem a „semmiből” kellett európaivá varázsolnia Boszniát. Az Oszmán birodalom által létrehozott *millet* rendszer a vallási megoszlás alapján szervezte meg az közigazgatási egységeket. A népesség ennek köszönhetően a felekezeti

hovatarozása alapján azonosította magát, mint muszlimok, katolikusok, ortodoxok és zsidók. A „Népek tavaszának” 19. százada hívta életre a nemzet-építési folyamatokat Európához hasonlóan a Balkánon is, s a boszniai katolikusok és ortodoxok kezdték magukat a horvát és szerb nacionalista ideológiák alapján horvátként és szerbként azonosítani. Az 1860-as években olyan szervezetek alakultak, melyek a szerb és horvát elnevezést kezdték be/vissza/vezetni. Az alapító, a Dalmáciából származó Teofil Petranović középiskolai tanár szervezetének tagjait arra ösztönözte, hogy az ortodoxok (rišćani) inkább szerbként határozzák meg magukat. A katolikus oldalon Klemen Bozić hívta fel szervezetének figyelmét a horvát név használatára (Imamović 2006 p. 75) Így a bosnyák név a muszlim népesség számára maradt fenn.

Az Oszmán Birodalom hanyatlásával a balkáni muszlimok körében hatalmas változások történtek: kivándorlás, tulajdonuk elvesztése, új politikai rendszerek kiépülése, melyek következtében elvesztették szuverén vallási kisebbségi státuszukat (Albánia kivételével). Ez magyarázza, hogy a balkáni muszlimok a 20. század elején miért határozzák meg magukat inkább vallási, mint nemzeti kisebbségként (Muszlim vs. bosnyák, albán vs. török). (Bougarel 2007 p. 341)

Az Oszmán Birodalom politikai és vallási tekintélyek szerves egységének elvén szerveződött, melyben az iszlám vallási intézmények az államigazgatás részei voltak. Az iszlám értelmezésének négy szektora alakult ki az Oszmán Birodalomban: a központi kormányzat (vagy állam), a vallási kollégiumok (medreszék) a vallástudósok (ulema) irányítása alatt, a szúfi rendek (tarika) valamint a népi vallásosság (hagyományos kultúrából örökölt mitológiai elemekkel). (Krstić 2011 p. 19) Az oszmán rendszer újdonsága a muszlim vallástudósok (*ulema*, *‘ilmijje*) szoros hierarchiája volt, melyre a korábbi muszlim történelemben nem volt példa. Nem csak a bírák (*kádik*) és a szónokok (*khátibok*), hanem a muftik és az imámok is állami fennhatóság alatt álltak, sőt gyakran állami hivatalnokok is voltak egyben. Ebből következően az Oszmán-kor Boszniájában nem érvényesülhetett az iszlám vallásgyakorlatának és értelmezésének autonómiája. Ezzel szemben az ortodox keresztények független vallási igazgatással rendelkeztek, mely elősegítette, hogy nem érte őket felkészületlenül az a politikai változás, mely az Osztrák-Magyar okkupációval következett be Boszniában. A boszniai muszlimok körében azonban teljes zavarodottság állt be, amikor észlelték, hogy Isztambul egyre távolabb kerül tőlük. Azok, akik nem vándoroltak ki Boszniából a Birodalom még megmaradt részeibe, osztrák-magyar segítséggel megalapították a saját iszlám vallási szervezetüket

1882-ben, amikor a boszniai muszlimok első iszlám vallási vezetőjét megválasztották. Erről a következő fejezetekben lesz szó.

Az oszmán uralom végnapjait élő Boszniáról számos írás keletkezett az Osztrák-Magyar Monarchia okkupációja után. Az Oszmán Birodalom Balkánja a történetírásban általában az elmaradottság jelzőit kapja, s minden problémás jelenség a hagyományaira vezethető vissza, melyből egyedül a nemzetek alapítása jelentett megoldást a fejlődés és modernitás egyirányú útján. Az Oszmán-kort igyekeznek a balkáni történelemkönyvek hamar átugrani, mivel semmi pozitív eredményt nem hozott szerintük az egyes balkáni országok számára. A török kort megelőző események hangsúlyozásának körébe tartozik az 1389-es koszovói csata szerb emlékezete. A nacionalizmusból kiábrándulva ugyanakkor egyes narratívák nosztalgiával fordulnak a török birodalom időszaka felé, amelyben békésen éltek együtt a különféle etnikai és vallási csoportok a szultán fennhatósága alatt, mintegy multikulturális közegben. Mazower megállapítja, hogy noha kétségtelenül a vallási együttélés sokkal zökkenőmentesebb volt az Oszmán Birodalomban, mint a keresztény világban, ez nem jelentett vallási egyenlőséget. Az, hogy nem voltak etnikai konfliktusok a 19. századot megelőzően, nem a toleranciának tudhatóak be, hanem annak, hogy nem létezett a nemzetiség fogalma a szultán alattvalói között, és a kereszténység a hívek közösségét hangsúlyozták, nem az etnikai szolidaritást. (Mazower 2000 pp-xi-xii)

A kortárs irodalomban az Oszmán Birodalom korábbi pozitív képe a 17. század közepével kezdett megváltozni, s megszorodtak az oszmán rendszert tárgyaló írásokban a despotizmusra, korrupcióra, igazságtalanságra utaló jelzők, továbbá az elkerülhetetlen hanyatlásának víziói. Ez egybeesett azzal az időszakkal, amikor az Oszmán Birodalom elérte a „stratégiai túlterjeszkedésének” határait, mely a 1683-ban vereséggel végződő bécsi ütközetben egyértelmű bizonyítékot nyert. Oroszország és a Habsburg Birodalom megerősödése egyre erőteljesebb fenyegetésként jelent meg az oszmán Balkánra nézve. Ekkor ment végbe Európában a Felvilágosodásnak és a tudományok fejlődésének köszönhetően az új szekularizáció, melynek fényében az Oszmán Birodalom vallási és politikai berendezkedése meglehetősen elmaradottnak tűnt fel. A Nyugat elítélte az elbizakodott vallási tekintélyeket, mint a korrupt ortodox főpapok vagy az iszlám fanatikuskok. A kor útleírásaiban, politikai és filozófiai tartalmú írásaiban megjelenik a kettősség a civilizált szabadságszerető Nyugat és a barbár, despotikus Kelet között. Európa, mint civilizációs erő jelenik meg, mely a Kelet passzív világába kezdett fokozatosan beágyazódni. Az utazók szorgosan keresik az európai élet jeleit, mint a házak

üveges ablakai, villanyos vasút, hotelek billiárdtermei stb. A balkáni városok gyakran úgy jelennek meg az útleírásokban, mint amelynek európai színezetű felszíne alatt mélyen ott rejtőzik a keleti (elmaradott, koszos, rendezetlen) valósága¹⁴. Modern a technika, de elmaradott a vallás, a társadalom modern felszíni szerkezete alatt a hagyományokba gyökerezett világ rejlik. A vallás ereje és a mezőgazdaság szegénysége úgy tűnik fel, mint sosem változó keleti jelenségek.

A Habsburg adminisztrációról számos könyv és tanulmány született. Bosznia történetének legfeldolgozottabb korszakáról a magyar nyelvű források között is szép számmal találunk kortárs tudományos és szépirodalmi igényű műveket is. A tanulmányok zöme a modernizációs paradigmát állítja középpontba, mely alapján azt vizsgálja, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia mennyire volt sikeres a modernizációs folyamatok kivitelezésében és véghezvitelében Boszniában.

2.6. Az Osztrák-Magyar Monarchia kora

Az 1878 júniusában aláírt Berlini Szerződés XXV. cikke alapján az Osztrák-Magyar Monarchia felhatalmazást nyert az európai nagyhatalmaktól Bosznia és Hercegovina megszállására és igazgatására, a Novi Pazari szandzsákban (mely elválasztja egymástól Szerbiát és Montenegrót) pedig katonai csapatok állomásoztatására. A balkáni kérdés már régóta napirenden volt a duális Monarchia külpolitikai agendájában, több terv is született az egyre gyengülő Oszmán birodalom egyre instabilabb balkáni területeinek rendezéséről¹⁵. Andrássy Gyula későbbi közös külügyminiszter már magyar miniszterelnökként is (1867–71) foglalkozott a balkáni ügyekkel. Az volt a terve, hogy Szerbiát minél szorosabban a Monarchiához kapcsolja, mivel úgy látta, Szerbia

¹⁴ Érzékletesen fejezi ki ezt a jelenséget Xántus Gábor a boszniai megszállás passzív ellenszegülésének jeleire rámutatva: „Pedig a nép nem akar, nem bír beletörödni az állapotokba, szívből gyűlöli az osztrákokat, fegyvert hordoz, noha ez el van tiltva. Némán tűr. A felületes utazót megcsalja a sok pompa és külső csillogás, de a figyelmesen szemlélő észreveszi a lappangó bajt.” (Xántus 1898 p. 32) Hasonló tapasztalatról számol be Solymossy Sándor a megszállt tartomány hangulata kapcsán. „A mohamedánnak nem kell a nyakára erőltetett kultúra, borzad a haladás újító törekvéseitől, most is köztük lappang az elkeseredett lázadó kedv. Látszólag a nyugalom vastag hamurétege fűdi a véres múltat, de ne bolygassuk mélyét, mert ott még izzó parázshoz ér ujjunk.” (Solymossy 1901 p. 13)

¹⁵ Sőt már a 17-18. században léteztek tervek Bosznia-Hercegovina megszállására. Lajos bádeni őrgróf 1686-ban Banja Lukáig és Zvornikig, Savoyai Jenő herceg 1697-ben egészen Sarajevóig nyomult. A Habsburg-birodalom az 1718. évi pozsareváci békével megszerezte és az 1739. évi belgrádi békéig birtokolta Bosznia-Hercegovina egy részét. Azután már konkrét elképzelések is születtek, hogy a 19. század elején egyre inkább láthatóvá váltak a Porta európai területeinek bomlási folyamatai. Ferenc József 1852/53 fordulóján kész lett volna bevonulni és annektálni a tartományokat. Egy 70000 főből álló sereg gróf Josip Jelačić vezetésével készen állt a bevonulásra, mely azonban elmaradt. (Szabó Szilárd 2010 p. 54)

kulcspozícióban lesz az Oszmán Birodalom felbomlása után, s nem lenne szerencsés, ha ezt Oroszország használná ki. Ezért akarta megnyerni Szerbia szimpátiáját, méghozzá Bosznia és Hercegovina keleti és déli területeinek felajánlásával, míg az ország északi és nyugati részét Horvátországnak ajánlotta volna. Tervében akkor még támogatta Kállay Benjámin is, aki abban az időben a Monarchia belgrádi konzuljaként szolgált. A Monarchia külpolitikai döntéshozói, Beust és maga a császár azonban elvetették Andrassy tervét. (Galántai 1985 pp. 235-236)

Az Oszmán Birodalom *status quo*-ja súlyosan megrendült az 1870-es évek balkáni felkeléseinek következtében, s különösen nagyszabású törökellenes zendülés bontakozott ki Hercegovinában 1875 nyarán, mely áterjedt Boszniára is. (Diószegi 2001 p. 62-63) A helyzet rendezése, és a felkelők pacifikálásának terve nemzetközi tárgyalásokon hozott titkos megállapodásokon született meg.¹⁶ Az 1878. márciusában aláírt San Stefano-i béke az orosz győzelemmel végződött orosz-török háborút zárta le, melyben azonban olyan orosz követelések szerepeltek, mely valamennyi európai nagyhatalom, és a balkáni államok ellenkezését is kivívta. A San Stefano-i béke felülvizsgálatára ült össze a berlini nemzetközi kongresszus 1878 júniusában.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felhatalmazása¹⁷ Bosznia megszállására a kongresszus nyilvánosságnak szánt kommunikációjában úgy jelent meg, mint felkérés egy humanitárius beavatkozásra, elsősorban a keresztény alattvalók védelmére és az évek óta tomboló erőszak felszámolására, a rend helyreállítására. (Fónagy 2014 p. 28) Kállay Béni, aki ekkor a *Kelet Népe* főszerkesztője volt, lapjában a hercegovinai felkelésről írva kiemeli a vallási tényező szerepét a konfliktusban: „A geopolitikai veszélyeztetettség folytán itt az iszlámnak a Török Birodalomban is kirívóan konzervatív formája maradt fenn, mely a maga teokratikus hagyományainak megfelelően továbbra is igényt tartott a hatalom teljességére, az uralmi kizárólagosságra az ortodoxok és katolikusok felett.” Ez böszítette fel a keresztényeket, és vezetett szerinte a felkeléshez. (Vasas 1998 p. 73)

Fónagy szerint az, hogy a kongresszus csak ideiglenes megszállásra adott engedélyt a Monarchiának, és nem a véglegesnek számító annexióra, Andrassy Gyula kérése volt. A

¹⁶ 1876. júliusában a reichstadti és 1877. januárjában a budapesti tárgyalásokon született titkos megegyezések, melyek a Balkán nyugati felét a Monarchia, a keleti felét orosz érdekszérának ismeri el. Ha az orosz-török háború eredményeként létrejönne egy orosz fennhatóság alatt álló Bulgária, akkor Bosznia és Hercegovina a Monarchiáé lehetne. (Galántai 1985 p. 247)

¹⁷ A kortárs irodalomban és számos későbbi tanulmányban is hol megszállás, hogy okkupáció szerepel. Szabó Szilárd rámutat, hogy az okkupáció nemzetközi jogi értelemben helytelen megfogalmazás, mivel nem uratlan terület igazgatására kapott felhatalmazást a Monarchia. (Szabó 2010 p. 89)

Monarchia politikai elitje, mind az osztrák, de különösen a magyar aggodalommal nézte a szláv népesség gyarapodását a Birodalomban. (Fónagy 2014 p. 29) Másrésről a Török Portával is ez tárgyalási alapot adhatott arra, hogy ne álljanak ellen a megszálló erőknek, ezzel meghagyván a reménysugarat, hogy a helyzet rendezésével és a társadalmi rend helyreállítása után a Monarchia kivonul Boszniából. A közvélemény alapvetően a diplomáciai rendezés mellett állt, és nem támogatta Bosznia „bekebelezését”. Ezt fejezi ki Falk Miksa, a külügyi albizottság előadója is, aki a katonai célú 60 milliós rendkívüli költségvetés elfogadása kapcsán a következőt mondotta: „Vajon mit kezdenénk mi ezen tartományokkal? Vajon nem eléggé komplikált már úgy is ezen egész Monarchiának a gépezete, hogy még egy új, heterogén elem beékelését kívánatosnak lehetne tartani?” (Galántai 1985 p. 249).

A Berliini Kongresszus rendelkezései a nemzetközi közösség egyetértésével jöttek létre, ám két féllel nem egyeztettek előzetesen: a bosznia-hercegovinai lakossággal és a legyőzött Oszmán Birodalommal, mely alá e népesség tartozott. A Porta viszonyát ezért a Monarchiával legfőképp a gyanakvással és bizalmatlansággal lehetne jellemezni. Az oszmán legfelsőbb tanácsi gyűlésen az az álláspont született, hogy a Monarchiának nem volt jogi alapja a Porta tartományait megszállni, de együttműködik a Monarchiával a reformok kivitelezésében és az 1875-ben menekültté vált csoportok visszatelepítésében. (Karpát 1979 p. 164)

Bosznia megszállása 1878. július 28-án vette kezdetét és október 20-ra fejeződött be, ugyanakkor a helyi lakosság ellenállása 1882-ig folyamatos volt. A katonai vezetés nem számított a helyi muszlim lakosság igen heves ellenállására¹⁸, melyet török csapatok is támogattak.¹⁹ A közös hadsereg létszáma a legnagyobb harcok idején 1878 augusztusában, Szarajevó ostrománál elérte a 280 ezer főt, melynek kétharmad részét a magyar korona országaiból sorozták be.²⁰ Az emberben történt veszteség 7700 fő, (köztük

¹⁸ Tustér Ignác szerint a muszlimok vezetője, Hadzsi Loja annyira fanatizálta a lakosságot, hogy az szent háborúra készült, mintha az iszlámot fenyegette volna veszély. „Nagyot csalódtunk, mert a fanatizált muszlimán lakosság példájára a horvát és szerb népesség egy része is kitarzott a 'szent háború' mellett”, s még albánok is csatlakoztak a felkelőkhöz.” (Tustér 1918 p. 31)

¹⁹ A hadjárat részletes leírását ld. Bencze László (1986): *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest Akadémiai Kiadó

²⁰ Több katonai memoár is beszámol arról, hogy Bosznia megszállásának megtervezésekor sokkal kevesebb kiadással számoltak, melynek hiányosságát a harcoló katonák sínylették meg. Ferenczy József így fogalmaz: „nemcsak Andrássy és a diplomácia hitt elégségesnek egy katonabandát néhány ezreddel az occupatio keresztülvitelére, hanem a katonai körök is azt gondolták, hogy ijesztésül elég lesz egy pár ágyúlövés” (Ferenczy 1878 p. 57)

5260 magyar katona) és a hadjárat költsége 200 millió koronát tett ki.²¹ A megszállás befejezése után, 1879. április 21-én hosszú egyeztetések után írta alá a Bosznia-Hercegovina és Novi Pazar helyzetét rendező konstantinápolyi vagy más néven Novi Pazári (vagy Jenipazari) egyezményt Ferenc József császár és II. Abdulhamid szultán között, melyre a Berlini Szerződés kötelezte őket. A konvenció *de jure* meghagyta a szultán szuverenitását a tartományok felett. Az Osztrák-magyar közigazgatás azonban hamarosan *de facto* kiépült az állami szuverenitás minden fontos területén²². A megszállás ezért közjogi értelemben egy vitatott helyzetet eredményezett, mivel egy terület feletti uralom leglényegesebb eleme mindig az igazgatási tevékenység. Ausztria és Magyarország a Berlini Szerződés és az 1879. évi konvenció révén Bosznia-Hercegovina felett korlátlan igazgatási jogot kapott. Az európai hatalmak a Monarchiával kötött szerződésekben ismerték el a Monarchia Bosznia-Hercegovina feletti szuverenitását. A Szultán szuverenitása inkább csak szimbolikus értelmet kapott, ugyanis a konvenció csak a szultánnak, mint vallási vezetőnek a szuverenitásáról szól, hiszen a szultán nevének említése az istentiszteleteken és a török zászló felvonása a kulturális és vallási jogok körébe tartozik.

A Monarchia a nyugat-balkáni területek megszerzésével arányaiban nem változott számottevően: a 620 ezer négyzetkilométer területű és 36 milliós lakosságú monarchia 51 ezer négyzetkilométerrel és mindössze 1, 15 millió fővel (3 százalékkal) gyarapodott. (Fónagy 2014. p. 36) Ugyanakkor az osztrák-magyar megszálló erők egy elmaradott, szegény és meglehetősen sok kihívást magában hordozó országban találták magukat, melyben három különböző vallású nép különböző központok felé, a katolikusok Horvátország felé, az ortodoxok Szerbia felé, míg a muszlimok Isztambul felé fejezik ki lojalitásukat. A Monarchia közigazgatása sikeresen „elzárta” a boszniaiakat a külföldi Monarchia-ellenes propagandától. (Donia 1981 p. 17)

1878. szeptember 16-án Ferenc József a megszállott területek kormányzását közös minisztertanácsra bízta, mely osztrák és magyar kormány képviselőiből állt. 1879. február

²¹ Bosznia megszállása óriási terhet jelentett Ausztriára és Magyarországra, és Magyarországot még a reménytől is megfosztotta, hogy pénzügyeit rövid időn belül rendezze. (Szeghalmi 1909 p. 61) A tartomány kormányzása viszont Szeghalmi szerint már nem jár „óriási pénzáldozattal” (Szeghalmi p. 65)

²² Fontos lépés volt, hogy 1879 decemberében törvény született Bosznia-Hercegovinának az osztrák-magyar vámterülethez kapcsolásáról, melynek értelmében a Monarchia által harmadik állammal kötött vagy kötendő vám- és kereskedelmi szerződések Bosznia-Hercegovina számára is érvényesek. Továbbá a császár elhatározása alapján 1879. június 26-án büntető törvénykönyvet bocsátottak ki Bosznia-Hercegovina számára. A korban általánosan elfogadott nézet alapján az állampolgárok büntetőjogi felelősségre vonásának joga az állami szuverenitáshoz tartozik.

26-án ezen irányítást kizárólag a közös pénzügyminiszterre²³ bízta, és a korábbi bizottság véleményező testületté alakult. 1880. július 3-án e bizottságot feloszlatta, miután Bosznia-Hercegovina igazgatásáról törvény született. A török pénz hivatalosan forgalomban maradt a megszállt tartományokban, de az 1879. évi december 20-án kelt osztrák és 1879. évi LII. magyar törvények értelmében a török vertpénz szabad forgalmának biztosítása mellett az osztrák pénz Boszniában is törvényes értékű szolgált. Ezzel együtt a tartományokat a Monarchia közös vám- és kereskedelmi területébe bevonta. (Pál 1913. 4. o.)

Törvény szabályozta a két állam az okkupált területek igazgatásának alapelveit is: 1880. évi február 22-én kelt osztrák és az 1880. évi VI. magyar törvénycikkek. Ezen első paktált törvények gondosan ügyeltek arra, hogy Törökország szuverenitását semmiképpen se sértsék meg. A véderőtörvények (1881. október 24.) azonban gyakorlatilag megszüntették a szultán hadúri felségjogát, és a császár és király jogát léptette helyébe az általános védkötelezettség bevezetése.

Az annexió rendezése Törökországgal az 1909. február 26-i szerződésben történt. Törökország ebben elismeri az annexió jogállapotát Boszniában és Hercegovinában, a Monarchia pedig biztosítja az annektált tartományokban a muzulmánok szabad vallásgyakorlását, törvény előtti teljes egyenlőségét. A szultán neve továbbra is megemlíttetik az imák végén, a vakuf²⁴ alapítványok jogait tiszteletben tartják, a „muzulmánok egyházi felsőbbbségükkel” való érintkezést nem akadályozza. Ausztria-Magyarország két és fél millió török fontot (55 millió koronát) fizet aranyban Törökország Bosznia-Hercegovinában fennálló ingatlanaiért. A török ércpénz használata – mely utóbbi időkben már csak névleges volt – megszűnik, a török zászlókat nem tűzhetik ki többé a minaretekre. A szultán nevének említése az imákban a szultán kalifai

²³ A közös pénzügyminiszteri és Bosznia kormányzói tisztségét 1880-ig Leopold Friedrich von Hoffmann, 1878 és 1880 között Szláv József, 1882-től 23 éven át, 1903-ban bekövetkezett haláláig Kállay Benjámin töltötte be, akit Burján István követett 1903 és 1912 között, majd Bilinszky Leo 1912 és 1915 között. A Monarchia bukása előtt még hárman töltötték be ezt a tisztséget, és Burján még 1916-18-ig két újabb évre visszatért Bosznia kormányzói székébe. (Donia 1981 p. 11-12)

²⁴ A vakufok az Oszmán uralom alatt a hanafita vallásjogi iskola szerint létrehozott elidegeníthetetlen adományok, és az adományokból születő szervezetek, intézmények. A vakuf az iszlám szerint örök jótékonyosság (sadaqah), mely örökérvényűen a társadalom javára szolgál, az adományozó nem kérheti vissza. Az alapítványt egy egyéni adományozó (vakif) hozza létre és a pénzügyi kezelő (műtevell) gondozza. Az adományozó választotta ki a kezelőt, s ezt a vakuf felhasználásának és bevételeinek rendelkezéseivel együtt az adománylevélben (vakfija) rögzítették. A kegyes adományok autonóm alapítványokként a vallási, oktatási és egyéb jótékony célokra szolgáltak. (Karčić 1999 p. 538)

minősége miatt maradhatott meg, azaz nem államfői, hanem vallási tisztsége okán. (Pál 1913 p. 9.)

1910. február 17-én Bosznia és Hercegovina kapott alkotmányt Ferenc Józseftől. Bosznia államjogi helyzete még az annexióval sem tisztázódott, hiszen úgy került a Monarchia fennhatósága alá, hogy közben sem Ausztriához, sem Magyarországhoz nem lett csatolva, ugyanakkor az 1910-ben kapott alkotmányában gondosan került van minden olyan megállapítást, melyből Bosznia-Hercegovina államiságára következtetni lehetne.

Kállay Béni, aki 1882-ben vette át a közös pénzügyminisztérium irányítását, s ezzel Bosznia kormányzását, egy közös, területi alapú nemzeti identitás (*bošnjaštvo*) megteremtését tűzte programja céljául, melyet az éledező horvát és szerb nacionalizmussal szemben fogalmazott meg. Programja megvalósításában a muszlim arisztokráciára és a hivatalnoki karra támaszkodott. Kállay már 1877-ben foglalkozott a felekezetek összebékítésének lehetőségeivel egy esetleges annexió bekövetkezte után. Felismerve a kereszténység és iszlám közötti feszültségeket és mivel az „annexióval” megszűnne az uralkodó osztályt alkotó mohamedán elem elsőbbsége, ki kell mondani Bosznia valamennyi lakosságának egyenjogúságát. „Mivel azonban a mohamedán elem létezik arra hivatva lenni, hogy a leghatalmasabb gátul szolgáljon az esetleg felmerülhető panslavistikus törekvéseknek, célszerűnek látszik ezen elemet nemcsak elsatnyulni nem engedni, hanem épen ellenkezőleg, annak tovább fennmaradhatását és lételét biztosítani.” (Kállay [1877] 1914 p. 261) Sőt a mohamedán elemre alapozva kívánta Bosznia-Hercegovina belső stabilitását megteremteni, egy önálló bosnyák történeti-politikai identitás kialakításával, mely egy integrális boszniai nemzettudattá fejlődik²⁵. (Ress 2004 p. 233) A muszlimok ugyanis ebben az időben nem rendelkeztek olyan típusú nemzeti tudattal, mint a horvátok vagy a szerbek, akik felhasználva a katolikus és ortodox bosnyákok „kifelé gravitálását” könnyen eltiporhatták volna a muszlimokat. Kállay *bošnjaštvo* eszméje nem vált népszerűvé, (1903-ban bekövetkezett halálával közel egy

²⁵ Kállay 1877-ben írt Memoranduma még a katolikus elemre támaszkodva képzei el Bosznia felemelését „a barbárságból a civilizációba”. „Szükségesnek látszik, hogy a katolikusok feltűnés nélkül ugyan, de mégis érezhetőleg pártoltassanak. A katolikusok között soha nem fog tért nyerni a panslavistikus propaganda.” Ez a pártolás azért is fontos, mert a civilizációs fejlődés következtében háttérbe szoruló iszlám vallást tömegesen fogják elhagyni a boszniaiak, s katolizálni fognak. (Kállay [1877] 1914 p. 263) Bosznia első kormányzójának kinevezett Szlávy József közös pénzügyminiszter Kállay programját követve a katolikus elemre támaszkodott, megnövelve a horvátok számát a közigazgatásban. Az 1881-es hadkötelezettségről szóló törvény végrehajtása során az elégedetlenség e politikával szemben fegyveres felkeléshez vezetett, s 1882-ben Ferenc József leváltotta Szlávyt. Ekkor került Kállay Béni Bosznia kormányzói pozíciójába már új programmal, melynek célja, hogy „meg kell nyerni a bennszülötteket” (Vasas 1998 p. 87)

évszázadra el is tűnt a boszniai köztudatból, majd 1993-ban került elő ismét), sőt a századforduló környékén már érzékelhetővé vált, hogy a boszniai közösségek nem az integrálódás, hanem a nagyon is tudatos elkülönülés felé tartanak, melyet Kállay utóda, Burján István nem is kísérelt meg megfékezni. Kállaynak ugyanakkor – ellentétes megítélése ellenére – kétségtelenül elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy 23 éves kormányzói tevékenysége alatt Bosznia a modernizáció virágzó útjára lépett. Erről a magyar utazók beszámolóí is híven tanúskodnak (ld. Csiszár 2018). A mezőgazdaság fellendülésének, ipar és kereskedelem fejlődésének elősegítése jórészt Kállay gondos programjainak köszönhető, aki fokozatos reformok híve volt.²⁶ „Egyes vidékeken oly jelentékeny haladást tapasztalunk, minőt az okkupáció nélkül ez országok tán csak századok múltán értek volna el.” – fogalmazza meg Strausz Adolf tapasztalatait 1883-ban. (Strausz 1883)

A *bošnjaštvo* eszméjének bukása súlyos következménnyel járt a muszlim bosnyákok számára. Ahogy egyre erősödött a szerb és horvát nacionalizmus, melynek hatására az ortodoxok szerbként, a katolikusok pedig horvátként kezdték magukat meghatározni, a bosnyákok történeti elnevezése nem nyert hivatalos elismerést. A bosnyák név nem válhatott a boszniai muszlimok, mint különálló etnikai csoport megkülönböztető nevévé, leváltva a török („turci”) megnevezést. Állhat e mögött ugyanakkor a Monarchia azon félelme is, hogy az elnevezés elfogadásával a muszlimok esetleg Boszniát az ő kizárólagos hazájuknak tartanák. Ezért végül a *Muslimani* (muszlimok), és az *Islamski narod* (iszlám nemzet) elnevezés honosodott meg. A bosnyákok nem etnikai, hanem vallási csoportként jelentek meg, s ettől kezdve vált az iszlám a bosnyák identitás kiemelkedő fontosságú elemévé. A bosnyák nemzet megteremtésének kudarca, a bosnyák muszlimok homogenizációját és egységesülését akadályozta meg, és a későbbi rezsimek számára ez tette lehetővé, hogy ne etnikai csoportként, hanem vallási kisebbségként, vagy nemzetiségükben bizonytalan entitásként kezeljék őket.

2.7. Az Iszlám Közösség intézményesülése

²⁶ Szemléletesen fogalmazza meg Krolopp Alfréd e fokozatos és kíméletes modernizációt. „Lassan, körültekintő eljárással, szelíd bánásmóddal – mint ahogyan egy elrontott, elkényeztetett gyermekkel bánunk, midőn engedelmisségre akarjuk azt bírni – óvatosan, s a siker biztosságáról meggyőződött eljárással kellett a népnek tudására juttatni azt, hogy jólétének emelése lebeg a közegek szeme előtt, s nem a leigázott nép kiaknázása.” (Krolopp 1904 p. 12)

A boszniai muszlimok az oszmán intézményi örökségükre támaszkodva és a megszálló hatalom által teremtett rendszer új kihívásainak megfelelően alakították ki az iszlám intézményrendszerét Boszniában²⁷. Ez magában foglalta a vallási hierarchiát (*ilmijje*), a vallásoktatást (*mearif*), az alapítványokat (*vakuf*) és a Saría bíróságokat (*šerijat bíróságok*). Az intézményi rendszer fokozatosan épült ki, az előjárók kinevezési jogának vitáin, az intézmények finanszírozásának módjairól és fenntartásáról zajló folyamatos küzdelmeken keresztül, míg végül 1909. április 15-én a Monarchia törvényben szentesítette az autonóm iszlám intézményrendszer fennállását.

Mivel az 1879-es Konstantinápolyi Egyezmény a szultán, mint kalifa jogát fenntartja a megszállt Bosznia muszlim lakosságának vallási vezetésére, a šejhu-l-islam megválasztotta Musztafa Hilmi Hadžiomerović szarajevói muftit Bosznia muftijává²⁸. Ugyanakkor a Monarchia egy újonnan alapított boszniai iszlám intézmény fejévé, a négy tagú medžlis ulema vezetőjévé választotta Hadžiomerović-et, mint reisu-l-ulemát. Ennek következtében a boszniai muszlimok saját vallási hierarchiát kaptak, mely Isztambultól levált, s a Monarchiához kapcsolódott. Ebben a minőségében fogadta 1883-ban Ferenc József császár a reisu-l-ulemát, és az ulema tanácsot, akik megköszönték a császárnak a vallási testület felállítását, melyet egy boszniai vezet. Ezért, amikor 1893-ban Hadžiomerović nyugdíjba vonult, s a császár Azapagić-ot nevezte ki reisu-l-ulemává, a Porta tiltakozásának adott hangot, mivel az új vallási vezetőt nem sejk-ul-islam

²⁷ Az Osztrák-Magyar Monarchia valamennyi felekezetet igyekezett leválasztani a határon túli központjaitól, és a véghez vitt reformokkal a politikai semlegesség irányába terelni az egyházakat. A görög-keleti egyházszervezet átalakítását a konstantinápolyi egyetemes pátriárkával között 1880. március 28-i egyezmény tette lehetővé, melyben elismeri az osztrák császár jogát arra, hogy kinevezheti vagy leválthatja a püspököket és a metropolitákat, melyről a kanonikus formalitások érdekében tájékoztatja Isztanbult. Ezért 58 000 groschent fizetett évente az isztanbuli pátriárkának, viszont az ortodox egyház ettől kezdve a kormánytól függött. Az egyezmény értelmében a kormány megszüntette az ortodox püspökök jogát az adó, a vladikarina kivételére, majd pedig magát ezt az adónemet. A katolikus egyház reformja bizonyult a legnehezebbnek, annak ellenére, hogy a katolikus Monarchia fennhatósága alá kerültek. Ennek legfőbb oka, hogy az Oszmán birodalomban az episzkopális egyházszervezet szinte teljesen felmorzsolódott, s a ferencesek teljesítették főként az egyházi szolgálatot. A Szentszékkal kötött megállapodás értelmében Bosznia önálló érseki tartomány lett, s a szarajevói érseki székre a zágrábi Josip Stadler került. Az új érsek megpróbálta beolvasztani a ferenceseket, és egy homogénebb világi papsággal kívánta ellensúlyozni befolyásukat. A katolikusok körében a horvát szellemiségű nacionalizálási törekvéseit Kállay igyekezett több-kevesebb sikerrel visszaszorítani. (Ress 2008. 258-262, Imamović 2006 p. 215-218)

²⁸ A kinevezést megelőzte, hogy a šejhu-l-islam – a Konstantinápolyi Egyezménnyel összhangban gyakorolva jogát – 1880-ban Ahmet Sükrüt nevezte ki bosznia-hercegovinai muftinak. A Monarchia viszont boszniai származású vallási vezetőt kívánt a muszlimok közösségének élére kinevezni, azonban különösebben nem sietette e kérdés megoldását. Először a Legfelsőbb Šerijatbíróság élén álló Nur Hafizović-ot szánták e pozícióra, ám végül a Porta új javaslatát elfogadva, Mustafa Hadžiomerović kinevezését támogatták, akit a Monarchiához lojálisabbnak tartottak. Nem is kellett csalódnuk, mivel beiktatása után a nagy ellenállásba ütköző véderőtörvény bevezetésének élére állt. (Šeta 1991. p. 18-19)

mensúrjának²⁹ átadásával iktatták be. Azapagić ebben a kritikus időszakban, 1893-1909 között töltötte be az újonnan alapított Iszlám Közösség legmagasabb pozícióját, amikor a Monarchiával szemben formálódó muszlim autonómia mozgalom egyre erőteljesebb társadalmi és politikai tényező lett (Sehić 1980 p. 24).

Az Iszlám Közösség legfelsőbb vezetői tisztségének betöltése az autonómia törekvések rendezésével sem ment zökkenőmentesen. A Statútum elfogadása után a második reisu-l-ulema, Teufik ef. Azabagić önkéntesen nyugdíjba vonult, s 1910 közepén az új törvénynek megfelelően választották Sulejman ef. Šarac muftit reisu-l-ulemává, aki azonban a Tartományi Kormány nyomására mindössze két év után, 1912 augusztusában benyújtotta lemondását. 1913-ban a Kúria, a tartományi kormány döntésével szembemenve kétszer is egyhangúan megválasztotta Mehmed Džemaludin Čauševićet, akinek beiktatását végül a császár 1913 október 27-én hagyta jóvá. A mensurát ünnepélyes keretek között a Careva džamiban vette át 1914. március 26-án. (Imamović 2006 p. 231)

Az Oszmán Birodalomban a nem-muszlim lakosság, az ortodox, katolikus és zsidó boszniaiak számára a felekezeti autonómia (*millet*) keretei lehetővé tették, hogy különálló közösségi szervezeteket tartsanak fenn. Ez a szerkezet megkönnyítette a beilleszkedést az Osztrák-Magyar Monarchia által létrehozott rendszerbe, mely a vallási és politikai hatalom szétválasztásának elvén nyugodott. A boszniai muszlimok azonban 1878 előtt a szultán és kalifa egységes és oszthatatlan világi és vallási fennhatósága alatt álltak. Ez az egység tört meg az okkupációval, amikor a világi hatalmat a keresztény császárság vette át az ország fölött, így a muszlimok csoportként való fennmaradásuk és identitásuk megőrzése érdekében egyedül az iszlám intézményeire támaszkodhattak, mely azonban nem rendelkezett olyan szerkezeti előnyökkel, mint a boszniai hierarchikus és központosított keresztény egyházak. A Monarchia kezdeményezésére 1882-ben létrejött a korábban említett Reisu-l-ulema, a legfelsőbb vallási vezető intézménye, aki a boszniai muszlimok vallási előjárójaként a négytagú vallástudósokból álló tanács, az ulema medžlis élén áll. A kormány a vallási vezetők kinevezésével hasonló jogokat érvényesített, mint a keresztény püspökök esetében. (Fónagy 2014 p. 49) A Monarchia a legfelső vallási vezető kinevezésével az isztanbuli šejhu-l-islam, azaz a szunnita iszlám

²⁹ A *mensúra* az oszmán állam hivatalviselőinek és vallási vezetőinek beiktatására szolgáló okmánytípus

legmagasabb vallási és jogi tekintélyének fennhatósága alól választotta el a boszniai muszlimokat.

1909 április 15-én kiadta az Iszlám vallási, vakuf és oktatási ügyek adminisztrációjára vonatkozó autonómiáról szóló törvényt (*Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova*). Ez a törvény tekinthető a muszlim közösség intézményesítésének kihívására adott legfontosabb válasznak egy modern állam keretein belül. Ez a törvény egészen 1930-ig érvényben volt, amikor I. Sándor Karadjordjević jugoszláv király megszüntette az iszlám vallási közösség autonómiáját. Az Iszlám Közösség intézményi felépítése ekkor nyerte el azt a formáját, mely bár a 20. század politikai rendszereiben több-kevesebb részletében átalakult, a jelenlegi felépítésében is ezt a szerkezetet követi, s az 1997-es alkotmány is ennek az intézményi szervezetnek a hagyományait éleszti újjá. Az Iszlám Közösség szervezetének felépítését az alábbiakban foglaljuk össze.

Az iszlám vallási ügyekért (kormányzás, felülvizsgálat és iránymutatás) a Reisu-l-ulema irányítása alatt álló medžlis ulema felelős. A medžlis ulema négy vallástudósból (*alim*) áll. A Reisu-l-ulema személyét az ulemából álló Kúria három jelöltje közül az osztrák császár választja ki. A Reisu-l-ulema hivatalának vallási legitimációját ugyanakkor a sejk-ul-islamtól kapott beiktatási határozat, a *menšura*³⁰ biztosította. Az autonómia törvény ugyanis lehetőséget biztosított a boszniai muszlimok számára, hogy bizonyos kérdésekben a sejk-ul-islamhoz forduljanak. Az egyik ilyen kapcsolódási pont a Reisu-l-ulema beiktatásának isztanbuli engedélyeztetése, a *menšura* levél, a másik pedig az, hogy a bosnyák muszlimok ellentmondásos kérdések tisztázására hivatalos állásfoglalást, fatvát kérhettek a sejk-ul-islamtól. (Donia p. 174., Karčić 1997. p. 117)

A vakuf ügyek irányítása és felügyelete, valamint az oktatásügy egyesült, s a muszlimok által választott tagokból álló Vakuf-Mearif tartományi gyűlés hatáskörébe került. A testület tagjainak kinevezéséért közvetlenül a helyi muszlim közösségek (*džemat*) és a kerületek felelősek, illetve közvetetten választották a tartományi szintű vezetőket. Minden 100 muszlimból álló közösség alkotta a džematot, melynek a választható

³⁰ A *menšura* az arab *nasara* szóból származik, és a muszlim diplomáciatörténetben bizonyítványt, elismervényt és ediktumot jelöl. Az Oszmán közigazgatásban a *mensúr*, a berát és a miszál hasonló jelentésben szerepeltek. Boszniában a muftikat *mensúr* kiadásával iktatták be hivatalukba. A Reisu-l-ulema *menšura* levelének átadása ünnepélyes keretek között történt a Gázi Huszrev bég mecsetben, az ulema, a hívek és más felekezetek képviselői előtt, akik jelenlétükkel ismerték el az új vallási vezető legitimációját. (Karčić 1997 p. 118)

férfiakból álló közössége hozta létre a džemat gyűlést (*džematska skupština*), mely megválasztotta a végrehajtó testületét a džemat medžlist (*džematski medžlis*), mely a vakuf ügyekért és az oktatásért volt felelős helyi szinten. A kerületek szintjén a džematok képviselői alkották a kerületi Vakuf-Mearif bizottságokat (*kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo*), mely a vakuf birtokok és a mutavellik kerületi felügyeletét látta el, valamint az oktatási intézmények megfelelő színvonaláért felelt. A kerületi vakuf-mearif bizottságok képviselőket küldtek a legmagasabb szintű szervezetbe, vakuf-mearif tartományi gyűlésbe (*vakufsko-mearifsko sabor*). Ez az országos testület felügyelte a kerületi bizottságokat, döntött a mecsetek, iskolák (medreszék és mektebek) építéséről vagy felújításáról, valamint a vakuf birtokok kezeléséről. A Reisu-l-ulema és a kerületek³¹ élén álló hat mufti egyszerre töltötték be spirituális és pénzügyi vezetői tisztséget is, mivel a Vakuf-Mearif tartományi testületnek is tagjai voltak. Ennek külön végrehajtó bizottsága is volt élén a vakuf-mearif ügyekért felelős igazgatóval. A vakuf-mearif testületek döntéseiben autonómiát élvezett, a tartományi törvényekkel és a vakuf-mearif ügyekre vonatkozó törvénnyel összhangban. Polgári törvényszékhöz a vakuf-mearif testületek döntéseivel szemben nem lehetett fordulni. (Karčić 1999a p. 540)

2.8. A boszniai muszlimok Jugoszláviában

Ma az iszlám vallási intézményei az egységes és centralizált Bosznia-Hercegovinai Iszlám Közösség (*Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*) keretei között működnek, mely alapvetően tükrözi az iszlám 500 éves jelenlétét a Balkánon. Ez az intézményi keret azonban jelentős változásokon ment keresztül történelme folyamán – igazodva Bosznia politikai helyzetének gyakran gyökeres változásaihoz. Az oszmán korban (15-19 század) az iszlám intézményei az egységes és központosított birodalmi szervezet részeit alkották, az Osztrák-Magyar Monarchia uralma alatt (1878-1918) a boszniai muszlimok saját intézményi szervezetet alakítottak ki, mely oszmán hagyományokkal ötvözte a modern közép-európai multietnikus hatásokat is. Az iszlám intézményi kerete ettől az időtől fogva a következő elemeket tartalmazta: a vallástudósok (*ulema*) hierarchiáját, az alapítványokat (*vakuf*), a hitoktatást (*mearif*) és a šerijat bíróságokat. Az Iszlám Közösség vezetőségében kétféle típusú tekintély ötvöződött: a vallás tudásán alapuló tekintély

³¹ A hat kerület még az oszmán közigazgatási területi egységeknek (szandzsák) felel meg, mindegyik régió a legjelentősebb városáról kapta nevét: Szarajevó, Travnik, Bihać, Donja Tuzla, Banja Luka és Mostár régiói. (Donia. 1981 p. 13.)

(ulema), és a választáson alapuló vezetőség. A két világháború között, a Jugoszláv Királyság évei alatt ez az intézményi keret fejlődött tovább (1918-1941). Az ezt követő fél évszázad alatt, a kommunista Jugoszlávia időszakában fontos változások érték az iszlám intézmények szervezeti felépítését. A legfontosabb változás a serijat bíróságok és az iszlám felekezeti iskolák eltörlése, valamint a vakuf tulajdon államosítása volt 1946-ban. Ennek ellenére az iszlám intézmények képesek voltak túlélni az 1945 és 1990 közötti politikai átalakulásokat, sőt a 70-es és 80-as években bizonyos megújulás is tapasztalható volt.

Az első világháború után a délszláv nacionalizmus az 1918-ban létrejött királyságban öltött testet. A Szerbek, horvátok és szlovénok királyságában azonban a nemzetiségek helyzete nem volt stabil, sőt hibridnek tekinthető az államalakulat abban az értelemben, hogy két ellentétes aspirációt kívánt egyesíteni. Egyrészt a 19. században kialakuló jugoszláv mozgalom³² eszméit, melyet a horvátok és szlovének képviseltek, ahol a többnemzetiségű államalakulat a három részt vevő népet az egyenjogúság egyesíti. Ezzel szemben a szerbek egy megnövelt Szerb királyság kialakulását látták a jugoszláv királyságban, mely egyesít minden szerbet, mint nemzetállam. A belső feszültségeket külföld felé elrejtette az egységes jugoszláv nemzet fikciója. A boszniai muszlimokat a szerbek és a horvátok egyaránt igyekeztek saját nacionalista propagandájuknak megnyerni. Mindkét oldal történelmi bizonyítékokra hivatkozott, melyek a boszniaiakkal való kapcsolatukat igazolták. A szerbek a kialakult szerb dominancia támogatását várták a boszniai muszlimoktól, míg a horvátok egyértelműen kijelentették, hogy a muszlimok horvátok. A Horvát Parasztpárt vezetője Vladko Maček 1936-ban úgy nyilatkozott, hogy pártja „mint az egész horvát nép pártja a boszniai muszlimokat a horvát nemzet legtisztább részének tekinti mind származásában, mind történelmében és nyelvében.” (Friedman 1997 p. 273) A retorika ellenére a muszlimok nem jutottak valódi szerephez a politikai életben, s felismerték, hogy a szerb és horvát sovinizmus nem erősíti a muszlimok gazdasági és társadalmi fejlődését, ugyanakkor megerősítette az összetartozásuk tudatát. Ez vezetett a Jugoszláv Muzulmán Szervezet megalapításához 1919-ben Mehmet Spaho vezetése alatt. Az új szervezet először társadalmi és nemzeti mozgalomként, nem politikai pártként szerveződött. De hogy esetleges területi

³² Már a Habsburg birodalom korában formálódott a délszláv mozgalom. A nyelvészek felismerték a délszláv nyelvek közötti rokonságot, s arra jutottak, hogy a földrajzilag egy helyen élő kevert népek felszabadulván a birodalmak elnyomásából, egyesülhetnének. A jugoszlávizmus eszméjének fő képviselője Josip Strossmayer (1815-1905) katolikus püspök. Horvátországban 1918-ig uralkodó eszme volt. (Garde 1997 p. 98)

felosztásukat elkerüljék, a jugoszláv egység hivatalos eszméjét hirdették, és részt vettek az alkotmányozó nemzetgyűlés munkájában. Ennek ellenére 1929-ben Jugoszlávia újrászervezésével Bosznia-Hercegovinát négy tartományra, bánságra (*banovina*) osztották, melyek egyikébe sem került muszlim többség, hogy a régi nemzeti határok feledésbe merüljenek. A két világháború közötti tapasztalatok megerősítették a muszlimok politikai egységtörekvéseit.

A második világháború után deklarálják a több nemzet létezését Jugoszláviában, immár nem centralizált, hanem szövetségi állam jön létre öt (később hat) délszláv nemzetből, melyek saját köztársasággal rendelkeznek. A nemzet (*narod*) fogalom a szerbek, horvátok, szlovének, montenegróiak és macedónok köztársaságai számára került bevezetésre. A boszniai muszlimok ekkor mint vallási csoport szerepeltek, akik vagy a szerb, vagy a horvát nemzethez (*narod*) tartoztak, ám fokozatosan önálló *narod* tagjaiként kezdték magukat meghatározni, akiket összeköt a közös történelem, közös vallás és a lelki összetartozás érzése.

A Második Világháború után győztes Jugoszláv Kommunista Párt a nemzeti identitásokkal szemben ellenségesen lépett fel, ideológiai alapon egyesítve a „testvériség és egység” égisze alatt a jugoszláv népek küzdelmét a fasizmus ellen, valamint betagozódásukat a szocialista jugoszláv közösségbe. Bosznia-Hercegovina esetében mivel nem egyetlen nemzet alkotta az állam többségét, számításba került a feldarabolása is, ám végül a kommunisták a Boszniai Köztársaság létrehozása mellett döntöttek. Ezt egyrészt az indokolta, hogy a többséget alkotó muszlimok, noha vallási csoportot alkottak, történelmileg magukon viselték az etnikai csoport jellemzőit is. Másrészt a szerbek és horvátok területi rivalizálását kívánták az új köztársaság létrehozásával megszüntetni. A muszlimok fokozatos asszimilációjára számítottak, ugyanakkor a muszlimok sem a horvát, sem a szerb identitással nem tudtak azonosulni, mivel azonban más szekuláris etnikai megnevezés nem állt rendelkezésre, azok a muszlimok, akik nem követték az iszlám hagyományokat, jugoszlávokként tekintettek magukra. (Magnussen 1999 p 301) 1945 után a Kommunista Párt keményen lépett fel a katolikus és az ortodox egyházzal, valamint az Iszlám közösséggel szemben: közvetlen irányítást gyakoroltak tevékenységeik felett, a felekezeti oktatást és a kulturális szervezeteik működését beszüntették, vagyonukat elkobozták. A muszlimok legfontosabb intézményeit szüntették meg: a *šerijat* bíróságokat, az alapfokú oktatási intézményeket (csak a középfokú iskola, a Gazi Huszrev bég Medresze működhetett tovább) és a vakuf alapítványokat. Az 1946

márciusában megszüntetett šerijat bíróságok helyébe a polgári bíróságok léptek. A šerijat bíróságok eltörlésével a muszlimok személyjogi ügyeit rendező iszlám jogi rendszer is megszűnt. Innentől kezdve az iszlám ügyek igazgatásával foglalkozó, az államtól különválasztott, autonóm Iszlám Közösség szervezetében nem létezett többé olyan bírósági intézmény, mely a Saría alkalmazását felügyelné. Az Iszlám Közösség 1997-ben bevezetett alkotmányozó bíróságának feladata a Közösség szervezetének felülvizsgálata, és nem került a feladatai közé a Saría bevezetése. A Saría normái tehát a boszniai muszlimok számára vallási és etikai szabályok formájában maradtak meg, és nem kikényszeríthető pozitív jogként. Így a Saría normái szerinti élet Boszniában az egyén és a közösség felelősségén alapul, és nem állami hatóságok ellenőrzése alatt áll. (Karčić 2001)

Az 1970-es években megerősödött a muszlimok identitásának szekularizációval szemben megfogalmazott pozíciója. A megnövekedett vallásosságnak köszönhetően a muszlim világ számos pontján felmerült az igény a Saría visszavezetésére a nemzeti jogrendszerekbe. A kisebbségben levő muszlimok az újjászületési mozgalmak hatására saját identitásuk erősítését helyezték előtérbe a szekularizációs és asszimilációs folyamatokkal szemben. A Balkánon a második világháború után nem merült fel többé a Saría visszaállításának igénye, a muszlimok inkább a vallásetikai normák megerősítésére koncentráltak. A Balkán muszlim közösségei több száz esztendő történelmi hagyományokkal rendelkeztek a Saría alkalmazását illetően az Oszmán Birodalom alatti és utáni időkből. A Saría normáin alapuló személyjogi törvénykezést az Oszmán Birodalom felbomlása után is nemzetközi egyezmények garantálták a muszlimok számára (1878 Berliini Szerződés, 1879 Konstantinápolyi Egyezmény, 1918 Versailles-i Szerződés stb.) Ennek a folyamatnak 1928-ban Albániában, Jugoszláviában a második világháború után szakadt vége. A balkáni muszlimok az 1970-90 között zajló iszlám megújulási mozgalmak hatására sem léptek fel a Saría visszaállításának igényével. A muszlimok számára sokkal égetőbb volt a politikai, polgári jogaik és szabadságaik növelése érdekében fellépni, mint különös személyi státusz megszerzéséért küzdeni, mely történelmileg a kisebbségi státuszhoz kötődik. Boszniában egyetlen egyszer merült fel a Saríához kötődő norma gyakorlásának igénye, de akkor is hamar letettek róla. 1998-ban, az állam és a vallási közösségek szabályozásáról folytatott egyeztetések során az Iszlám Közösség felvetette, hogy az állam ismerje el az iszlám szerint megkötött házasságokat

(*nikah*). Ez a sajtóban úgy jelent meg, hogy az Iszlám Közösség szeretné visszaállítani a Sáriát. Ennek hatására az egész ötletet elvetették. (Karčić 2001 p. 2017-220) ³³

1950-ben betiltották a muszlim nők kendőviselését, a munkahelyeken sertéshús fogyasztására kényszerítették az azt vallási okokból megtagadókat, így a vallásgyakorlás végső soron a magánszférába szorul vissza. A vakuf alapítványokat kitevő termőföldeket, hoteleket, üzleti vállalkozásokat elkobozták. Az iszlám vallási oktatás meglehetősen megcsönkítva maradhatott meg: mecsetekben folyó informális hitoktatás egy egyetlen gimnázium működhetett. Az államosítás majdnem az összes vakuf tulajdont érintette, ezért az Iszlám Közösség gazdasági bázisát jelentősen kiapasztotta. A nagyfokú államosítás miatt végül 1959-ben a Vakuf Igazgatóságot is megszüntették. (Karčić 1999) Ugyanakkor a muszlimok már a második világháborút követő meglehetősen nehéz időszakban elkezdték szervezni vallási életüket. 1947-ben megalapították a Jugoszláviai Iszlám Közösséget, szarajevói székhellyel. A szervezet négy tanácsból (Starješinstvo) állt: a Bosznia-Hercegovinai, a Horvátországi és a Szlovéniai Iszlám Közösségből, melynek központja Szarajevóban volt, a Szerbiai Iszlám Közösségből Priština központtal, a Szkopje központú Macedóniai Iszlám Közösségből, valamint a Montenegrói Iszlám Közösségből, melynek központja a fővárosában, Titogradban volt. Valamennyi tanácsból választottak küldöttet a szarajevói Jugoszláviai Iszlám Közösség Legfelső Tanácsába, mely pedig a Reisu-l ulemát választotta meg. Valamennyi Reisu-l-ulema Boszniából került ki, kivéve 1989-ben megválasztott macedóniai Jakub Selimoski.

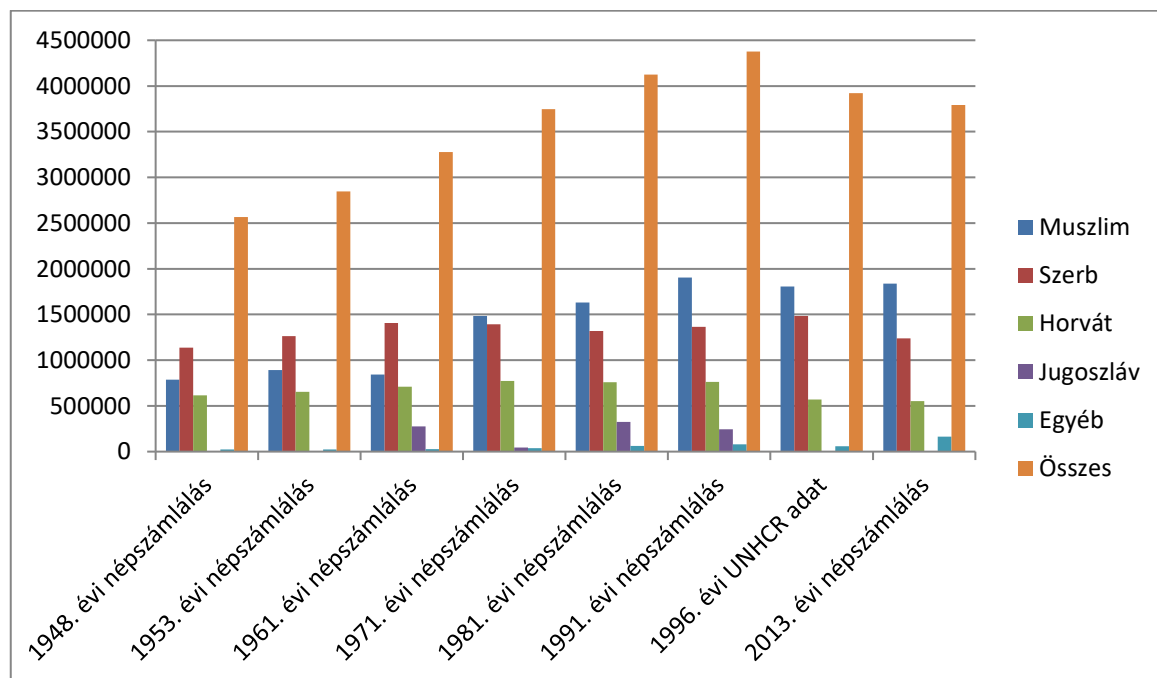
A kommunista hatóságok gyanakodva figyelték a Fiatal Muszlimok (*Mladi Muslimani*) szervezetének tevékenységét is.³⁴ 1947-ben tíz tagot, köztük Alija Izetbegovićot három év börtönbüntetésre ítélték a szocialista rend aláásásán való munkálkodás vádjával. 1949-ig a szervezet titokban működött tovább, amíg a teljes szervezetet beszüntették.

A kommunista Jugoszlávia alatt a boszniai muszlimok ambivalens helyzetbe kerültek, melyet jól tükröznek a népszámlálási adatok is. Az 1948. évi népszámláláson nem határozhatták meg magukat nemzetiségi alapon, szerbnek, horvátnak vallhatták magukat,

³³ Jelenlegi szabályozás szerint az Iszlám Közösség csak akkor adja össze a házasulandó feleket, ha már megtörtént a polgári házasságkötés. Ez könnyebbség is, mert a szükséges dokumentációk hitelességének vizsgálatát nem az Iszlám Közösségnek kell elvégezni. (Karčić 2001 pp. 220)

³⁴ A Fiatal Muszlimok szervezete a második világháború előtt alakult a horvát banovina létrehozásának reakciójaként, mely kettészakította volna a muszlimokat, és rontotta a helyzetüket a Jugoszláv Királyságban (Friedman 1996 p. 149) A háború lezárulta után a szervezet folytatta tevékenységét, abban a célkitűzésében, hogy megújítsa az iszlámot a muszlimok között, mert elképzelésük szerint a muszlimok vallási megújulása létfontosságú a boszniai muszlimok függetlensége és túlélése szempontjából (Magnusson 1999 p. 306)

vagy a „nemzetiségileg meghatározatlan” kategóriát választhattak. 875 609 muszlim sorolta magát ez utóbbi csoportba, míg ennek egy tizede vallotta magát horvátnak vagy szerbnek. Az 1953. évi népszámlálás már bevezette a jugoszlávizmus ideológiájának megfelelően a „meghatározatlan jugoszláv” kategóriát, melyet ismét a boszniai muszlimok választottak, akik sem horvátnak, sem szerbnek nem vallották magukat, valamint a vegyes házasságokban élők és gyermekeik. Mivel a Jugoszláviában élő muszlimok magukat a nemzet domináns tagjaiként kezdték azonosítani saját köztársaságukban, ez arra enged következtetni, hogy a boszniai muszlimok már ekkor különböztek a többi jugoszláv muszlimtól, mintegy új nemzeti csoportidentitást létrehozva. (Friedman 1996 p. 155). A Boszniai Kommunista Párt muszlim tagjai sikeresen keresztülvitték, hogy az új köztársaság nemzetének elnevezése legyen Muszlim, nagy M kezdőbetűvel (Muslimani). A szerb és horvát nyelvek helyesírása szerint a nemzetek nevét nagy kezdőbetűvel kell írni, a kis kezdőbetűvel írt muszlim a vallási hovatartozást jelöli.

1.sz. táblázat: Bosznia-Hercegovina lakossága a népszámlálási adatok alapján 1948 és 2013 között. (Forrás: STANOVNIŠTVO PREMA NACIONALNOJ PRIPADNOSTI, PO POPISIMA 1961 – 1991, Szerk.: Csiszár E.)

Új fejezet kezdődött a jugoszláviai muszlimok életében, amikor Tito figyelme az el nem kötelezettek mozgalma felé fordult, s letérve a szovjet útról, önálló külpolitikába kezdett, nem kötelezve el magát sem a kapitalista, sem a kommunista blokk irányában. Tito az el nem kötelezettek mozgalmának³⁵ egyik alapító tagja Indonézia elnöke, Sukarno, India miniszterelnöke Dzsaváharlál Nehru, és Gamal Abden-Nasszer egyiptomi elnök mellett. Ez nagy lehetőséget kínált számára a világpolitikában, de különösen a Közel-Keleten. Az új külpolitikai irányvonal a muszlimok nemzetközi kapcsolataira is támaszkodott, s ezáltal pozíciójuk erősödött Jugoszlávián belül is. A muszlim országokba delegált jugoszláv nagykövetek albánokból, macedónokból és boszniaiakból kerültek ki, és az iszlám világ prominens képviselői gyakran látogattak a szarajevói mecsetekbe.

Az Iszlám Közösség ezt a lehetőséget kihasználva fokozatosan erősítette pozícióját: több mint 600 mecset épült vagy került felújításra – főként a hívek adományaiból. Iszlám középiskolák (medreszék) kezdtek újra működésüket és 1977-ben ünnepélyesen megnyitotta kapuit az Iszlám Teológiai Főiskola (Islamski Teoloski Fakultet)³⁶. A régi intézmény helyén létrejött új iszlám felsőfokú iskola imámokat és khátibokat (szónokok) képzett, majd később az 1992/93-as tanévtől új nevet kapott: Iszlám Tanulmányok Főiskolája (Fakultet Islamskih Nauka) és bekerült a pedagógiai képzés is a kurrikulumba.³⁷ (H. Karčić 2012 p. 43) Emellett számos boszniai muszlim folytathatott tanulmányokat az iszlám világban: főként a kairói Al-Azhar Egyetemen, melynek következtében képzett imámokkal bővült az Iszlám Közösség. (Magnusson 1999 p. 301)

Az új irányvonal tetten érhető az 1961. évi népszámláláson, ahol megjelent a „Muszlim (etnikai tagság)” (Muslimani—etnička pripadnost) kategória, melyet akkor 850 000 fő választott. A Kommunista Liga ötödik kongresszusán 1969 januárjában a boszniai

³⁵ Az El nem kötelezettek mozgalom eszmei alapjait az 1955 áprilisában megrendezett bandungi konferencián rögzítette 29 ázsiai és afrikai ország államfői. Ezek között a békés együttműködés, az emberi jogok biztosítása, be nem avatkozás, a kis és nagy nemzetek egyenlősége szerepelt. 1961. szeptember 1-6. között Belgrádban került sor az alapító találkozóra, 25 ország képviselőinek részvételével. A résztvevők kimondták, hogy a tagországok nem lehetnek szövetségi rendszerek vagy védelmi paktumok részesei, így maradványtáv a kétpólusú világrendben zajló hidegháborúból.

³⁶ Az Iszlám Teológiai Főiskola elődjét 1887-ben nyitották meg Šerijat bírók iskolája néven és változatlan formában működött 50 éven át, egészen 1937-ig., majd a Jugoszláv Királyság Oktatási Minisztériuma létrehozta az Iszlám Šerijat és Teológia Felsőfokú Iskoláját (Visa Islamska Seriatsko Teoloska Škola). A kommunista hatalomátvétel az iskola bezárásához vezetett 1945-ben. 1945 és 1977 között nem működött felsőfokú iszlám oktatási intézmény Boszniában. (H. Karčić 2012 p. 43)

³⁷ A pedagógusképzésre nagy szükség volt, miután a kommunizmus bukása után az állami iskolákban bevezették a vallásoktatást.

muszlimokat felvették hatodikként a jugoszláv nemzetek sorába. Az 1971. évi népszámláláson már 1 700 000 fő vallotta magát „muszlim nemzeti értelemben” kategóriába tartozónak, ezzel a jugoszláv állam harmadik legnagyobb nemzeti csoportjává váltak, és Bosznia legnagyobb nemzetiségévé. A boszniai muszlimok demográfiai adatai létfontosságúak voltak 1974-ben, amikor az öngazgatás kifejlődésével még hangsúlyosabbá vált a decentralizáció, s Jugoszlávia konföderációvá alakult. A konföderációt létrehozó 1974-es alkotmányban több hatáskör is átkerül a népszuverenitást élvező köztársaságokhoz, melyek így nagyobb autonómiára tettek szert. A konföderális államvezetésben az etnikai megoszlás figyelembevételével választottak tisztviselőket, ugyanakkor a szerb dominancia továbbra is érvényesült. Boszniában ez egybeesett a társadalmi modernizáció időszakával. A muszlimok aránya a Boszniai Kommunista Pártban jelentősen megnőtt, s ezáltal etnikai érdekérvényesítő képességük is. Az 1980-as évekre a gyors népességnövekedés, valamint a szerbek és horvátok elvándorlása következtében, a boszniai muszlimok váltak a legnépesebbé a három etnikai csoport közül. Ekkor kezdtek Boszniára saját nemzeti területükként tekinteni, minthogy nem létezett másik anyaország, ahogyan a szerbeknek és a horvátoknak.

Az 1970-es években mutatkozó enyhüléssel a Fiatal Muszlimok (Mladi Muslimani) szervezetének megújult tevékenységei jelentős hatást gyakoroltak a boszniai iszlám intézményekre. Ez az 1979-es iráni forradalom fényében aggodalommal töltötte el a boszniai kommunista vezetést. Az 1983-as szarajevói tárgyalás középpontjában Alija Izetbegovic *Iszlám deklaráció* (Islamska deklaracija) című vallási és morális-politikai esszéje állt, mely a Fiatal Muszlimok mozgalmának nem-hivatalos manifesztójává vált. Az esszé, melyet 1970-ben arab, török és angol nyelven adtak ki (szerb-horvátul csak 1990-ben) a muszlim újjászületést az állam és a társadalom iszlám rendjének megalapozásában látja. Az iszlám állam csak olyan országban jöhet létre, ahol a muszlimok többségben vannak. Noha Izetbegović nem említi nyíltan Boszniát, a szerb és horvát kritikusok szerint a mű egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a muszlimok demográfiai dominanciával akarják uralni Bosznia többi népét, és egy iszlám Bosznia megalapításán munkálkodnak. Az 1983-ban történt tárgyaláson a kommunisták a szervezet tagjait terrorizmussal és fasizmussal vádolták, valamint azzal, hogy a szocialista rendet megbontva iszlám államot akarnak létrehozni Bosznia területén. (Magnussen 1999 p.304). A szervezet tagjai súlyos büntetést kaptak (Izetbegović 14 év börtönbüntetést

kapott, melyből 7 évet le is töltött), ám a politikai mártírság komoly politikai tőkével ruházta fel őket, melyeket az 1990-es évek elején kamatoztattak. (Bougarel 1999)

Az 1980-as éveket a nacionalizmusok erősödése jellemezte Jugoszláviában, melyek háttérében Tito halála, a Jugoszláviát sújtó gazdasági válság, a kommunista ideológia bukása és az 1980-81-es albán felkelés állt. Boszniában az etnikai mozgósítás több szintén is folyt. Tovább bontakozott a vita az önálló boszniai nyelvről (Bosanski), a szerbek részéről egyre határozottabban fogalmazódott meg a bosnyák muszlimok demográfiai növekedése és a szerbekkel szembeni negatív közhangulat. Az Agrokomerc botrány Fikret Abdić nagyvállalkozó és a mögötte álló boszniai muszlim politikus, Hamdija Pozderac bukása mögött a bosnyákok szerint a szerbek álltak, hogy aláássák a muszlimok gazdasági és politikai befolyását. 1990-re a kölcsönös gyanakvás és a jugoszláv föderális rendszer további erodálása következtében a nemzeti erősödésnek új hulláma kezdődött, mely új pártok kialakulásához, majd demokratikus választásokhoz vezetett Jugoszláviában.

Az első demokratikus választások Boszniában 1990. november 18-án a nacionalista pártok győzelmét eredményezték. A Demokratikus Akciópárt (Stranka Demokratske Akcije - SDA) 33%, a Szerb Demokrata Párt (SDS – Srpska demokratska stranka) 26.15%, valamint a Horvát Demokratikus Közösség (Hrvatske demokratske zajednice – HDZ) 16.15% szavazatot kapott³⁸. Jugoszlávia felbomlása 1991 júniusában a politikai pártok számára előtérbe helyezte Bosznia jövőjének kérdését. 1991 szeptemberében a szerb többségű önkormányzatok egy új területi formációt hoztak létre: a Szerb Autonóm Régiókat (Srpska autonomna regija). A parlament – bosnyák és horvát szavazatokkal – október 15-én kimondta Bosznia függetlenségét és határainak sérthetlenségét, s mivel a szerbek többsége Jugoszláviában kívánt maradni, ezért a szerb képviselők külön parlamentet hoztak létre Bosznia-Hercegovinai Szerb Nemzetgyűlés néven. Az Európai Közösség általi elismerésnek feltétele volt népszavazás kiírása a függetlenség kérdésében, melyre 1992. február 29. és március 1. között került sor. A referendumot a szerbek bojkottálták, de a megjelent szavazók 99,4%-a (a lakosság 64%-a) Bosznia szuverenitását támogatta. Bosznia köztársasággá vált, kollektív államelnökséget, kétkamarás parlamentet hoztak létre, a végrehajtó hatalmat a miniszterelnök irányítása alatt álló kormány gyakorolta. A boszniai szerbek parlamenti képviselői erre válaszul

³⁸ Ekkor még a három etnikai párt egyességre tudott jutni: Az államelnökség elnöke az SDA vezetője, Alija Izetbegović lett, a miniszterelnök a horvát Jure Pelivan, míg a parlament elnöke a szerb Momčilo Krajišnik

március 27-én kikiáltották a Boszniai Szerb Köztársaságot. A köztársaság elnöke Radovan Karadžić lett. Ezek után a bosnyákok és a szerbek között megkezdődtek a harcok Szarajevó környékén. 1992. április 7-én az USA és az Európai Közösség elismerte Bosznia-Hercegovinát független államként, majd az ENSZ is felvette tagjai közé.

Az SDA egyre erőteljesebben kezdte használni az iszlám szimbólumokat, az iszlám az identitás legfőbb forrásává vált. A háború előtt, 1992-ben a jugoszláv muszlimok közül kevés vallásgyakorlót találunk, de a kommunizmus összeomlásával és a háború alatt az iszlámot követő hívek száma jelentősen megnőtt, mintegy a szerbek ortodox vallási újjáéledését ellensúlyozva.

A Demokratikus Akciópárt szekuláris szárnya Adil Zulfikarpasić vezetésével 1990-ben azt javasolta, hogy a Musliman név helyett a Bošnjak elnevezést vezessék be, mely így nemcsak a muszlimok etnikai csoportját foglalta volna magában, hanem mindazokat, akik azonosulni kívántak vele. A párt pán-islamista szárnya kezdetben ellene volt a boszniai muszlim identitás szekularizációjának, de végül a 1993. szeptember 27-én megrendezett Bosnyák Gyűlésen (Bošnjački sabor) elfogadták a bosnyák nevet az etnikum megnevezésére. 1994 márciusában a bosnyák nemzeti elnevezés bekerült a Bosznia-Hercegovinai Föderáció alkotmányába a horvát nemzeti név mellé, s így a bosnyák név már egyértelműen és kizárólag a boszniai muszlimokat jelentette. (Poulton 1997 p.239) A milosevicsi Jugoszlávia beavatkozása a boszniai szerbek oldalán 1992-ben a jugoszláv utódállamok térségének legvéresebb háborújához vezetett, melyet csak három évvel később 1995-ben sikerült a daytoni békeszerződéssel lezárni.

2.9. Az Iszlám Közösség megújulása a háború után és jelenkori kihívásai

A Daytonban kötött békeszerződésben rögzített két entitás – a Bosznia-Hercegovinai Föderáció és Republika Srpska – saját alkotmánnyal és törvényekkel rendelkezik. A Föderáció alkotmánya a boszniai alkotmányhoz hasonlóan az alapvető szabadságjogok között garantálja a szabad vallásgyakorlatot, beleértve a magán és nyilvános istentiszteletet.³⁹ Republika Srpska alkotmánya is garantálja a vallásszabadságot, és vallástól függetlenül minden állampolgár egyenőségét hirdeti. Ugyanakkor a 28. cikk arról rendelkezik, hogy a szerb ortodox egyház a szerbek és az ortodox hitűek egyháza. Az entításban jelenlevő más egyház vagy vallási csoport nem került említésre az alkotmányukban. (Fazlic p. 67)

Általában a boszniai reislamizációt a háború következményének tekintik. A háború erőteljesen hozzájárult a három boszniai etnikai-vallási identitások újra alkotásához, és egymástól való éles szembeállításához. Egy 1988-ban végzett közvéleménykutatás tanúsága alapján a horvátok 55,8%-a, a muszlimok 37,3%-a, a szerbek 18,6%-a és a jugoszlávok 2,3%-a tartotta magát vallásosnak. (Bakić 1994 p.72) 10 évvel később a számok jelentősen megnövekedtek: 89,5% horvát és 78,3% bosnyák vallotta magát vallásosnak a Föderációban. (Vrcan 2001 p.167). Ez a vallási megújulási folyamat a politikai diskurzusokban is erősen megjelent: az iszlám előtérbe kerülését politikai körök támogatták, szoros kapcsolatot kialakítva a nacionalista pártok és a vallási intézmények között, a vallás egyre inkább etnikai és politikai színezetet kapott.

A transznacionális iszlám elérézése Boszniába hozzájárult a boszniai vallásosság felélénküléséhez mind a magánéletben, mind nyilvános vallásgyakorlatban, és ezáltal tovább polarizálta a társadalmat: még vallásosabb és szélsőségesen ateista csoportok jöttek létre. (Alibašić 2005) Az iszlám globális áramlatai valamelyest átírták a boszniai iszlám gyakorlatát, de egyben felerősítették a helyi vallási hagyományok értékét, melyet tovább erősít, hogy a „bosnyákok iszlám hagyománya” egyben tekinthető „nemzeti iszlámnak” is. Az iszlám megújulása Boszniában tehát kétféle irányban érvényesült: egyrészt a vallás nacionalista célokat szolgáló politikai felhasználásaként jelent meg, másrészt a szalafi iszlám globális terjedésének megjelenését láthatjuk. Ugyanakkor, ha a muszlimok mindennapi vallásgyakorlatát nézzük, az iszlám értelmezések és gyakorlatok

³⁹ Bosznia és Hercegovinai Föderáció alkotmánya (Official Gazette Federation of Bosnia and Herzegovina No. 1/1994, 1/1994, 13/1997, 22/2002).

komplex rendszerét találjuk, melyhez a hívők számos különböző módon viszonyulnak. Bár vitatlahatlanul politikai célokat is szolgál az iszlám Boszniában, de ugyanilyen fontos szerepet játszik a vallási dimenzió, mivel az iszlám a legtöbb bosnyák számára nem csupán kulturális identitás, hanem egyéni megélt hit.

A háború utáni évtizedben a lerombolt mecsetek újjáépítése mellett a boszniai muszlimok nemzeti, etnikai és vallási identitásának megújulása zajlott. Az Iszlám Közösség ebben a folyamatban kulcsfontosságú szerepet töltött be. 1997-ben elfogadott alkotmánya egyértelműen meghatározza küldetését és tevékenységeit, ugyanakkor hivatkozik „a bosnyákok iszlám hagyományaira”, mely meglehetősen tág teret hagy nyitva az értelmezés számára, s az csak a bosnyák muszlim identitás kiépítésének folyamatában töltődik fel tartalmakkal. A legelfogadottabb értelmezést eddig az Iszlám Közösség alkotmánybíróságának elnöke, Fikret Karčić kínálta, aki a bosnyákok iszlám hagyományainak hat összetevőjét különbözteti meg.

1. A boszniai iszlám szunnita, a maturidi teológiai irányzatot és a hanafi vallásjogi iskolát követi, valamint elfogad bizonyos szufi rendeket;
2. Az oszmán kulturális zónához tartozik, melyre az erős központosított hatalom és szoros hierarchiába rendezett ulema intézménye egyedülállóan jellemző;
3. Elfogad mára már „iszlamisált”, de még az iszlám kor előtti időkből származó boszniai néphagyományokat (pl. Ajvatovica);
4. A 19. század közepétől jellemzi az iszlám reformista felfogása, mely az *idzstihád* módszerét segítségül hívva a kor kihívásainak és követelményeinek⁴⁰ megfelelően kereste a muszlimok társadalmi és politikai körülményeire az iszlám által kínált válaszokat. Ez a hagyomány nem egységes, egyszerre jelen van közöttük a modernista és a konzervatív irányzat is;
5. Az iszlám vallási tekintély intézményesítése az Iszlám Közösség formájában;
6. Az iszlám vallásgyakorlat egy szekuláris államban.

Az Iszlám Közösség 1997-es alkotmányától kezdve alkotmányos kategória a bosnyákok iszlám hagyománya, e hagyományok tartalmának kidolgozása stratégiai kérdéssé vált az

⁴⁰ A nagy reformer Husein Đozo (1912-1982) számára kiemelkedően fontos jelentőségű volt az iszlám jelenkori és a hagyománykritikai értelmezése, így fogalmazott: „Még ha ugyanaz is volt a probléma, csak más időben és más körülmények között, akkor is két különböző megoldása és alkalmazása kell, hogy legyen. Lehetetlen egy végső konkrét megoldást javasolni és egyetlen szóval megfogalmazni bármilyen problémát” (Izabrana djela, volume 1: Islam u vremene, Sarajevo 2006, 358).

Islám Közösség számára a radikális iszlámértelmezésekkel szemben. A „bosnyákok iszlám tradíciója” kifejezéssel az Islám Közösség gondosan kerülte a „boszniai iszlám” kifejezés használatát, mely az iszlámot leszűkítené egyetlen területre vagy kultúrára. Fikret Karčić ennek okát abban látja, hogy az iszlámot a vallás normatív értelmében használja a statútum szövege. A nyugati vallástudomány ugyanis a vallásokat két kategóriába sorolja: a normatív vagy hivatalos (azaz az adott vallás szent szövegeken alapuló, általános értelmezése) és a népi vallásosság kategóriájába (mely egy adott területen, egy bizonyos csoport által értelmezett és gyakorolt vallást jelöl). Az iszlám normatív vallási tanításait az „iszlám boszniai hagyományai” kifejezés pontosabban fejezi ki, mint a „boszniai iszlám”, mely az iszlám egy külön, boszniai típusának meglétét feltételezné. (Karčić 2010)

A bosnyákok iszlám hagyományainak tartalmát intézményesítendő a Rijaset (az Islám Közösség végrehajtó tanácsa) 2008-ban létrehozta a Bosnyákok Iszlám Hagyományának Intézetét (Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka), melynek célja, hogy tudományos történeti kutatásokat végezzen, és ezek eredményeit népszerűsítse. A kutatási témák között szerepel a bosnyákok történelme, vallásgyakorlata, a bosnyákok hozzájárulása az iszlám tudományhoz, a bosnyák elvándorlási és demográfiai folyamatok, a bosnyákok elleni népiirtások. A bosnyák iszlámmal foglalkozó gondolkodók műveinek publikálása egyúttal hozzájárul a boszniai iszlám tudásbázis megteremtéséhez.

Fikret Karčić a bosnyákok iszlám hagyományához sorolja az iszlám vallásgyakorlatot a szekuláris állam keretei között. Karčić szekuláris állam koncepciója az állam valamennyi polgárának azonos jogokat ad, a vallási közösségek autonómiáját tiszteletben tartva. Egy ilyen államban az iszlámnak nincs törvényi értéke. Mindaz, ami a muszlimok számára parancs vagy tiltás, érvényes normák maradnak, de a normák megszegése nem büntethető. A norma vallási aspektusa érvényes marad, míg jogi aspektusa nem alkalmazható. Ezáltal a Saría normája a magatartás jogi szabályából vallási és etikai szabállyá alakul, olyan morális normává redukálódva, melyet egyénileg valaki vagy betart, vagy nem. Karčić óva intett attól, hogy a Saría eltörlése előtti (1946) állapothoz térjenek vissza, amikor a saría (šerijat) bíróságok uralták a családi ügyeket. Ezzel ugyanis tovább gyengülne a bosnyák állam, mivel a bosnyákok egy korlátozott jogi autonómiával rendelkező vallási kisebbség szintjére csökkennének. Mustafa Cerić, a 1993 és 2012 között megválasztott legfőbb vallási vezető, Reisu-l-ulema kritikusan tekintett a szekuláris állam eszméjére, mivel nézete szerint a szekularizmus ateista világképet és

politikai síkon a közélet feletti monopóliumot jelent. A politikai szekularizmusnak azt a formáját tartotta elfogadhatónak, melyben az állam és a vallás szétválasztása nem jelenti azt, hogy az állami hatóságok szekuláris értékeket kényszerítenek a társadalomra, hanem a vallási intézményeknek joguk van a saját spirituális tevékenységeiket autonóm módon gyakorolni a magán- és a közösségi szférában egyaránt. (Bougarel 2017 p.211) A Reisu-l-ulema tehát a saría normák érvényessége mellett foglalt állást, s nem tartotta kizártnak annak beültetését a muszlim családjogba. A serijat bíróságok visszaállításának lehetősége erős médiavisszhangot váltott ki a 2000-es évek elején. A vallási sajtóban és honlapokon megszorodtak a különféle fatvák, melyek ellenőrizhetetlenül érveltek egyik vagy másik iszlám norma mellett. Az Iszlám Közösség erre válaszul hozta létre a Fatva Tanácsot⁴¹, élén a fetva-i emin-nel, aki az Iszlám Közösség hivatalos lapjában, a Preporod újságban külön rovatot kapott a hívők valamennyi kérdésének megválaszolására. Ez a fórum hamarosan a reformista ulema és az új-szalafik közötti konfrontációs térré vált. Az első kérdés, mely a Fatva Tanácshoz érkezett a mosztári, travniki és a tuzlai muftitól érkezett arra vonatkozóan, hogy lehetséges lenne-e a többnejűséget bevezetni tekintettel a nagy számú háborús özvegyekre. A Tanács óvatos válaszában kifejtette, hogy noha az iszlám források megengedőek a többnejűséggel kapcsolatban, de a bosznia-hercegovinai törvények ezt tiltják. Fikret Karčić bírálta a kérdést felvető muftikat, hangsúlyozva, hogy a háborús özvegyek kérdését állami és társadalmi szinten kell kezelni és nem a többnejűség legalizálásával, mivel ha az Iszlám Közösség lenne felhatalmazva ennek megoldására, és nem az állam, akkor a bosnyák nemzet egy muszlim millet szintjére csökkenne, vallási kisebbségi státusszal. Ezt jelenti a szekuláris államban gyakorolt boszniai iszlám. Karčić szerint mivel a jugoszláv idők alatt már kidolgozták az iszlám vallásgyakorlat lehetőségeit, ezt nem kell megváltoztatni. (Bougarel 2017 p. 212.)

A háború után – a rosszul működő állami apparátus és a stagnáló gazdaság ellenére – az Iszlám Közösség megkezdte a lerombolt intézményeinek újjáépítését, az államosított tulajdonainak visszaszerzését jogi úton kezdeményezte, illetve új vakufokat alapított⁴². Az Iszlám Közösség gazdasági megerősödéséhez a hagyományos normákat követte:

⁴¹ A Fetva-i emin kötelességeit a Fatva Tanács szabályai írják elő. A reisu-l-ulema nevezi ki a fetva-i emint, feladatkörébe tartozik az iszlám jogi kérdésekben való állásfoglalás és a felmerült kérdések megválaszolása a hívek számára. A tisztség betöltőjének kiemelkedő képzettséggel kell rendelkeznie az iszlám jog területén. Jelenleg dr. Enese f. Ljevaković sarajevói mufti tölti be a funkciót.

⁴² A háború alatt az etnikai és vallási szimbólumok váltak az erőszak legfőbb célpontjává. A muszlimok szenvedtek a legnagyobb veszteséget: a háború előtti 1701 mecsetből és imaházból 832 teljesen le lett rombolva és 348 súlyos károkat szenvedett. (Alibašić&Begović 2017 p.22)

zakátot szedett a helyi és a külföldön élő bosnyákoktól, a vakuf tulajdonaiból származó bevételt hasznosította, valamint az Oszmán örökség égisze alatt Törökországtól fogadott el támogatást. Törökország a háború végével lépett fel a boszniai vakuf támogatójaként, különösen az Oszmán időkből származó vakufok helyreállítása érdekében. A török vakuf igazgatóság létrehozott egy 200 ezer euros projektet, melynek célja, hogy digitalizálja, lefordítsa és elemezze a boszniai vakuf nyilvántartásokat, melyek Boszniában és Törökországban találhatók. A digitalizált katalógus, melyet az Iszlám Közösség kezel, az Oszmán birodalom alatti boszniai vakufok teljes dokumentációját tartalmazta. A török kormány vakuf igazgatósága közel 3 millió konvertibilis márka (1,5 millió euro) értékben finanszírozta az Isa bég hammam restaurációját, mely Szarajevó legrégebbi közfürdője a Careva dzsámi tőszomszédságában. A felújított fürdő régi Oszmán stílusú luxushotelként épült újra.⁴³ A török Nemzetközi Együttműködési és Koordinációs Ügynökség (TIKA) több központot tart fenn Boszniában, mellyel a társadalmi és gazdasági infrastruktúra fejlesztéséhez járul hozzá.

2.9.1. Az Iszlám Közösség centralizált struktúrája

Az Iszlám Közösség a bosnyákok vallási identitásának lényegi részét jelenti. Az intézmény Alkotmánya szerint „egyetlen és egységes közösség, melybe Bosznia-Hercegovina, Sandžak, Horvátország, Szlovénia, Szerbia muszlimjai tartoznak, valamint a hazájukon kívül élő bosnyákok, és mindazok, akik magukénak fogadják el.”⁴⁴ Az állam elismeri az Iszlám Közösséget, mint a bosznia-hercegovinai muszlimokat hagyományosan képviselő szervezetet. A szervezet független tevékenységeinek megszervezésében (rituálék, iszlám oktatás, iszlám alapítványok működtetése, kiadói tevékenység stb) és saját tulajdonának kezelésében. Ugyanakkor a boszniai történelmi egyházak közül egyedül az Iszlám Közösség nem írt alá szerződést a boszniai állammal, a Katolikus Egyház 2006-ban, és a Szerb Ortodox Egyház 2008-ban kötött szerződést az állammal. Az aláírást a szerb és a horvát elnök késlelteti, s noha a keretszerződés végleges javaslatát föderációs szinten a miniszterek tanácsa 2015 szeptemberében elfogadta, és benyújtotta a bosznia-hercegovinai Elnökség részére, azok azonban vonakodnak a mai

⁴³The rehabilitation of Isa-beg hammam in Sarajevo 2013.01.08. <https://www.sarajevotimes.com/the-rehabilitation-of-isa-beg-hammam-in-sarajevo/>

⁴⁴ Az Iszlám Közösség alkotmánya: www.rijaset.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_Iz-e_precisceni_tekst_2014-pdf

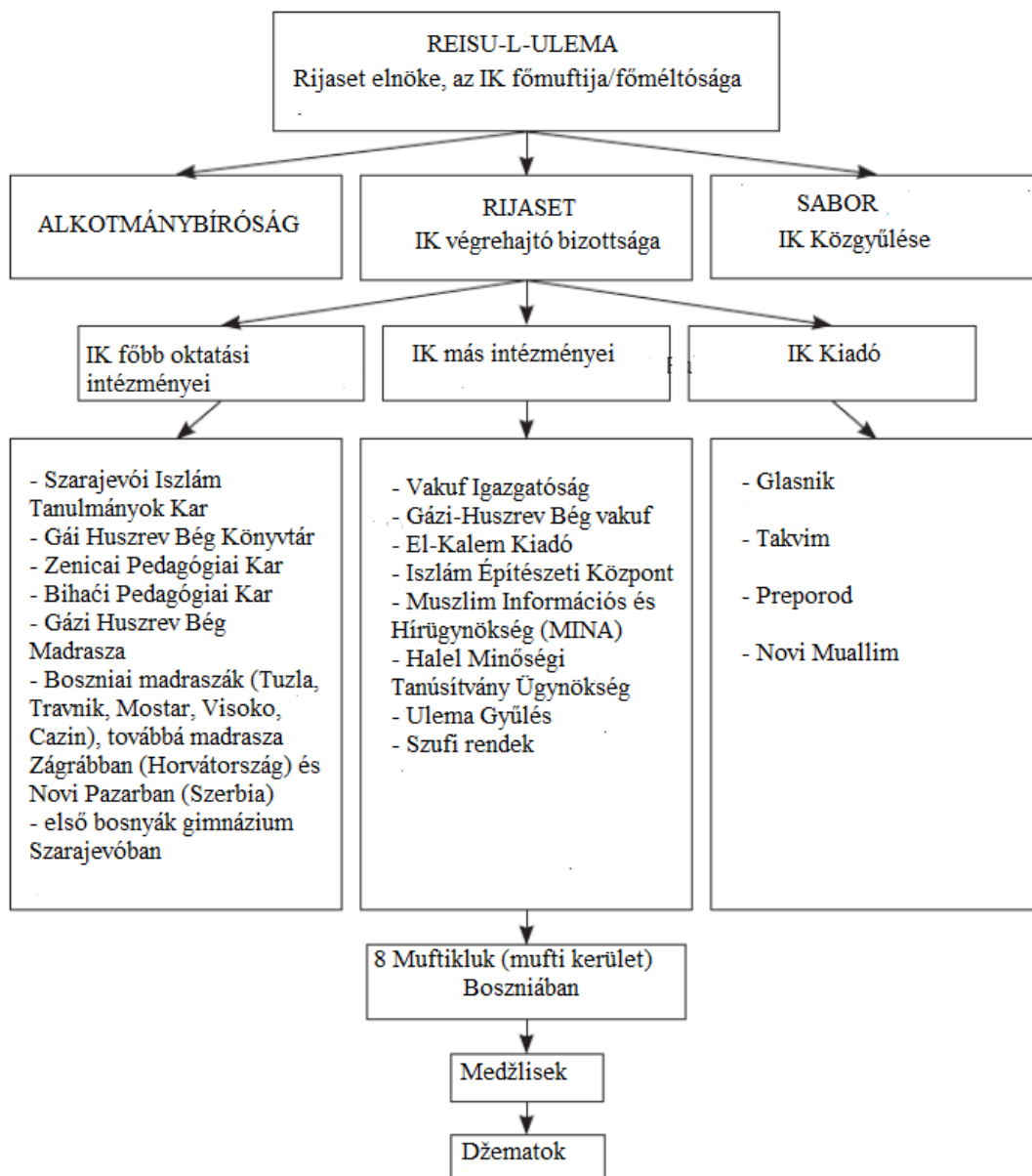
napig elfogadni, „saría diktatúrának” bélyegezve azt.⁴⁵ A szerződés védelmezné a muszlimok jogait, állami garanciát adva az iszlám vallás gyakorlására, például az alkalmazottak és diákok számára lehetőség a mecsetben történő pénteki imához (džuma), szünet engedélyezése a Ramadán havi böjt megtörésekor, fizetetlen szabadság lehetősége a zarándoklat (hadž) alatt, valamint imához hely és idő biztosítása. Az Iszlám Közösség további egyeztetéseket kezdeményeztek olyan kérdésekben, mint a vallási házasságok, az állami hozzájárulás az imámok nyugdíjához és egészségügyi ellátásához, valamint az államosított tulajdonok visszaszolgáltatása ügyében az Iszlám Közösségnek, a halál (iszlám szerinti) ételek biztosítása a közintézményekben, a vallási előírásoknak megfelelő öltözködéshez való jog stb. Az Iszlám Közösség másik fő szempontja, hogy az állam ismerje el az Iszlám Közösség fennhatóságát a muszlim közösséget érintő valamennyi kérdésben, azaz a releváns hatóságok tagadják meg minden olyan nem-kormányzati szervezet (NGO) létrehozását, melyek célja és tevékenysége átfedésben lenne az Iszlám Közösségével. (Alibašić, Begović 2017 p. 26)

Az Iszlám Közösség önfinanszírozó, saját irányítással rendelkezik és „félig-demokratikus”. (Šuško 2017) A fontos tisztségeket választások útján töltik be, az alacsonyabbakat a helyi közösségek (džematok), a magasabb tisztségeket pedig a megválasztott vezetők szavazzák meg. Az Iszlám Közösség saját alkotmánnyal rendelkezik. Az intézmény hierarchikus és centralizáltan működik, noha az imámokat helyi szinten választják, de a reis-ul-ulema hagyja jóvá kinevezésüket. Ez a képviselési, de egyben centralizált intézményi rendszer tette lehetővé, hogy elkerüljék a radikalizációt a szervezetben, illetve ezáltal tudja sikeresen érvényesíteni a központi tekintélyét valamennyi mecsetben.

Az Iszlám Közösséghez körülbelül 1700 mecset (džamija) és imaház (mesdžid) tartozik. Az 1405 mektebben (iskolarendszeren kívüli alapfokú vallási iskola) 60 000 diákot

⁴⁵Dragan Cović a boszniai horvátok elnöke nem járult hozzá 2017-ben, ezért az egyezmény itt elakadt. Covic vitatja az Iszlám Közösség működését, intézményeit, a vakuf tulajdonokat stb. A különféle iszlám vallási ünnepek és kötelezettségeket sem fogadja el, mint a pénteki ima, a hadzs vagy az iftar Ramadan alatt, valamint a kendőviselés. (Čović i Ivanić blokiraju usvajanje sporazuma Islamske zajednice i države BiH 2017.09.07. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/covic-i-ivanic-blokiraju-usvajanje-sporazuma-islamske-zajednice-i-drzave-bih/170905055>). 2018-ban Mladen Ivanić, a szerbek elnöke kijelentette, hogy csak akkor hajlandó támogatni az egyezményt, ha az azonos az állam és a szerb ortodox egyházzal kötött egyezménnyel. (Ivanić: Verifikacija ugovora s Islamskom zajednicom zahtijeva puno bolju političku klimu. 2018.02.23. <https://vijesti.ba/clanak/395270/ivanic-verifikacija-ugovora-s-islamskom-zajednicom-zahtijeva-puno-bolju-politicku-klimu>)

oktatnak, hat iszlám középiskola⁴⁶ (madrasa), két iszlám főiskola (Zenica-i és a Bihaći Iszlám Pedagógiai Főiskola) képez hitoktatókat, valamint Szarajevóban a Szarajevói Egyetem Iszlám Kara. Számos diák tanul külföldi iszlám egyetemeken, és az Iszlám Közösség alkalmaz olyan vallási vezetőket (imam) is, akik nem iszlám egyetemen végeztek.

1. ábra: Az Iszlám Közösség szervezeti felépítése Alibašić (2009) és Omerčić (2017) alapján saját szerkesztés

⁴⁶ Gazi Husrev-Bej Madrasa Szarajevóban, ezen kívül Tuzlában, Travnikban, Visokóban, Cazinban és Mosztárban. (Begović 2019 p.145)

Az Iszlám közösség szervezeti ábrája magában foglalja a választott és hierarchikus struktúrát: a Főmufti hivatalát, a Muftik Tanácsát, a Rijasetet (végrehajtó bizottság), a Sabort (Közügyűlés) és az Alkotmánybíróságot. A központosított fő szervezet három szinten irányítja a helyi szervezeteket: a mufti kerületekben (ebből nyolc Boszniában van), a medzliszekben és a džamátokban (gyülekezetek). 2011-ben az Iszlám Közösség 1147 főállású imámot alkalmazott és 1415 aktív gyülekezete volt. A szúfi rendek (tariqa) is csatlakozhatnak az Iszlám Közösséghez, amennyiben ezt kérvényezik. (Alibašić, Begović 2017 p. 25)

Az Iszlám Közösség 1997-es alkotmánya az intézményei között említi a szúfi rendeket, melyeket a Saría és a tariqa alapján hoznak létre (LXXI. cikkely). A szúfi rendek működését 1952-ben betiltották, vagyonuk egy részét államosították, más része az Iszlám Közösséghez került. Az 1980-as évektől kezdett helyzetük javulni, mára néhány ezerre tehető a szúfik száma Boszniában (pontos számukról nincsenek adatok), akik főként a Naksbandija, a Kádírja rendekhez tartoznak, de találhatók Rifája, Mavlavija és Hamzavija rendek követői is. A történelem folyamán a szúfik fontos szerepet töltek be Bosznia iszlamizációjában, majd az Oszmán korban az Oszmán birodalom elleni lázadásokban, később pedig a reform mozgalmakban is találunk szúfikat. A 90-es évek háborújában sok szúfi csatlakozott a szent háborúhoz, és manapság is aktívak a nem muszlimok iszlámra hívásában. Boszniaszerte elterjedtek, de főként Közép-Boszniában (Travnik, Fojnica, Kiseljak, Visoko, Zenica és Szarajevó) és a Neretva völgyében (Mosztar, Blagaj) találhatók központjaik, körülbelül 20 szúfi központtal (tekke). (Alibasic 2010 p.10)

A 19236 vakuf birtok összesen 39481894 négyzetméteren helyezkedik el, mely komoly gazdasági forrásként szolgálhat az Iszlám Közösség és a muszlimok számára a gyenge lábakon álló boszniai gazdasági viszonyok között. A kegyes adományok között található 9500 mezőgazdasági terület, kert, erdő, 4653 mecset, imaház, temető, türbe, 1928 park, utca, patak és folyó, 1610 ház és lakás, 892 üzleti helyiség és iroda, 599 bolt és áruház, 29 egyéb létesítmény, mint malmok, kutak, fürdők, és 26 oktatási intézmény.

Az Iszlám Közösség szigorúan szervezett hierarchiája mögött kétféle logikát érhetünk tetten: teológiailag a centrális struktúra a vallási értelmezés boszniai hagyományának védelmét szolgálja, adminisztrációs szempontból a közösség jogainak felügyeletét garantálja, megteremtve a muszlimok számára a vallásgyakorlatuk szükséges feltételeit.

Ehhez az Iszlám Közösségnek *de facto* kizárólagos joga van az ország valamennyi mecsete feletti ellenőrzésre, az imámok képzésére és kinevezésére, a vakufok kezelésére, a vallási oktatásra és a zarándoklat (hadž) szervezésére. (Alibašić&Begović 2017 p. 25) Az iszlám vallásgyakorlat centralizált struktúrájával jellemezhető Iszlám Közösséget érő leggyakoribb kritikát az iszlám decentralizált természetét hangsúlyozók fogalmazzák meg, mellyel a következő fejezetben foglalkozunk.

2.9.2. Decentralizált iszlám

A boszniai Iszlám Közösség centralizált intézményi rendszere mellett érdekes megvizsgálni az iszlám decentralizált természetét.

Az iszlám egyetemes tanítása alapján a muszlimok számára a nemzetiségek különbözősége nem vezethetne feszültségekhez, nem jelenthetné konfliktusok forrását muszlimok és nem muszlimok között, mivel a nemzet maga nem alapulhat a valláson. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a vallás kiemelkedő szerepet tölt be a Balkán nemzeti identitásaiban, s ezen belül különös jelentőséggel bír a bosnyák muszlimok önképének megformálásában. Ennek gyökere nemcsak a Balkán történelmében rejlik, hanem az iszlám civilizáció történetében is.

Az iszlám, mint egyetemes igényű világvallás etnikai és faji megkülönböztetést felülíró tanokat hirdet.⁴⁷ Az iszlám történelmének egyik legfontosabb időszaka a medinai korszak, mely 622-től, Mohamed próféta Medinába költözésétől (hidzsra) a 632-ben bekövetkezett haláláig tartott. Ebben az időszakban a muszlimok nemcsak vallási, hanem politikai közösséget is alkottak. Ez nagy hatást gyakorolt a muszlimok identitására, hiszen azonos vallás követőiként egy politikai rendszer tagjai is voltak egyben, így nemcsak vallási, hanem politikai alapon is kiépült köztük a szolidaritás. Ezt legjobban a medinai alkotmány szemlélteti, mely a Kurajs törzs muszlim hívői (muhádzsirún) és Jaszríb (Medina) hívei, valamint az őket támogatók (anszár) által létrehozott új közösség (umma)

⁴⁷ A Korán több helyen is beszél a nemzetek és fajok egyenjogúságáról. Például: „Ó, ti emberek! Mi bizony egy férfiből és egy nőtől teremtettünk titeket, és népekké és törzsekké tettünk benneteket, hogy megismerjétek egymást. Bizony, a legnemesebb közületek Allah előtt a legistenfélőbb köztetek.” (Korán 49:13); „És az Ő jelei közé tartozik az eget és a föld megteremtése, nyelveitek különbözősége, és színeiteké.” (Korán 30:22), illetve egy hadís: „Egy arab nem jobb, mint egy nem-arab és egy nem-arab nem jobb, mint egy arab. És egy vörös (értsd: fehér) ember nem jobb, mint egy fekete, és egy fekete nem jobb, mint egy vörös, az alázatosságot leszámítva.” (Mosnad Ahmad elbeszélései 22978.)

közötti jogokat és kötelezettségeket állapítja meg. Ennek az új közösségnek (umma wahida) már nem a vérségi kötelék, hanem a közös hit volt az összetartó ereje. Az umma tagjai megkapták a jogokat, amelyek őket a törzsben megillették, a korábbi törzsi szokásaikból is megtarthatták azokat, ami nem ellentétesek az új lojalitással. A medinai alkotmány szövege mind a mai napig a muszlim politikai élet egyik alapvető dokumentuma. Ez a dokumentum garantálja minden muszlimnak a többi muszlimével azonos jogát, továbbá minden muszlim kötelezve van a másik muszlim védelmére. Az iszlámban a vallási és a politikai hatalom ettől az időtől fogva fonódik össze (*al-iszlám dín wa daula* – „az iszlám vallás és állam”). A muszlimok sikeres hadjáratai által, a hívők közösségének térbeli terjeszkedésével azonban a kis, koncentrált közösség erős kapcsolata megingott. Egy hatalmas birodalmat, melynek határai Marokkótól, és Spanyolországtól Közép-Ázsiáig és Indiáig húzódtak lehetetlen volt egy uralkodó hatalma alatt tartani. A 9. századtól a kalifák uralma alatt közel kétszáz helyi dinasztia jött létre az iszlám történetében. A politikai fragmentáció eleinte nem akadályozta az iszlám birodalmának további terjeszkedését, amelyet többé már nem egyetlen uralkodó irányított, s ezzel a muszlimok közötti, a medinai alkotmány szellemiségét tükröző „politikai testvériség” lassanként megszűnt. A muszlim identitásra a politikai egység megrendülésén túl nagy hatást gyakorolt, hogy etnikailag különböző társadalmak különböző rétegei vették fel az iszlámot, melyet nem támogatott vagy karolt fel egy olyan szervezet, mint például a keresztény közösségek esetében az egyház.

A modern iszlám világ a múltból tehát egy sor regionális etnikai identitást és egy átfogó, de valamelyest töredezett vallási identitást örökölt. Az iszlámról, mint decentralizált vallásról beszélhetünk, mely e vallás történeti sajátosságából fakad. Az iszlám decentralizált természete számos kérdést vet fel, például ki képviselje a muszlimokat, ki beszéljen valamennyi muszlim nevében. A 19. századig, a Madzsallah Ahkam al-Adlija⁴⁸ megszületéséig az Oszmán Birodalomban, nem létezett egy egységes kodifikált jogi rendszer az iszlám világban. Az egységes rendszer hiányának oka abban keresendő, hogy az iszlám jogi rendszerének fejlődése meglehetősen individuális alapokon fejlődött. A jogi kérdésekben illetékes tekintély, az ulema felügyelete alá tartozott a politikai hatalom, akik azonban meglehetősen decentralizált rendszert alkottak a különböző egyéni

⁴⁸ A Medzsallah el-Ahkam-i-Adlija, törökül Mecelle az Oszmán Birodalom első polgári törvénykönyve a 19. század végén és a 20. század elején, mely a Saría alapú jog kodifikációjának kísérlete. 1869 és 1876 között készült, és 1877-ben lépett hatályba. A törvénykönyv főként a Hanafi vallásjogi iskola szabályait alkalmazza, de bizonyos kérdésekben, ahol jobban megfelel, más jogi iskolák elveit érvényesíti.

jogértelmezésükkel, s ez mind az Omajjád, mind az Abbászida dinasztia kormányzására és politikai hatalmára negatív hatást gyakorolt.

Ebbe a decentralizált közegbe érkezett meg az európai gyarmatosítókkal a nyugati, felvilágosodáson alapuló értékrend. Az etnikumon alapuló nemzet eszméje a nem-nyugati világban széles körben elfogadásra került főként a nyugatbarát értelmiség körében. A muszlimok politikai testvériségének paradigmája háttérbe szorult.

A muszlim identitás és az etnikai identitások kapcsolatát a modern világban vizsgálva Michael Cook arra a következtetésre jut, hogy míg arra nem találunk példát, hogy a muszlim identitás képes lenne az iszlám szolidaritást hangsúlyozva az etnikai megosztottságon felül kerekedni egy muszlim országon belül (Törökország, Afganisztán esete), addig arra több példa is van, hogy a muszlim identitás egy vallásilag megosztott, de egyébként nyelvi és hagyományaiban viszonylag homogén országban a különállás erőteljes képviselőjévé válik. A példák között szerepel a libanoni polgárháború, a palesztin keresztények kirekesztése az erőteljesen muszlim politikai identitásra épülő politikai közösségből, és a szerző ide sorolja a boszniai muszlimokat is, akiket – noha a környező szerbekhez és horvátokhoz hasonlóan szlávok – az iszlám alapú etnikai identitásuk különállóvá teszi őket az azonos nyelvet beszélő, és hasonló gyökerű csoportoktól. (Cook 2014 pp. 36-37)

Az iszlám decentralizált természete miatt a bosnyákok iszlám hagyományainak meghatározásában az Iszlám Közösség tekintélyének legitimációja a tét. Ezt célozza az Iszlám Közösség által 2006-ban elfogadott határozat az iszlám értelmezéséről, valamint a házirend bevezetése. Ugyanakkor az általa hirdetett iszlám értelmezés mellett több fórumot biztosított a tekintélyét elfogadó szalafi csoportok számára is a bosnyákok iszlám hagyományának meghatározására. A legutóbbi nyilvános konferencián az Iszlám Közösség elismerte a különbséget azon csoportok, akik az Iszlám Közösség részei, de kritikusak bizonyos kérdésekben, és azok között az „intézmények kívüli értelmezések” között, amelyek nyíltan vitatják az Iszlám Közösség tanításait. (Hešova 2019)

3. A jövőbeli boszniai muszlim társadalom vizsgálatának jövőkutatói megalapozása

3.1. Mi a jövő, hol van és hogyan közelíthető meg?

„The thing that makes the future interesting is that none of us remember it.”

Sohail Inayatullah

A jövő ontológiai státuszára vonatkozóan három nagy irányzatot különböztethetünk meg: a prezentizmust, a posszibilizmust és az eternalizmust. A prezentizmus nézete szerint csak a jelenbeli tárgyak/események léteznek, a múltbeli és a jövőbeli események/tárgyak nem léteznek. A jelenbeli események csak addig valósak, amíg tartanak, amint elmúlnak, többé már nem valósak. A jelenben zajló változásokat közvetlen tapasztalásunkkal magyarázzuk, mivel nincs perceptuális tapasztalásunk arról, mit csináltunk tegnap, és arról sem, hogy holnap mit fogunk tenni. A posszibilizmus vagy a növekvő tömb/növekvő univerzum elmélet (growing block/ universe) szerint a múlt épp annyira valós, mint a jelen, de a jövő még nem tekinthető valósnak. Megváltoztathatjuk a jövőt, de a múltat nem. A jövő olyan lehetőségeket tartalmaz, melyekből néhány aktualizálódik, amint jelenné válik. A prezentizmussal szemben az eternalizmus irányzata azt állítja, hogy nemcsak a jelen létezik, hanem létezik a múlt is és a jövő is, azonos ontológiai státusszal. A jelenben, múltban, jövőben lévő dolgok valóságosan léteznek, ugyanaz a létállapotuk. Eltérő idősíkok vannak jelen egyszerre – mintegy párhuzamosan – az örökkévalóságban. Az eternalizmus szerint lehetséges az, hogy a jövő befolyást gyakoroljon a jelenre. (Faye 2017 p.6)

Noha a jövő ideje nem faktuális, de mindenképp aktuális, mivel a jövő képei, vagy az elvárásaink alapvetően befolyásolják a jelenünket. A jövőről háromféleképpen tudhatunk. Először is felfoghatjuk a jövőt a múltbeli események folytatásaként, melyben mindaz megismétlődik, ami a múltban lezajlott. Ez az extrapoláció és a predikció világa, mely feltételezi, hogy a világban lineáris ok-okozatiság érvényesül. Másodszor, egy jelenlegi komplex helyzetet megfigyelve és feltárva annak szervező mintázatát feltételezzük, hogy – némi variációval – a mintázat a jövőben is azonos lesz. A jövőt felfoghatjuk úgy is, hogy valami módon képes a jelenre hatást gyakorolni. Ez megközelítés természetesen nem tekinthető tudományosnak, ez a prófécia, jövendölések világába tartozik. A jövőkutatás és a stratégiai foresight különféle technikái gyakran ötvözik ezeket a nézőpontokat.

A jövő mint olyan, a jelenben nem létezik (nincsenek jövőbeli tények), mivel a jelenhez képest valamennyi időt követően juthatunk el csak oda, amit jövőnek tekintünk, ám a jövő

a jövőben sem fog létezni, mivel a jövő csak addig létezik, amíg jelenné nem válik, és értelemszerűen ezzel meg is szűnik jövő lenni. Mivel a jövő nem létezik, azt fel kell találni, azaz a jövőről szóló elképzeléseket létre kell hozni és azt tudjuk tanulmányozni. A jövő – bármilyen bizonytalan is – az egyetlen hely, amely felett van némi hatalmunk: a múltat már nem tudjuk megváltoztatni, legfeljebb újraértelmezhetjük a történelmet, de az attól változatlan marad. A jelent sem tudjuk megváltoztatni, mivel az szimultán, azonnali változás véghezvitelét jelentené, ami lehetetlen. A jövőről nem rendelkezünk egyértelmű tudással, ezért nyitott mezőként tárul elénk, s éppen ez enged teret annak, hogy hatalmat gyakorolhassunk felette, s alakíthassuk egyéni és társadalmi szinten egyaránt. (de Jouvenel 1967 p.5)

Fontos hangsúlyozni, hogy a jövőkutatás a jövőről mindig többes számban beszél, mivel egyrészt nem a jövő megjóslása a célunk, másrészt egy sor lehetséges jövő – nem egyetlen valószínű vagy kívánt jövő – felvázolása a cél. A jövőkutató vizsgálódása során anticipálja a lehetséges jövőket, és ezeken belül természetesen a kívánt jövők megformálásán munkálkodik. Ez egy új készség tudatos kifejlesztését igényli: az anticipációét. A köznyelvben az anticipációt az előrelátó tevékenységre használjuk. A jövőkutatásban olyan megközelítést takar, mely túlmegy a forecast és foresight irányzatokon. Az anticipáció akkor jelenik meg, amikor a jövőt cselekedetre használjuk. Ezért két fő összetevője van: egy előretekintő magatartás és az ennek eredményét felhasználó cselekedet. Például az időjárásjelentés önmagában nem anticipáció, ám ha annak ismeretében bekészítünk egy esernyőt, akkor anticipációs magatartás jellemez bennünket (Poli 2017 p.5). Roberto Poli a jövő tanulmányozásának három szintjét különíti el: az első szint a forecast típusú jövőkutatás, mely prediktív elemekből áll. Általában kvantitatív megoldást alkalmaz, folyamatosságot feltételezve: a vizsgált rendszer épp úgy fog viselkedni a jövőben, ahogyan eddig, mivel struktúrája és a rá ható törvényszerűségek alapvetően azonosak maradnak később is. A második szintet a foresight típusú jövőkutatás alkotja, ide tartozik a legtöbb jövőkutatói módszer. Mivel nem prediktív, így a legtöbb foresight gyakorlat a lehetséges jövők széles körét hozza létre. A foresight gyakorta kvalitatív megközelítést alkalmaz, és hangsúlyt fektet a folytonosság hiányára is. A harmadik szinten az anticipáció vagy más néven foresight 2.0 áll, mely a forecast és foresight modellek eredményeit döntésekké és cselekvéssé alakítja. Az anticipáció a foresight bizonyos tulajdonságait átveszi (nem prediktív, kvalitatív és a

folytonosság hiányára fókuszál) Az anticipáció megkülönböztető jegye a jövőkutatásban a jövő írástudása (future literacy).

Összefoglalóan összegezhetjük, hogy akkor járunk el céltudatosan, ha a kívánt célok elérését célzó jövő felé vesszük az irányt, miközben anticipáljuk az összes elgondolható lehetséges alternatív jövőt, beleértve azokat a nem kívánt jövőket is, melyekkel utunk során találkozunk. A jövőre vonatkozó tudatosság nélkül ugyanis csak céltalanul sodródunk egyik nem kívánt jövőtől a másikig, mindig csak passzívan reagálva változásokra, s így aztán egyik válságot a másik után hárítjuk el egészen addig, míg az egyik esetleg teljesen maga alá temet.

3.2. A jövőkutatás diszciplínája

A jövőről való gondolkodás ösztönös és természetes emberi tevékenység. Eleonora Masini úgy fogalmaz, hogy az ember abban a pillanatban válik emberré, amint a jövőről gondolkodik, és megpróbál tervezni a jövőre nézve is. (Masini 1982 p.1.) Ugyanakkor ez a tevékenységünk rendkívül összetett feladat. Mi alapján alkotjuk meg a jövő képeit, hogyan választjuk meg azok tartalmát, ezek miként képződnek meg elménkben? Hogyan és milyen formában kommunikáljuk őket, miért erősebb egyik és másodlagos a másik kép? Egy sor kérdés tisztázatlan még a jövőről való gondolkodásunkkal kapcsolatban. A jövőkutatók számos módszert dolgoztak ki a jövőképek megalkotásához, ugyanakkor a jövőkutatás máig adós maradt egy szilárd elméleti alap kidolgozásával.

Jelenkori valóságunk komplex természete nem teszi lehetővé, hogy a jövőkutatás egységes, egyetlen tárgyra vonatkozó diszciplína legyen. Tárgyának változatos természete miatt a jövőkutatást transz-diszciplináris és többdimenziós tevékenységnek tekinthetjük. Egyszerre kell megragadnia a világot átszövő komplexitást és ellentmondásokat, a tervezés globális és a lokális dimenzióit, az interdependenciákat és a hálózatos összekapcsolódásokat, magában kell foglalnia valamennyi társadalom és kultúra minden rétegének pluralitását. (Sardar 2006 p. 568) A jövőkutatás legfontosabb feladata, hogy a változásokra felkészítsen: módszereket, megközelítésmódokat és alkalmazható modelleket dolgozott ki annak érdekében, hogy válaszlehetőségeket kínáljon a változások jelentette kihívásokra, melyek gyakorta instabil körülmények között jelennek meg.

A jövőkutatásnak több mint fél évszázados fennállása óta számtalan meghatározása született. A teljesség igénye nélkül, a diszciplína értelmezéséhez legközelebb álló meghatározásokat mutatjuk be. Kovács Géza⁴⁹, a hazai jövőkutatás legjelentősebb megalapozója, a jövőkutatás feladataként „a jövő lehetőséghatárainak és a lehetőséghatárokon belül elhelyezkedő lehetséges jövők feltárását” határozza meg. (Kovács G.1979 p. 154) Ebbe a tág értelemben vett feladatba beletartozik valamennyi lehetséges jövő: a nemkívánatos és kívánt jövők, valamint a hanyatló, folytatódó, teremtett és konstans jövők is. Nováky Erzsébet meghatározása a jövőorientáltság társadalmi szerepét hangsúlyozza: „A jövőkutatás a társadalommal kapcsolatos jövő előzetes megismerésére irányuló intellektuális tevékenység, a jövőfeltárás problémaköreivel foglalkozó tudományterület” (Nováky szerk. 2006, p. 19.) A jövőkutatás hasznosságát pedig Nováky Erzsébet abban látja, hogy „az embereket segíti, hogy ne tudatosság nélkül „vergődjenek” a változások hálójában. Módszereket, megközelítésmódokat dolgozott ki ahhoz, hogy választ tudjunk adni a változások sűrűjében előállt kihívásokra. Különösen nagy jelentősége van annak, hogy a jövőkutatás miként próbálta kezelni az instabil viszonyok között megjelenő, kiszámíthatatlan változásokat.” (Nováky 2005 p. 29.) Hideg Éva definíciója a tudományterület önállóságát emeli ki: „A jövőkutatás a társadalmat és az embert érintő olyan kérdéskörökkel foglalkozik, amelyek a valóság formálódásában állnak elő, és azokat kölcsönhatásaikban más tudományterület nem tekinti kutatása tárgyának” (Hideg 2012, p. 50).

Inayatullah négyféle jövőkutatási elméleti keretrendszert különít el. Az első az empirikus társadalomtudományokon alapuló prediktív megközelítés. A második az interpretatív megközelítés, mely nem a jövő előrejelzésén, hanem az egymással versengő jövőképek megértésén alapul. A harmadik a kritikai megközelítés, mely a posztstrukturalizmuson alapul, arra irányul, hogy bemutassa, kinek az érdeke bizonyos jövők megvalósítása, és mely módszertanok élveznek elsőbbséget a jövőkutatásban. A negyedik megközelítés a participatív kutatás, mely demokratikus alapon a jövő formálóinak saját jövőképeit vizsgálja. (Inayatullah 1990)

3.2.1. Tudomány-e a jövőkutatás?

⁴⁹ Dr. Kovács Géza a Budapesti Corvinus Egyetem jogelődjén, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdaság Tervezése Tanszékén, 1968 szeptemberében jövőkutatás témakörben szakszemináriumot hirdetett. Ez képezte a kiinduló alapját a jövőkutatás hazai egyetemi szintű oktatásának. Az itt folyó munka ösztönözte a jövőkutatás további kutatóhelyeken, egyetemeken való művelését is.

A jövőkutatást gyakorta félreértik. Vannak, akik úgy gondolják, hogy a jövőkutatás prediktív tudomány, azaz megfelelően alkalmazva képes pontosan előre megmondani, hogy a jövő milyen lesz. Ez azonban olyan komplex rendszerben, mint a társadalom, lehetetlen. A társadalmakban a legtriviálisabb dolgokon kívül semmit sem lehet pontosan megjósolni. A másik oldalról téves az a felfogás is, hogy teljesen reménytelen lenne az eljövendő eseményeket anticipálni. Noha a jövőt nem lehet megjósolni, de a jövőkutatók olyan elméleteket és módszereket fejlesztettek ki és teszteltek az elmúlt évtizedekben, melyek hasznosnak és értékesnek bizonyultak. Ezek hatékony segítséget nyújtanak a jövő anticipálásában, és a kívánt jövő megformálásában.

A jövőkutatás diszciplínájával kapcsolatban fontos felvázolni, hogy hogyan és mennyiben tekinthető tudománynak, megfelel-e a tudományosság kritériumainak. Amíg a jövőkutatás a jövő lehetőségeinek rendszerszintű empirikus és racionális feltárását végzi, tudománynak tekinthető. De a jövőkutatásban nem lehetséges a kísérletezés, tehát ebben az értelemben nem tudomány. Víziók és jövőképek alkotásával inkább tekinthető művészetnek: az anticipáció művészetének. A forгатókönyvekkel kapcsolatban Dator, Sweeney és Yee (2015) szemléletesen fogalmaz: „noha a scenáriók modellezése és megalkotása elsődlegesen kvalitatív folyamat, s ilyen értelemben művészetnek tekinthető, de mindemellett különféle történelmi, gazdasági, demográfiai, kulturális forrásból származó adatokra egyaránt épít. Ez választja el a jövőkutatást a fantáziától, kreativitástól és a tudományos fantasztikum világától.” (Dator, Sweeney, Yee 2015 p. 136)

A jövőkutatás mindig is pluralisztikus tudomány volt, melynek történetében egyszer sem találkozunk olyan paradigmával, mely hegemonná válhatott volna. Ez természetesen szerencsés, mivel a jövőről alkotott elképzelések mindig is kultúrafüggőek voltak. A világ minden tájáról származó jövőkutatók különféle tudományterületeket képviselnek, hálózatuk túllép a nemzeti és tudományterületi határokon. (Wildman Inayatullah 1996 p. 726)

Ahhoz, hogy tudományosságának határait kijelöljük, meg kell vizsgálnunk, milyen a jövőkutatás során a tanulmányozandó tárgy természete. A jövőkutatás valamennyi irányzatának vizsgálódásai olyan területre irányulnak, mely még nem létezik: ez a jövő. A jövő felfogása azonban éppen azzal a nehézséggel küzd, mint az idő fogalma, melynek a jövő a részét képezi. Az idő mindig is egy nehezen megfogható, viták kereszttüzében

álló fogalom volt, s ez a jövőre is vonatkozik. A jövőről szóló ontológiai kérdések természetüknél fogva mindig nyitottak, ezért vizsgált tárgyunk természetét nehéz meghatározni. A jövőkutatás tárgya éppen ezért nem magának a jövőnek a tanulmányozása, hanem annak vizsgálata, hogy egy adott létezőnek mi lehet a lehetséges vagy kívánt jövője. Mivel azonban ezek a jövők még nem fizikai létezőként vannak jelen, hanem csupán elménk konstrukciói, sokkal pontosabb az a meghatározás, hogy a jövőkutatás tárgya a jövőről alkotott elképzelésünk. Olyan kérdéseket foglal ez magában, hogy miért bizonyos elképzeléseknek adunk elsőbbséget és miért szorítunk háttérbe másokat? Egy tipikus jövőkutató elemzés a lehetséges, valószínű és kívánatos képek behatárolt készletét tárja fel (ezeket a kategóriákat a későbbiekben fejtjük ki).

A jövőt senki sem ismeri, nem létezik tudásunk róla. A tudás ugyanis már megtörtént eseményeken, létező tényeken alapul, ezért adat, információ áll róluk rendelkezésünkre. Jouvenellel azt mondhatjuk, hogy a jövő területén olyannal foglalkozunk, ami még ezután fog létrejönni, ahol még nem léteznek tények, csak találgatások arról, hogy egyes események milyen valószínűséggel következnek be. (Jouvenel 1967) Anthony Hodgson szerint, amikor azt állítjuk, „ismerjük” a jövőt, azt rendszerint háromféleképp tesszük. Először is azt képzeljük, hogy a múltban történt dolgok folytatódni fognak és megismétlődnek a jövőben. Ez az extrapoláció és a jóslatok világa, mely egyenes oksági viszonyt feltételez az események között. Másodszor, a jelenlegi komplex helyzeteket vizsgálva felismerjük az összefüggések mintázatát, és feltételezzük, hogy ez a jövőben is ugyanígy nyilvánul meg. Harmadszor pedig a jövőt, vagy annak egy kritikus aspektusát már a jelenben fel véljük fedezni, mely valamiképp hatással van a jelenre (előérzet, előzetes tudás, előrelátás prófécia). (Hodgson 2013 p. 25)

Szigorúan véve azonban ezek egyike sem tekinthető tudományos értelemben a jövő ismeretének, mivel ezek csupán egyszerű hipotézisek arról, hogy miként fog valami viselkedni a jövőben az eddig tapasztalt viselkedéséből kiindulva. Hodgson kiemeli, hogy a jövők ismerete nem egzakt tudomány, mivel nincs jövőbeli adat, amit mérni tudnánk. A jövőről alkotott képeink az elménk konstrukciói, s mint ilyenek, sajátos történelmi, társadalmi és intellektuális közegbe ágyazódnak, melyekből a világot szemléljük. A jövő elgondolása azokon a mentális modelleken alapul, melyeket a belénk vésett hiedelmek, ismeretek, értékek, és előítéletek alakítanak. Ilyen értelemben a vallás, nyelv, az időfelfogás, mítoszok és még sok más tényező nagy hatással van a jövőről alkotott

elképzelésünkre. Sohail Inayatullah rétegzett oksági elemzési (causal layered analysis) módszere ezeket a szinteket vonja elemzés alá. (Inayatullah 2005)

A jövőkutatás a jövő bizonytalanságának csökkentésére irányul. De vajon valóban csökkenthető a jövőképek kialakításával a jövő iránti bizonytalanságunk? A bizonytalanság kényelmetlen, de a jövő kétségtelenül bizonytalan. Ezt a bizonytalanságot tükrözi a jövő többes számú használata (futures). A bizonytalanság felismerése a jövőkutatás lényegi eleme, nem lehetne alternatív jövőket alkotni, ha biztosak lennénk benne, hogy mi vár ránk. A döntéshozók számára azonban a jövő tényei a fontosak, melyre döntéseiket alapozhatják. Az olyan alternatív jövők, melyek egyforma eséllyel valósulhatnak meg, sokkal kevésbé elfogadhatóak számukra, mint egyetlen gondosan megformált jövőkép, mely az összes többit cáfolja. Jellemzően amennyiben egy döntéshozó rátalál a számára kívánatos jövőképre az alternatív jövőképek közül, az összes többit figyelmen kívül hagyja. Ugyanakkor a jövőkutatás olyan értelemben szolgálhat a bizonytalanság csökkentésére, hogy olyan lehetséges jövőket térképez fel, melyek nem közhelyszerűek és nem a múlt megismétlései, hanem plauzibilis jövőnarratívák, melyek a döntéshozók választási lehetőségeit bővíthetik. Ám minél több plauzibilis jövőképet tudunk kirajzolni, annál nagyobb lesz a jövő bizonytalansága.

A jövőkutatók gyakran hangoztatják, hogy az alternatív jövők feltárása segít megküzdenni és kezelni a bizonytalanságot. Mivel a jövő megjósolhatatlan, megelégszünk néhány lehetséges szcenárió megalkotásával, s aztán ezeknek megfelelően cselekszünk. Ám ezzel nem küzdjük le a bizonytalanságot, csak azt az illúziót keltjük, hogy sikerült. Honnan lehetünk abban bizonyosak, hogy a forgatókönyveink lehetségesek? Vajon a szcenárióink alapjául választott hajtóerők (driving forces) valóban a jövő hajtóerői? Mi alapján választjuk ki a hajtóerőket és mitől vagyunk abban biztosak, hogy ezek mozgatóerők? A bizonytalanságnak különféle típusai vannak: lehet, hogy nem tudjuk, hogy valami meg fog-e történni a jövőben, de a valószínűségét nagyjából meg tudjuk adni, illetve előállhat olyan helyzet is, hogy azt sem tudjuk, hogy nem tudjuk, hogy valami bekövetkezhet. Hogyan kezeljük a különféle típusú bizonytalanságokat?

Paradoxon húzódik a jövőről szóló tudományos ismeret létrehozásában. Módszertani megközelítésben a tudás paradoxon abból jön létre, hogy minél több prognózis és szcenárió hoz létre tudományos ismeretet, annál kevésbé vonatkoznak a jövőre tudományos értelemben. A prognózisok a múltból szóló valószínűségi magyarázatok. Minél kidolgozottabbak, és minél jobban megközelítik az igazságot, annál jobban

jósolják meg a múltat, és éppen ezért haszontalanok a jövő tudományos előrejelzésére. A szcenáriók az alternatív lehetséges jövők illusztrációi, de minél több tudományos ismeretet hoznak létre, és minél többféle prognózissá válnak, annál kevésbé hasznos eszközök a jövő tudományos megközelítésében. Minél inkább törekszik egy módszer tudományos ismeretet létrehozni a jövőről, hogy csökkentse annak bizonytalanságát, annál inkább kudarcra van ítélve, abból az egyszerű tényből fakadóan, hogy a jövő bizonytalan, és nem ismerjük. Ennek ellenére a jövőkutatók könnyen beleesnek abba a csapdába, hogy a jövő bizonytalanságát csökkentve kész recepteket próbálnak a jövőre kínálni, melyet sok döntéshozó épp azért fogad el, hogy biztonságban érezze magát. (Gabriel 2014 p. 15.)

Noha nem ismerjük a jövőt a maga teljességében, de ismerjük néhány szeletét. Például, ha egy esemény megadott körülmények között eddig mindig ugyanolyan következményekkel járt, még nem tudhatjuk teljes bizonyossággal, hogy a jövőben is ugyanígy lesz-e. Az anticipáció és stratégiai gondolkodás viszont segíthet az alternatív jövők elgondolásában. A jövőt olyan nyitott, lényegileg esetleges helynek kell elképzelni az időben, logikai vonatkozási rendszer, dinamika és struktúrák nélkül, ahol a jövőbeli eseményeket nem lehet falszifikálni, mielőtt megtörténnének. A jövőről való gondolkodás kitér a valószínűség elől, és kizárólag többszörös, alternatív, de hipotetikus jövőkön alapulhat, melyet mentálisan hozunk létre. (Gabriel 2014 p.4)

A jövőkutatók felismerték, hogy nemcsak előre kell látni és megálmodni a jövőnket, hanem meg kell választanunk és fel kell építenünk. (Masini 1993 p.2.) A lehetséges és valószínű jövők beazonosítása után meg kell határoznunk, hogy milyen legyen a kívánatos jövő. Itt azonban tisztán kell látni, hogy míg egy egyénnek, vagy közösségnek egy bizonyos jövőkép kívánatos, ez korántsem érvényes mindenkire. A boszniai szerb entitás által elgondolt kívánt forgatókönyvek bizonyosan nem azonosak a bosnyák muszlimok által elképzelt jövőképekkel.

3.2.2. Mi a neve a jövőre vonatkozó tudományos tevékenységnek?

Jim Dator első törvénye értelmében a jövőt nem lehet megjósolni, de előre lehet jelezni az alternatív jövőket, a preferált jövőképeket lehetőségünk van „látni”, és folytonosan „feltalálni”. Ismerhetjük a víziókat, előrejelzéseket, szcenáriókat a jövőről, de ezek nem

azonosak a jövő ismeretével. Az előrejelzések maguk is episztemológiai tevékenységek, melyek különféle tudáselméleteken alapulnak, így mindez nem egyenlő azzal, hogy a jövőről lenne bármilyen tudásuk. Az előrejelzések csupán előre készített tudással vértéznek fel bizonyos, korlátozott számú lehetőséggel kapcsolatban. Ebből következően a jövőre vonatkozóan semmiféle tudományos kutatásról nem beszélhetünk, mivel jövőbeli tények nem állnak rendelkezésünkre. Ziauddin Sardar – de Jouvenellel (1966) egyetértve – a jövőkutatás elnevezéseit áttekintve nem javasolja a tudományterületre futurologia elnevezést, mivel az a -lógia végű tudományágak tudományos semlegességét és biztonságát idézi, mellyel a jövőkutatás nem rendelkezik. (Sardar 2013 p.178) A futurologiát tehát nem fogadják el tudományos megnevezésként annál is inkább, mert a fikció világát idézi a terminus. Sardar elveti továbbá a futurisztika kifejezést, valamint a futurizmust, mivel ezek a 20. század elejének olasz szélsőjobb radikális művészeti mozgalmaira emlékeztetnek.

A forecast (előrejelzés) – ahogy az előző fejezetben láthattuk – projekciók készítése a múlt és jelen adatainak felhasználásával, megkülönböztetendő a predikciótól. Általánosságban a forecastok a várt jövőben bekövetkezendő legvalószínűbb becslések, gyakran konfidencia intervallum alkalmazásával készített valószínűségi projekciók. A jövő fogalma ebben a szemléletben az események extrapolációja vagy lineáris kibontakozása, mely az újdonságokra az idő kronológiai rendjének logikus következményeként tekint. Az előrejelzések gyakran alkalmaznak forgatókönyveket, a különféle scenáriók valószínűségének vizsgálatával. Ugyanakkor Armstrong (Armstrong 2001 p.517) felhívja rá a figyelmet, hogy a scenárió módszer nem alkalmas az előrejelzések készítésére, mivel az így kapott eredmények egyszerre lehetnek hibásak és mégis meggyőzőek, helytelen tehát a plauzibilis és lehetséges események bekövetkeztét anticipálni úgy, mintha azok valószínűleg be is következnenek.

A forecast (előrejelzés) típusú jövőkutatások helyét egyre inkább a foresight (előrelátás) vette át. Ennek a kifejezésnek azonban sok nyelvben nincs megfelelője, illetve mivel az angol nyelvben nem létezik a foresight-nak többes számú alakja, ez a jövőkutatásnak egyfajta monokróm vízióját implikálja, egyetlen végkifejletű, egyedüli jövő utat. A foresight a hosszútávú jövőbe tekint, hogy stratégiai információkkal szolgáljon a döntéshozóknak. A foresight gyakorlata a jövő kifürkészhetetlenségére alapozva szisztematikusan jeleníti meg az egyes jövőképeket, melyek nem korlátozódnak kizárólag a múltból származó projekciókra. A foresight eljárásai között is szerepel az extrapoláció,

ám jellemzően az új opciók felfedezése és a különféle tudás kiaknázása kreatívabb, participációs eljárásokban valósul meg.

A jövők kutatása (futures studies) azért is kerül többes számba, mivel valamennyi egyes számú fogalom a jövő feltárásának egysíkú, a hegemon nyugati diskurzus jövőképét tükrözné. Ezért kell Sardar szerint folyamatosan, tudatosan és vég nélkül hangsúlyozni a többes számot. A World Futures Studies Federation ezt az elvet szem előtt tartva alkotta meg a futures studies fogalmát. A nem-nyugati perspektívákat olyan módszerek segítik előtérbe kerülni, mint a rétegzett oksági elemzés (causal layered analysis – CLA) és az integrált jövőkutatás (bár ez utóbbit sokan nyugati gyökerűnek tekintik). Összességében elmondható, hogy állandó feszültség húzódik a pluralisztikus, civilizációkra épülő jövőkutatás, mely az uralkodó diskurzusok alapvető axiómáit kérdőjelezi meg, és az olyan típusú jövőkutatási irányzatok között, melyek a tárgyilagos, stratégiai, normális diszciplínaként tüntetik fel magukat.

A jövőkutatás vagy jövő tanulmányok (futures research vagy studies) a legszélesebb körben elterjedt tudományos elnevezés arra a tudományterületre, mely strukturált módon anticipálja a bizonytalan jövőbeli fejlődést. Eleonora Masini különbséget tesz a jövőkutatás és a jövő tanulmányok között, a jövő tanulmányok a jövőről való gondolkodás legszélesebb területe, míg a jövőkutatás csak a jövő megértését és az arról való tudást jelenti (mely utóbbi nem lehetséges). (Masini 1998).

A jövőkutatás kiinduló pontja az előrejelzésektől és predikcióktól egyre inkább a lehetséges jövők azonosítására helyeződött át. Sőt Slaughter úgy fogalmaz, hogy a jövőkutatás nemcsak a lehetséges, de a valószínű, a kívánt és a szabadkártyás jövőket is számba veszi, és egy holisztikus, rendszerszerű nézet kialakítását célozza, különféle tudományágak ismereteire alapozva. (Slaughter 2009 p.8) A jövőkutatás tehát a determinisztikus előrejelzéstől a jövők egy jóval szélesebb körét tanulmányozza: a valószínű jövőket (előrejelzéssel), a lehetséges jövőket (forgatókönyvkészítéssel és szabadkártyák azonosításával), a kívánt jövőket (gyakorlati ajánlásokkal, agendákkal és utópiákkal), a jelenlegi trendeket (indikátorokkal, változáskövetéssel) stb. A jövőkutatás továbbá felfedezte a jelenben gyökerező jövő társadalmi jövőformálásban betöltött szerepét, a jövőorientáltság kiemelt szerepét. Hideg Éva szerint paradigmaváltás zajlott le az ezredfordulón a jövőkutatásban, amikor felismerték, hogy „a társadalom jövőjét nem a törvények és a fejlődéstendenciák alakítják, hanem a társadalmi aktorok tevékenysége.

A társadalmi aktorok tevékenységének iránytűje az, hogy mit gondolnak a jövőről. A tudományos jövőkutatás nem előrejelzi a jövőt, hanem segíti a társadalmi aktorokat és az egyéneket, hogy fejlesszék a jövőhöz való pozitív viszonyukat és jövőelgondolásaikat.” (Hideg 2011 p.21)

A jövőkutatás új ágának tekinthető az anticipáció tudománya, mely új, kreatív eszközökkel fogalmazza újra a jövőt. A jövő írástudásának készsége (futures literacy) azon az elképzelésen alapul, hogy a valóság és a jövő is komplex természetű, és képesek vagyunk a jövőt úgy meghatározni, mely nem teljesen determinisztikus, de nem is teljesen nyitott. A jövő írástudásának készsége által tudomást szerzünk arról, hogy mikor, hogyan és miért használjuk megfelelően a jövő fogalmát. Az anticipáció vagy előreláthatóság tudománya a 2012-es Rio+20 világkonferencián a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos globális társadalmi és környezeti kihívásokra létrehozott Fenntartható Fejlődés Céljai („Sustainable Development Goals”) című 2030-ig előirányzott globális program részeként létrejött UNESCO kutatási programjában került megfogalmazásra. A társadalmak kollektív jövőorientáltságának és az innovációs képességének fejlesztésére irányuló közös képességet „future literacynak”, a jövő írástudási képességének nevezték el. A nyelvhasználat kifejezés analógiájára létrehozott kifejezés, a „jövőhasználat” is arról való tudás, hogy miként, mikor és miért használjuk a jövőt annak megfelelően, hogy illeszkedjen céljainkhoz. (Miller 2018). Az anticipáció tudománya megkülönbözteti a jövő tervezését, a jövőre való felkészülést, és az új jövők felhasználását arra, hogy értelmet keressünk a kibontakozó jelenben és előnyre tegyünk szert az ismeretlen jövővel szemben. (Poli 2015)

3.2.3. A jövőkutatás törvényei

A jövőkutatás diszciplínájának meghatározásához, határainak kirajzolásához segítségünkre lehetnek Ziauddin Sardar és Jim Dator által meghatározott törvények. Ziauddin Sardar a jövőkutatás négy törvényét határozza meg, melyek jól érzékeltetik a diszciplína összetettségét és kihívásait:

1. a jövő gonosz. Minden, amivel ma szembe kell néznünk, komplex, ellentmondásos, egymással sűrűn összekapcsolt elemekből áll, egy teljesen bizonytalan környezetben, mely gyorsan változik. Ebből következően, amint egy

problémát meg akarunk oldani, egy sor újabb problémát hozunk létre. Ezen túlmenően azért is gonosz a jövők kutatásának diskurzusa, mert nemcsak multi- és transzciplináris, hanem egyenesen diszciplína nélküli: tudatosan elutasítja a diszciplináris státuszt, amikor szisztematikus kritikai kutatásként lép fel.

2. A jövőkutatás Kölcsönösen Elfogadott Különbözőség (MAD: Mutually Assured Diversity). A jövők kutatásának episztemológiája társadalmilag konstruált: magában foglalja a jövő valamennyi résztvevőjét a maguk különböző kultúrájával.
3. A jövőkutatás szkeptikus: ez az előző törvény következménye. A jövőkutatásnak szkeptikusnak kell lennie az egydimenziós megoldásokkal szemben, legyenek azok predikciók vagy előrejelzések, ezzel biztosítva azt, hogy a jövőt egyetlen domináns kultúra se gyarmatosíthassa. Ez a szkepticizmus gátolja meg a jövőkutatást, hogy az elnyomás eszközévé váljon.
4. A jövőkutatás jövő nélküli: ez nem azt jelenti, hogy a jövőkutatás nem fog a jövőben is létezni. Technikai értelemben a jövőkutatás nem a jövőben történik, hanem a jelenben. A diskurzus igazi relevanciája a jelenben van: az előrejelzések valamennyi módszere azt szolgálja, hogy felkeltse a jelenben élők figyelmét a jelenben zajló eseményekre. Ezért a jövőkutatás igazi értéke és minősége a jelenben ragadható meg, a jövőről szóló diskurzus következményeire kell összpontosítani a jelenben és a közvetlen jövőben. (Sardar 2010: pp. 182-184)

Jim Dator „jövők törvényei” kodifikálták a hawaii Manoa Iskola szemléletét, kirajzolták annak fogalmi alapvetéseit (Dator 2007).

1. A jövő nem jósolható meg, mivel a jövő nem létezik. A jövőkutatás még csak nem is színlelheti, hogy „a jövőt” kutatja. Tanulmányozza a jövőre vonatkozó eszméket, adatokat, történeteket, elképzeléseket stb., „a jövő képeit”, melyet minden egyén és közösség elképzel (gyakran egymásnak ellentmondva). Ezek a képek gyakran cselekedeteink alapjai a jelenben. Noha a „jövő” nem jósolható meg, az alternatív jövők viszont előre jelezhetők, és szükség is van előrejelzésükre. A jövőkutatásnak épp ez a feladata, hogy a főbb alternatív jövőket azonosítsa, és vizsgálat alá vonja. A forecast azt jelenti, hogy a logikus, koherens, elméletileg megalapozott módon írjuk le, hogy mi történhet, mely nem tettet, hogy pontos, de szándéka szerint hasznos a döntéshozók számára. Az alternatív jövőkön kívül a preferált jövők kigondolására, megvalósítására, s

ezek újra- és újraértékelésére kell helyezni a hangsúlyt, és ebben kell elősegíteni a jövőkutatóknak az egyéneket és a közösségeket egyaránt. Mindennek bele kell ágyazódnia a stratégiai tervezés folyamataiba a gyors technológiai változások és az ezzel együtt járó társadalmi és környezeti átalakulások között.

2. A jövőkre vonatkozó hasznos gondolatok nevetségesnek tűnnek. Különösen, mivel az új technológiák új viselkedésmódokat és értékeket hoznak létre, és kihívás elé állítják a régi értékeket, melyek a korábbi technológián alapultak. Tipikusan elsőre abszurdnak, lehetetlennek és ostobának tűnnek fel. Aztán már ismerősnek, megszokottnak tűnnek, míg végül normálisnak és nyilvánvalónak látszanak. Nyilvánvalóan nem minden nevetséges ötlet hasznos, a jövőkutatót épp az teszi tudománnyá, hogy meg tudja különböztetni e kettőt. Ha a jövőkutatók hasznosak akarnak lenni, számolhatnak azzal, hogy kinevetik ötleteiket. Ugyanakkor a döntéshozók hasznos információkat akarnak hallani a jövőről, számítaniuk kell arra, hogy ez az információ szokatlan és gyakran sokkoló, és látszólag nevetséges lesz. A jövőkutatóknak az elsőre nevetségesnek tűnő elképzelésekből kell plauzibilis és megvalósítható alternatív jövőket kidolgoznia.

3. A jövő nem a történelem visszafordítva. Ahogyan nem létezik egyetlen nézőpont vagy narratíva, mely kielégítően meg tudná ragadni a múlt komplexitását, ugyanez érvényes a jövőre is. Mind a múlt, mind a jövő esetében nagyon fontos, hogy az elhallgatott és marginalizált hangok is meghallgatásra kerüljenek. Az alternatív szcenáriók arra szolgálnak, hogy különféle lehetőségeket tárjanak fel különféle nézőpontokból, különösen olyanok is, amelyek nem juthattak szóhoz. A jövő plurálissá tétele a jövő(k) dekolonializálását jelenti. A jövőkutató nem hirdet egyetlen konkrét ideológiát, agendát vagy célt sem. Mindössze azért küzd, hogy mind nagyobb részvételt tegyen lehetővé a jövőkről szóló egyenlő részvételen alapuló diskurzusokban. (Dator 2007)

Dator egy évtizednyi jövőkutató munkásságának tanulsága után felismerte, hogy az emberek jövőről alkotott képzei négyféle alaptípusba sorolhatók, melyeket generikus jövőképeknek nevezett el. A négy alternatív jövőkép a kiindulópontja a Manoa iskola szcenárió modellezési módszerének. Ezek az archetípusok alapjaiban különböznek egymástól, azaz episztemológiájukban, ontológiájukban és kozmológiájukban is. Az első archetípus a folytonos növekedésre alapozott jövőkép, mely társadalmi és gazdasági

kulcsindikátorok növekedésére épít. Ez az általános nyugati felfogás, mely a vég nélküli egyenes vonalú fejlődés mítoszára alapul. Népszerűsége annak az általános emberi felfogásnak köszönhető, mely szerint a jövő a mai ismereteink és tapasztalatunk folytatása, mindennapi tevékenységeink során ritkán gondolunk a holnapra. Valójában azonban, amikor a múltat végig nézzük, láthatjuk, hogy az elmúlt 50-100 év kimagasló történései vagy nem történései között olyan mutációs változások történtek, melyek mindannyiunk életére befolyást gyakoroltak. A jövőkutatók egyik legnehezebb feladata a folytonos növekedésen kívüli jövőkép bemutatása, mivel a modern társadalom valamennyi intézménye (oktatás, kormányzás, gazdaság) a gazdasági növekedést hirdeti. A második típus ennek a fordítottja: a hanyatlás jövőképe, mely megakasztja a folytonos haladást, és a társadalom fejlődése visszafelé fordul. Ez az archetípus arra épül, hogy a gazdasági, környezeti, kormányzati és társadalmi rendszerek, ahogy most ismerjük, nem fenntarthatóak vég nélkül és ezért össze fognak omlani, szükségszerűvé téve új életmódok kialakulását, melyek közül van olyan, ami nem is új. Bár a disztópikus jövőképek mindig is népszerűek voltak a történelem folyamán, ezek a scénáriók nem mindig negatívak, mivel legalább annyira foglalkoznak azzal, hogy mi történik az összeomlás után, mint magával az összeomlással. Ugyanis a jelenlegi rendszerek összeomlása új kezdetet teremt, vagy visszatérést egy korábbi, jobb, tisztább élethez, melyet nem szennyezett be a démoni technológia. A harmadik jövőkép abból indul ki, hogy a progresszió valószínűtlen, a hanyatlás pedig elkerülendő, ezért arra buzdít, hogy bizonyos értékek, standardok alapján alakítsuk a jövőt. Ez a fegyelmezett, vagy megőrző társadalomra alapozott jövőkép. A negyedik jövőkép szerint egy előzmény nélküli, drasztikus változás eredményeként a történeti jövőbe vezető utunk átalakul. Ez a transzformációs archetípus azon alapul, hogy a technológiai/spirituális forradalom olyan új viselkedésmódok által kialakított értékeket és intézményeket hoz létre, melyek olyan nagymértékben eltérnek az általunk ma ismerttől, hogy egyelőre felismerhetetlenek. A jövő transzformációs képeiben többé lehet, hogy már nem az ember áll a középpontban. Ezek a képek a messianisztikus vallási hagyományoktól a technológiai szingularitás bekövetkeztéig terjednek, túllépve az emberi és társadalmi határain. A transzformációs jövőt nem lehet előre jelezni pusztán a technológiai és társadalmi erők által vezérelt átalakulási folyamatokból. (Dator 2007 pp.86-87) Ugyanezt a szemléletet követi Nováky Erzsébet, aki egy terület jövőjével kapcsolatban négy tartományt különít el: a konstans, a hanyatló, a folytatódó és a teremtetett jövőt (Nováky 1997).

3.2.4. A három jövőtípus: lehetséges, valószínű és kívánatos jövők

A jövő nyitottságát feltételezve a jövőképek három alaptípusát különböztethetjük meg: lehetséges, valószínű és kívánatos jövők típusát (possible, probable, preferred)⁵⁰. A lehetséges jövők leírják mindazt, ami megtörténhet. A valószínű jövők vonatkoznak azokra a jövőkre, melyek bekövetkezése esélyesebb, mint a többi – megbízható trendek alapján. A lehetséges és a valószínű jövők között az a különbség, hogy megadott körülmények között az utóbbi valószínűleg bekövetkezik. A kívánt jövők olyan értékalapú képek, melyeket szeretnénk, hogy bekövetkezzenek. Az utópiák is ide tartoznak. A legrosszabb eset forgatókönyvei szintén értékalapú képek, melyek bekövetkeztét mindenáron el akarjuk kerülni. Ezek a megkülönböztetések a döntéshozó folyamatok számára fontosak. Ahogyan Wendell Bell fogalmaz: „A kompetens, hatékony és felelősségteljes döntésekhez elengedhetetlenül fontos világossá tenni, hogy melyik jövőket tartjuk kívánatosnak, a lehetséges és valószínű jövők megismerése mellett.” (Bell 1998, 336). A kívánatos jövők azonban egyénenként különbözőek: kultúránként, társadalmi rétegenként, életkoronként, nemenként, tudástól függően más és más a kívánatos jövőkép.

A jövőkutatás a lehetséges, valószínű és kívánt jövők szisztematikus tanulmányozása, beleértve a világképeket és mítoszokat is, melyek valamennyi jövőképet áthatnak. Az elmúlt közel 50 évben a jövőkutatás a predikciótól az alternatív jövők feltérképezése felé vett irányt annak érdekében, hogy a kívánt jövőt kialakítsa mind kollektív, mind egyéni szinten. (Masini 1993, Bell 1996, Sardar 1999, Inayatullah 2000). Sohail Inayatullah a jövőkutatás új, kritikai irányát indította el: a külső tárgyi világ helyett inkább a világképre helyezte a hangsúlyt: ahogy a világot látjuk, úgy látjuk a jövőt is. (Inayatullah 2002). Ebben a megközelítésben a belső világunk által építjük fel a külső valóságot.

Sokan a kockázatok csökkentésére és a negatív jövők elkerülése érdekében, mások a kedvező jövő eléréséért tanulmányozzák a jövőt, ezért az alternatív jövők azonosítása folytonos oszcilláció a történelem súlyától terhelt struktúrák és a világot befolyásolni

⁵⁰ Az 1980-as évek elején Roy Amara amerikai jövőkutató dolgozta ki a jövő három, egymástól jól elhatárolható területét, melyek alapján a jövőképek felépülnek: a lehetséges, valószínű és a kívánatos jövőmezőket. Ezeket kép vezérelte, elemzés vezérelte és érték vezérelte jövőmezőnek nevezte el. A jövőmezők nem zárják ki egymást, sőt a jövőkutatók előszeretettel alkalmazzák valamennyit együttesen, vagy legalább kettőt egyszerre közülük. (Amara, Roy 1981)

akaró ágensek között. A stratégiai tervezés és a jövőkutatás között az a legnagyobb különbség, hogy míg a tervezés ellenőrizni és lezárni akarja a jövőt, addig a jövőkutatás éppen felnyitni próbálja és „a” jövőből alternatív jövőket kíván megalkotni.

A jövőkutatásban zajló legfontosabb vita a „jövő terének” fogalma körül zajlik. Paradox már maga a jövőre irányuló kutatás is. A kutatás mindig csak valamely létező múlt- vagy jelenbeli dologra vonatkozhat, ezért logikai paradoxon olyat kutatni, ami még nem jött létre. A jövőkutatási irányzatok között a jövő kétféle megközelítését láthatjuk. Az első szerint a jövő nem előre meghatározott, inkább egy absztrakciónak tekinthető, vagy egy „üres térnek”, lehetőségnek. (Slaughter 1998, 372; 2002b, 359; Valaskakis 2001, 32) Inayatullah azonban hozzáteszi, hogy az üres tér sosem lehet teljesen üres, mivel a jelenlegi trendek és események hatást gyakorolnak a jövőre. Sőt a rendező és támogató episztémé is. A második elv alapján a jövőt magunk teremtyük a jelenbeli tetteinkkel. Slaughter transzformatív ciklusnak nevezi a sikeres jövőkutatás módszerét, mely nem abban érdekelt, hogy leírja a problémákat, hanem abban, hogy feltárja a megoldásokat. (Slaughter 1987 pp. 11-16) A világ problémáinak hosszú távú, rendszerszintű megoldásai ezáltal a jövőkutatási irodalomban fellelhetők. Ehhez azonban a jövőkutatásnak kétféle kihívással kell szembenéznie. Az egyik a tudományos és technológiai hatalmak (nagyvállalatok, tudományos központok, kormányzati szervek) által vezérelt jövőszemlélet. Az általuk készített jövőjelzések nem feltétlenül hibásak, hiszen e nagy szervezeteknek strukturális szükségszerűség a foresight alkalmazása. Ugyanakkor a jövőkutatás nem állhat teljes mértékben az uralkodó társadalmi és technológiai érdekek szolgálatába, mivel ez sem etikailag, sem pragmatikusan nem tartható hosszú távon, s egy egyoldalú világkép és jövőkép disztópiáját vonná maga után. Slaughter szerint ezért kell a jövőkutatóknak feltárni ezekkel a hatalmakkal való együttműködés transzformatív lehetőségeit, melyek társadalomkritikai, közösségközpontú megközelítések alkalmazásában valósulhatnak meg. (Slaughter 1996) A másik kihívást a hegemon nyugati befolyás dinamikus terjedése jelenti, mely gyakran vezet a nem-nyugati tudás és létezés kihalásához. A 21. századra az emberi társadalmak a korábbiakhoz képest radikálisan különböző irányokban fejlődtek, s e most zajló változás jelentőségét még nem tudjuk felmérni. Ezek felismerése vezethetett Slaughter szerint a jövőkutatás kibontakozásához, és a diszciplína valamennyi kultúrára vonatkozóan kell, hogy érvényes legyen. (Slaughter 1996)

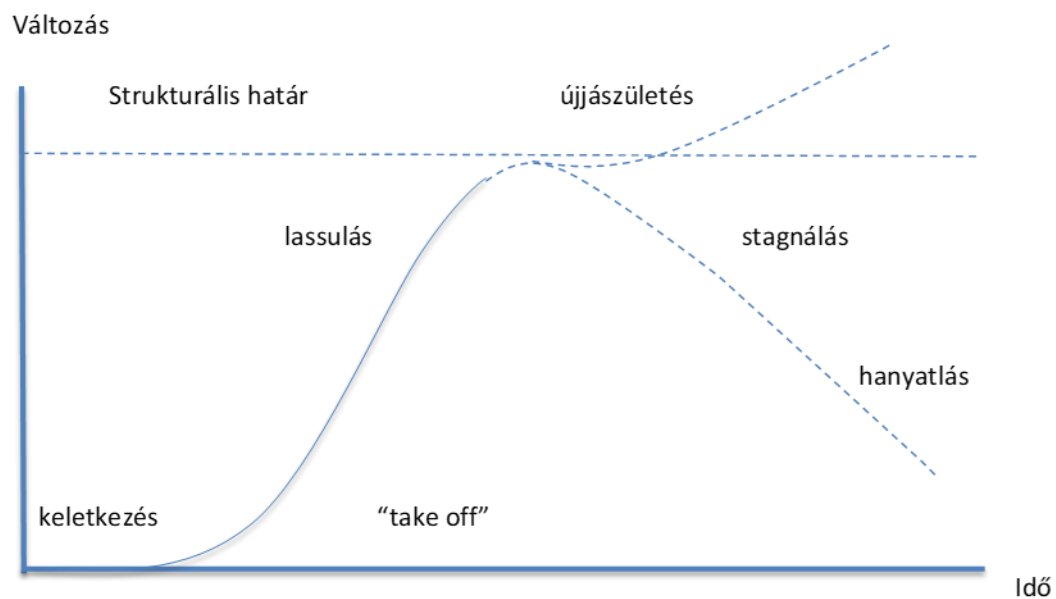
A változások természetesen lehetőséget kínálnak a fejlődésre és a haladásra. A bizonytalanságok és kockázatok közepette a jövőorientáltságunkat és jövőtudatosságunkat kell erősítenünk. A jövőtudatosság növelésének első lépése, hogy megértsük a kollektív jövő három alapvető képét: lehetséges, valószínű és kívánt jövőképeket. A lehetséges jövőkép a legtriviálisabb, mert gyakran semmilyen újdonságot nem tartalmaz. A jövők ráadásul soha nem valószínűek, a jövők mindig meglepőek és újak. A valószínű jövőt szinte lehetetlen előre jelezni. A valószínű jövők esetében a jövőkutatók főként az eddig megszokott eseményeket veszik számításba, melyek semmilyen újdonságot nem tárnak fel. Ezért kell inkább a lehetséges és a kívánt jövőre fektetni a hangsúlyt.

A lehetségestől még egy lépéssel előrébb lépve jutunk el a lehetetlen jövőkig. Ugyanígy a valószínűtlen és nem-kívánt jövőket is érdemes számba venni. Ami ma még lehetetlennek látszik, a jövőben könnyen lehetségessé válhat. Éppen ezért a képzelet a jövő legfontosabb eleme, mely még a leghetetlenebb jövőket kutatva is végigfuttatja a „mi történik, ha...?” típusú kérdéseket. A valószínűtlen jövők kutatása segít a felmerülő kérdések végiggondolásában, melyek ma már láthatóak, de marginálisnak tűnnek. Ezek az irányok gyakran magként ágyazódnak abba a jelenségbe, melyre a gyenge jelek mutatnak.

3.2.5. Trendek, gyenge jelek, szabadkártyák és a látóhatár pásztázása

Noha a jövőt nem ismerhetjük, a stratégiai tervezők és a jövőkutatók egyetértenek abban, hogy a jövő nagyobb kontúrjainak kirajzolására van lehetőségünk, s ezek tervezhetőek is. A jövő anticipálását a trendek segítségével valósíthatjuk meg. Jim Dator a trendeknek három típusát különbözteti meg. Az első típusba tartoznak a múlt és a jelen folytatódását mutató trendek, melyek kirajzolásához mindössze arra van szükségünk, hogy megértsük, hogy mi történik most, és mi történt korábban. Ezek egy része saját tapasztalatunkból merít, míg másik a természet- és társadalomtudományokból, vagy a történelmi, vallási, filozófiai hagyományokból. A legtöbb stratégiai terv erre a típusú trendre alapoz. A trendek egy másik csoportja többé-kevésbé ciklikusságot mutat. Ezeket nem a saját személyes tapasztalatainkból merítjük, mivel egy jóval távolabbi múlt részét képezték, ezért a történelmi, filozófiai és vallási dokumentumok és hagyományok adhatnak eligazodást bennük. Nehéz meghatározni, hogy mit várhatunk ezektől a trendektől, mivel

személyesen nem tapasztaltuk hatásait életünk során. A trendek harmadik típusát képezik azok a jövőbeli események, melyek teljesen újak, nem tapasztalta előttünk még senki. Ezek a kibontakozó események (emerging issues), melyek a jövőben feltűnhetnek, de a jelenben alig látszanak, és egyáltalán nem léteztek a múltban. Dator szerint a kibontakozó események a jövő talán legfontosabb trendjei, különösen az új technológiák, melyek gyökeresen képesek megváltoztatni a fizikai környezetünket. (Dator 1996 pp. 108-109)

2.sz. ábra. A trendek életciklusa (Sardar, Sweeney és Serra alapján saját szerkesztés)

A gyenge jelek (weak signals) a kibontakozó események (emerging issues) első jelei, melyeket nem könnyű felismerni, ám a jövőbeli változásokat segítségükkel könnyebben lehet előre jelezni. Ugyanakkor a gyenge jelek segítségével lehet e változásokat befolyásolni, vagy stratégiát kialakítani rá. A gyenge jelek előnye, hogy mivel újak és meglepőek, képesek a meglevő mentális modellt megtörni és rábírni, hogy másként gondolkodjunk egy adott dologról. A stratégiai menedzsmentben Ansoff (1984) nevéhez kötődik, a jövőkutatásban Mannermaa és Kuusi alkalmazta. Hasonló fogalom a kibontakozó események (emerging issues) fogalma Molitor (1977) nevéhez kötődik. A kibontakozó események (a rájuk utaló gyenge jelekkel együtt) jelezhetnek egy jövőbeli

lehetséges trendet, valamint szabadkártyát (wild card) is. Szabadkártyának nevezzük a nagy hatású, gyors eseményeket, melyek jelentős következményekkel járnak.

A gyenge jelek kutatásának fontosságát Nováky Erzsébet az alábbiakban foglalja össze: „A kis változások a jelentől és múlttól alapvetően eltérő folyamatokat indíthatnak el. A kis erősségű tényezők mellett felléphetnek és megerősödhetnek a sohasem észlelt és előre ki nem számítható tényezők is” (Nováky 2010, pp.24–25). A jövőkutató feladata, hogy feltárja és azonosítsa a gyenge jelekből induló jövőcsírákat még kialakulásuk előtt. A jövőkutató nem azzal alapozza meg a döntéseket, hogy megállapítja a változatlanságot, hanem ellenkezőleg, a változásokra készít fel, és minél inkább jövőorientált, kreatívabb egy társadalom, annál nagyobb a változásra való „hajlandóság” esélye. (Nováky 2008 p. 46)

A környezet pásztázása vagy horizont szkennelés (horizon scanning) a teljes jövőhorizontot kutatja, ezért „futures scanning”-nek is nevezik. Az eljárást széles körben alkalmazzák a kormányzati szervektől a nagyvállalatokig a technológiai, gazdasági és kereskedelmi elemzésekben. A horizont szkennelés meghatározott szempont szerint gyűjt össze nagy adathalmazokat, hogy abban a változás nyomait keresse: egyaránt keresi a trendeket, a gyenge jeleket, a kibontakozó eseményeket, a szabadkártyákat és a rendkívüli események indukálta rendszerváltozásokat. A horizont szkennelési eljárás öt lépésből áll: 1. információ forrásának felkeresése 2. a szkennelendő információ forrás kiválasztása 3. a szkennelés kritériumának meghatározása 4. szkennelés 5. az eredmények alapján a megfelelő akció meghatározása. (Sardar 2013 p.65) Amennyiben a jelek erősek, tisztán láthatóak és konkrétak, a kibontakozó trendek felismerhetővé válnak. Ugyanakkor nagyon gyakran a jelek gyengék és nehéz őket észrevenni, mivel homályosak, nem könnyű elemzés alá vonni őket, vagy trendet rajzolni belőlük. Ezért a gyenge jeleket könnyen figyelmen kívül hagyjuk és irrelevánsnak tekintjük, pedig gyakran figyelmeztető jelek lehetnek. Egy sor módszertan született a gyenge jelek azonosítására és értelmezésére. Az egyik legjelentősebb az Ansoff szűrők alkalmazása, melyet Igor Ansoff stratégiai menedzsment kutató fejlesztett ki. Ansoff a hagyományos stratégiai tervezés mellett kifejlesztette a stratégiai ügyek menedzsmentjét (Strategic Issue Management Systems (SIMS)) és a gyenge jel SIM rendszert, melyek kiegészítik a stratégiai tervezést a gyors változásokkal jellemezhető turbulens környezetben. Ansoff (1982 p. 12) a gyenge jelet úgy határozza meg, mint külső és belső figyelmeztetéseket, legyenek azok események vagy változások, melyek ahhoz még hiányosak, hogy hatásaikat megfelelően

meg lehessen becsülni és/vagy meghatározni a rájuk adható pontos választ. Fontos, hogy egy vállalat idejében felismerje ezeket, amikor még nem túl erősek, mert későn felismerve válságokhoz vezethet. Ugyanakkor túl korai azonosításuk sem szerencsés, mert akkor még nem alkalmasak arra, hogy a stratégiai tervezés számára megfelelő tartalmú információval szolgáljanak. (Ansoff 1975 p. 23) Ansoff másik nagy hatású elmélete az információ szűrés modellje, mely szerint az információ mielőtt eljut egy döntésig, három szűrőn meg keresztül: megfigyelési, mentalitási és hatalmi szűrőkön. (Ansoff 1984) A környezeti ellenőrző és elemző technikák az első szűrő, melyen az információ áthatol a szervezet felé. Rosszul megválasztott környezeti szkennelési technikák stratégiaiilag rövidlátóvá tehetik a vállalatot. A mentalitási szűrő az elemző gondolkodásához és múltbeli tapasztalataihoz kapcsolódik. A hatalmi szűrő pedig azt jelenti, hogy amennyiben a hatalmon lévő menedzserek nem rendelkeznek a megfelelő mentalitással, meggátolhatják, hogy az új, fontos jelek hatást gyakoroljanak a döntésekre. Az információhoz való hozzáférés és a gyenge jelek felismerésének három szűrője a jövőről való ismeret előfeltétele: a megfigyelési szűrő a széles körűen megválasztott információforrások alkalmazásával, a mentalitási szűrő azzal, hogy eltérő területekről érkező szakembereket alkalmaz a vállalat, a hatalmi szűrő pedig olyan rugalmas stratégiák kialakításával, mely nem fenyegeti a munkavállalók pozícióját a cégnél.

A szabadkártya fogalma már az 1960-as évektől megjelent a jövőkutatásban, de népszerűvé csak 1999-től vált, a jövőkutató John L. Petersen: *Out of the Blue: How to Anticipate Big Future Surprises* című könyvének megjelenésével. A szabadkártyát úgy határozhatjuk meg, mint gyorsan bekövetkező, meglepő hatású eseményeket, melyek hatalmas, katasztrofális vagy anomáliás következményekkel járnak. Ezek azonban lehetnek pozitív események is. Mivel hirtelen következnek be, nehéz rájuk gyorsan reagálni, mely sebezhetővé tesz velük szemben. A mai komplex és erőteljesen összekapcsolt világunkban különösen fontos a szabadkártyák tanulmányozása, hogy amennyire lehet, időben fel tudjunk rájuk készülni.

John L. Peterson, aki mintegy nyolcvan szabadkártyát vázol fel *Out of the Blue* című könyvében, három alapszabályt állapít meg a szabadkártyákkal kapcsolatban: 1. A szabadkártyákról fontos és értékes még bekövetkeztük előtt gondolkodni. Minél többet tudunk egy lehetséges eseményről, annál kevésbé fenyegető, és annál inkább találunk rá megoldást. 2. Az információhoz való hozzáférés és annak megértése a kulcs. Azonosítani kell a korai figyelmeztető jeleket, meg kell érteni a szabadkártya természetét és lehetséges

válaszokat kell rá kínálni. Ehhez hatékony információelemzésre van szükség. 3. A különleges események különleges megközelítéseket igényelnek. Olyan korban élünk, amikor a lehetségesen bekövetkező események meghaladják képességeinket, hogy megértsük és kezeljük azokat. Ehhez új megközelítések kidolgozására van szükség. (Cornish 2003 p.21)

3.2.6. Forgatókönyvek – scenáriók

A bosnyák muszlimok lehetséges, valószínű és kívánatos jövőinek feltárására, amelyre jelen értekezés vállalkozik, napjaink legelterjedtebb módszerét, a forgatókönyvképzést alkalmazza a dolgozat, amelynek eredményeiként lehetséges jövőalternatívákat vonultat fel. Ezek a forgatókönyvek a „három holnap” horizontja mentén kerülnek kirajzolásra. Először azonban vizsgáljuk meg, mire alkalmasak és hogyan használhatók a scenáriók.

A nemzetközi kapcsolatok diszciplínáján belül a scenáriómódszer használata fontos eszköz lehet a világ eseményeinek előrejelzési módszereinek fejlesztéséhez. Ez pedig különösen fontos olyan tapasztalattal a hátunk mögött, hogy a diszciplína nem volt képes előre jelezni a hidegháború végét. A hidegháborús történetíró John Gaddis erről a hirtelen bekövetkezett eseményről úgy fogalmazott, hogy „hajlunk rá, hogy történeti és elméleti elemzéseinkben túlságosan a folytonosság uralkodjon... ritkán találunk arra módot, hogy az elméletbe a folytonosság megszakadását beillesszük, illetve hogy megpróbáljuk meghatározni, mi okozza azok bekövetkezését.” Gaddis szerint a jó tudós az, aki „minden rendelkezésre álló eszközt felhasznál ahhoz, hogy a jövőt előre jelezze. Ez nemcsak az elméletet, megfigyelést, és a szigorú számításokat foglalja magában, de a narratívát, analógiát, intuíciót, képzelőerőt, és nem kevésbé fontos összetevőt, a stílust is.” (Gaddis 1999 p. 52.)

A scenárióépítés forgatókönyvírást jelent, a jövő előre elpróbálását. Úgy haladunk végig a jövő eseményein, mintha már azok éppen történnének. Ezt a szemléletet tükrözi, hogy általában jelen idejű narrációk formájában készülnek a scenáriók. Schwartz a scenáriók mentén megvalósuló jövőket szemléletes példával ahhoz hasonlítja, mintha színészként több különböző darabra egyszerre készülnénk fel, ám a színpadra lépéskor nem tudnánk, hogy melyik kerül előadásra. A színpadi díszletek alapján válna csak világossá, hogy melyik darabot adjuk elő. Ugyanígy, nem ismerjük, hogy melyik scenárió fog

bekövetkezni, így mindegyikre azonos módon fel kell készülni, amikor azonban valamelyik forgatókönyv szerinti folyamat elkezdődik, apró jelek alapján kell felismerni, hogy melyik kerül „adásba”. (Schwartz 1996 p. 199)

A forgatókönyv készítés a jövőbeli bizonytalanságokat próbálja csökkenteni azáltal, hogy a kritikus bizonytalanságokra irányítja rá a figyelmet, és a plauzibilis jövőkre tervez. Alapvetően a scénáriók a jövőről alkotott elképzeléseink érveit emelik ki, valamint a bizonytalanság forrásai felé fordítják figyelmünket anélkül, hogy ezt a bizonytalanságot valószínűséggé akarnák alakítani. Vizsgálódásunkat az a kérdés hatja át, hogy miként alakul a jövő a mai naptól a forgatókönyvben szereplő időszak horizontjáig, mely általában 15-20 év, de lehet hosszabb időszak is. A scénárióban való gondolkodás (scenario thinking) Wright és Cairns szerint az alábbiak közötti kapcsolatokat vizsgálja: kritikus bizonytalanságok, a jelentősebb előre meghatározott trendek (pl. demográfiai mutatók), valamint az aktorok viselkedése, akik az adott jövő forgatókönyvben szerepet kapnak. (Wright&Cairns 2011 p. 9) A scénáriók eltávolítanak bennünket a jelentőtől. Ez a konceptuális távolság teszi lehetővé, hogy másként lássuk a jelent és a jövőt is: a távolság lehet időbeli (hátra és előre haladva az időben) és episztemológiai (a dolgot különböző tudásmódokon keresztül látva). A scénáriók kiváló eszközök a preferált jövő megteremtéséhez.

A scénáriók tervezésekor a jövőt lehetséges, de előre nem látható változások nyitott tereként ábrázoljuk, s a scénáriók eszközül szolgálnak az alternatív jövők elgondolásához. Az előrejelzésekkel ellentétben a scénáriók elszakadnak a múlt trendjeitől, s a vizsgált terület több, egymásnak alternatívát jelentő, ugyanakkor konzisztens és elképzelhető fejlődési irányát jelenítik meg. A jövő felé tudományosan csak úgy közelíthetünk, hogy elfogadjuk, nincs tudásunk a jövőről, s a körülöttünk lévő világra strukturális és dinamikus komplexitás jellemző, s ezt szem előtt tartva képzünk forgatókönyveket. Ez egyfajta éberséget alakít ki a stratégiai gondolkodásban. A forgatókönyvben való gondolkodás folyamata az információk kiértékelését és integrációját segíti elő, és a kívánt és nem kívánt jövőre nézve is hozzájárul a készenléti terv kidolgozásához. (Wright&Cairns 2011 p. 8) A forgatókönyvképzés célja olyan döntési helyzet kialakítása, amelyben több jövőalternatívára is hasznosítható döntések születhetnek, a végrehajtók és a döntéshozók bevonása a tervezésbe, mellyel erősödik a jövőorientáltságuk.

A forgatókönyvekről temérdek egyszerűbb és bonyolultabb meghatározás született. Herman Kahn⁵¹ szerint, akit a scenáriókészítés úttörőjének tekinthetünk, a scenáriók „...az események hipotetikus sorrendjei, amelyek abból a célból készülnek, hogy az oksági folyamatokra és döntési pontokra irányítsák a figyelmet. Kétféle kérdésre adnak választ: (1) Pontosan hogyan jöhet létre egy feltételezett szituáció lépésről-lépésre? (2) az egyes lépéseknek milyen alternatívái léteznek, amelyekkel az aktorok megelőzhetik, elkerülhetik, vagy elősegíthetik a szituáció bekövetkeztét?” (Kahn-Wiener 1967 p. 6.). 1967-ben Herman Kahn és Anthony J. Wiener „The Year 2000” című könyvükben (Kahn, Wiener 1967) a világ meglepetésmentes, standard, legvalószínűbb jövőinek forgatókönyvét készítették el a következő 33 évre (vagyis 2000-re). Kahn szerint a scenáriók által leírt lehetséges jövőleírások valószínűsége nem örökre szól, sőt, annak valószínűsége csekély, hogy egy forgatókönyv pontosan megvalósul. A scenáriókra Kahn leginkább a plauzibilitást, a belső konzisztenciát, az oksági folyamatok leírását, és a döntéshozatalban való hasznosíthatóságot tartja jellemzőnek. (Kristóf 2002 p.2) Michel Godet a scenáriókat „hipotézisek koherens készletének” tekinti, melyek „egy adott eredeti szituációból vezetnek egy jövőbeli szituáció felé.” (Godet&Roubelat 1996 p.164). Eleonora Masini szerint „A döntéshozók munkáját segítő eszköz, amely csökkenti a bizonytalanságot, és növeli a tudás szintjét” (Masini 1993). Nováky Erzsébet meghatározása a folyamatokat és az alternatívitást hangsúlyozza: „A forgatókönyv az események olyan hipotetikus sorozata, amely a kritikus döntési pontokat állítja a középpontba. A kidolgozásra kerülő alternatív jövők lehetővé teszik az alternatív politikák összehasonlítását, a specifikus problémák elemzését és vizsgálatát” (Nováky 1976 p. 193). A forgatókönyv készítés továbbá „az időben egymás után következő

⁵¹ Kahn mellett a scenáriómódszer kialakításában jelentős érdeme van Pierre Wack-nak, aki a Shellnél az 1980-as években a forgatókönyvek kidolgozói között kulcsszerepet töltött be. Szintén a Shell forgatókönyv készítő csapatához tartozott Peter Schwartz, 1991-ben *The Art of the Long View* (1991) című könyvében a Hidegháború első éveitől kezdve formálódó modern amerikai katonai célú scenárió technikákat mutatta be. Kees van der Heijden is a Shellnél dolgozott, két rendkívül jelentős könyv szerzője: *Scenarios: The Art of Strategic Conversation* (van der Heijden, 1996), és társszerzője volt a *The Sixth Sense: Accelerating organizational learning with scenarios* (van der Heijden et al., 2002). Az Egyesült Államokban két fő irányzat alakult ki a scenáriókészítésben: az intuitív-logikai iskola, melyet Shell megközelítésnek is neveznek, kvalitatív természetű és rugalmas módszertannal jellemezhető. A másik, a valószínűségi trendekre épülő iskola, mely a forgatókönyveket trendek hatásának elemzésével (trend impact analysis), valamint a kölcsönhatás elemzés (cross impact analysis) valamely technikájával generálja. Ez a módszer főként valószínűségi forecastot jelent, de alternatív jövők létrehozását is magában foglalja. Az amerikai párhuzamosan a scenáriókészítés másik központja Franciaországban alakult ki, a Berger vezette prospektív gondolkodás (La Prospective) forgatókönyvmódszerével. A hagyományos forecast módszerek eredménytelensége hívta életre tudatosan modellezett, normatív scenáriók kifejlesztését. Ezt folytatta a de Jouvenel által létrehozott Futuribles csoport, mely aztán Godet vezetésével matematikai és számítógépes eljárással valószínűségi megközelítést alkalmazott.

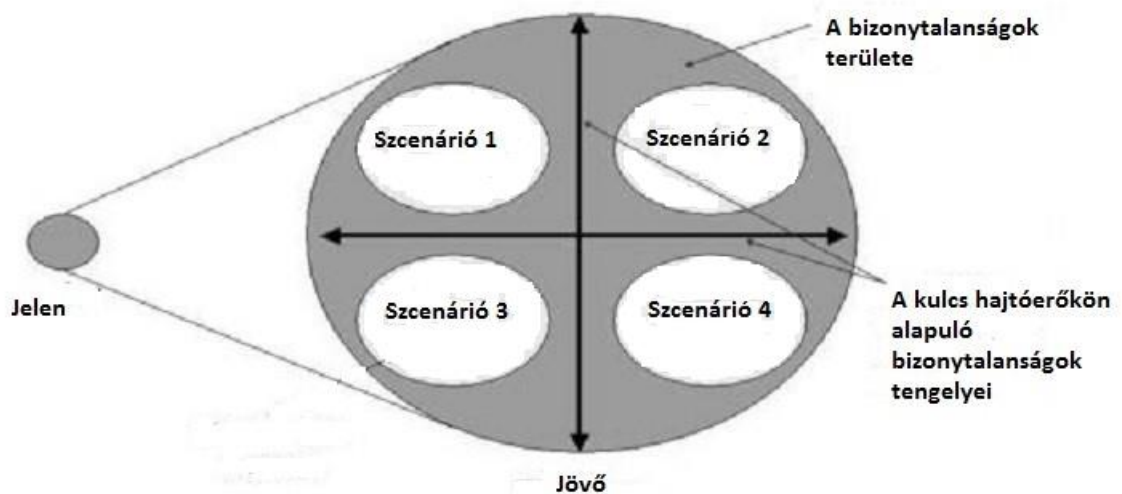
események, tendenciák közötti kapcsolatok logikai feltárására, megítélésére és ezek alapján következtetések levonására irányul” (Nováky 1997). A jövőkutatásban a forgatókönyv készítés számos módszere és technikája terjedt el. Inayatullah szerint ez azért helyénvaló így, mert ha a jövőkutatók egyetlen módszert alkalmaznának, azzal rögtön beszűkítenék a jövő horizontját és differenciált, komplex és folyton változó világunkban problémás lenne csupán egy típusú forgatókönyv készítési technikára építeni. (Inayatullah 2009, p. 78)

A forgatókönyv készítés módszerei meglehetősen szerteágazóak az egyszerűtől az összetettig, a kvalitatívától a kvantitatívig, a modellezéstől a szimulációig szinte módszertani káoszról beszélhetünk a forgatókönyv készítés területén. A scenáriók készítési folyamatának ugyanakkor vannak közös jellemzői is. Az eljárásokban általában hangsúlyos szerephez jut a nyílt kommunikáción alapuló műhelymunka jellegű vagy az irányított kommunikáción és anonim szavazáson alapuló csoportmunka. A scenáriók készítői megvizsgálják a kulcs hajtóerőket, a komplexitás és a bizonytalanság szintjeit, az időskálát, a rendelkezésre álló forrásokat, a résztvevő döntéshozókat és az elvárt eredményt. Legalább négy scenáriót szokás készíteni, melyek a legrosszabb esettől a legjobbig terjednek. Valamennyi módszer logikai lépésekből épül fel: az agenda meghatározása, a hajtóerők azonosítása, a kulcstényezők meghatározása és a forgatókönyvek megalkotása.⁵²

A forgatókönyv alkotás egy másik elterjedt módszere a 2x2 mátrix, vagy más elnevezéssel a kettős bizonytalansági megközelítés. Ezt akkor érdemes alkalmazni, amikor a vizsgálat tárgya és annak környezete két alapvető, egymástól független kritérium mentén képes meghatározni a jövőbeli kimenetelt. A kiválasztott időhorizonton a kiváltott legalacsonyabb és a legmagasabb hatás mentén kerülnek a mátrixba a kritériumok. A mátrix mind a négy kvadránsában szerepelnek scenáriók a legfontosabbtól a legbizonytalanabb tényezőkig. Így négy alternatív scenáriót kapunk, a legrosszabb és a legjobb kimenetelű forgatókönyvet, valamint kettő köztest. A Wilson-féle 3x3 mátrix kilenc scenáriót épít fel, melyek a legalacsonyabb, közepes és legnagyobb valószínűség szerint rendeződnek el.

⁵² A legszélesebb körben az 1970-es években a Stanford Research Institute (SRI) által kidolgozott módszer terjedt el, mely 8 lépésből áll: 1.lépés: Döntési kulcstényezők azonosítása. 2.lépés: Döntések és stratégiai kérdések elemzése. 3. lépés: Legfontosabb környezeti erők azonosítása. 4. lépés: Környezeti erők elemzése. 5.lépés: Scenárió logika meghatározása. 6.lépés: Scenáriók kidolgozása. 7.lépés: A döntési kulcstényezők hatásainak elemzése. 8.lépés: Döntések és stratégiák hatásainak elemzése.

Az alábbi ábra szemlélteti a jövő előrevetítésére szolgáló forgatókönyv készítést. A jövőbeli bizonytalanságok a jelen bizonytalanságához képest láthatóan nagyobbak (ez a szürke terület az ábrán), s a különböző scenáriók kihatározzák a lehetséges alternatív jövők közül egy-egy szeletet a bizonytalanság teréből. A tengelyeket azok a kulcs hajtóerők határozzák meg, melyekről azt feltételezzük, hogy a legnagyobb hatással lesznek a jövőre, ám mégis nagyfokú bizonytalanságot mutatnak.

3.sz. ábra: A scenáriók sematikus ábrázolása A. Riialand, K.E. Wold (2009) alapján saját szerkesztés

A forgatókönyv készítés egyik legfontosabb eleme a változást indukáló hajtóerők (driving forces) azonosítása. A hajtóerők „a problémát, eseményt vagy döntést körülvevő oksági elemek” (Bernstein 2000 p. 55), melyek minden scenárió cselekményvonalának alapszerkezetét alkotják. A hajtóerők hatásvizsgálata ugyanakkor az azonosításuknál is fontosabb. Mivel többségében nem áll rendelkezésre pontos adat a tényező várható alakulásáról, ezért azt meg kell becsülnünk a hatás és a bekövetkezési valószínűség alapján. Ha a múltból nem is következik tökéletesen a jövő, de nem is szakad el tőle teljesen, vannak meghatározottan viselkedő tényezők, mint például a természeti törvények, a lassan változó jelenségek, vagy egy rendszer adottságai. Olyan események ezek, melyek már előfordultak vagy majdnem biztosan elő fognak fordulni, de következményeiket nem lehet felgöngyölíteni. Ezek a predeterminált, biztosan bekövetkező események, valamennyi scenárióban megjelennek. (Kristóf 2002, p. 23-

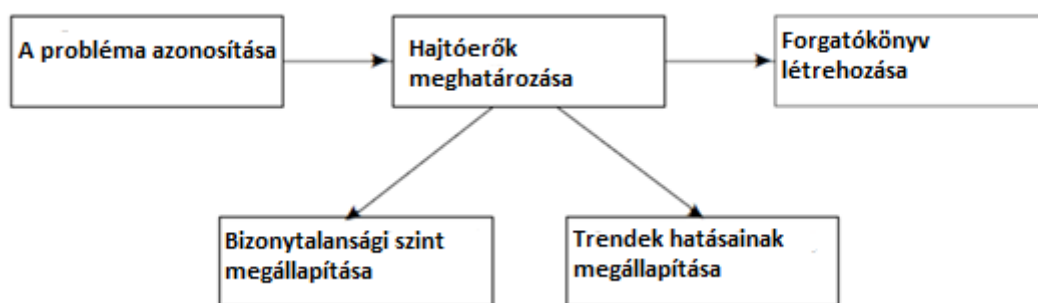
24). A szcenárióépítés veleje a kritikus bizonytalanságok (critical uncertainties) feltárása, azaz a legbizonytalanabb elemek feltárása, melyek a legfontosabbak egy bizonyos esemény vagy döntés kapcsán. A hajtóerők, az előre meghatározott elemek, és a kritikus bizonytalanság feltérképezése alapján rajzolhatjuk ki a jövők szerkezetét.

Schwartz (1996) a *The Art of a Long View* című művében részletesen bemutatja a forgatókönyv írás lépéseit, melyeket az alábbi táblázat szemléltet.

Sorszám	Feladat	Feladat leírása
1	Probléma vagy döntés azonosítása	Először meg kell határozni a döntést vagy problémát
2	A helyi környezet kulcstényezői	A probléma sikerét vagy kudarcát befolyásoló kulcstényezők megállapítása
3	Hajtóerők meghatározása	A makro-környezet hajtóerőinek meghatározása, melyek a kulcstényezőkre befolyást gyakorolnak. A hajtóerők öt típusának (társadalmi, gazdasági, politikai, környezeti és technológiai tényezők) megállapítása. A hajtóerők között találunk predeterminált (mint például a demográfiai mutatók), és erősen bizonytalan (mint a közvélemény) tényezőket. Nagyon fontos tudni, hogy melyek az elkerülhetetlen és szükségszerű és melyek az előre jelezhetetlen tényezők.
4	Fontosság és bizonytalanság szerinti rangsorolás	A kulcstényezőket és hajtóerőket két kritérium mentén kell rangsorolni: az első lépésben meghatározott probléma vagy döntés sikeréhez való hozzájárulásának jelentőségi foka, illetve az ezeket körülvevő bizonytalanság mértéke. Két vagy három olyan tényezőt vagy trendet kell itt meghatározni, melyek a legfontosabbak és a legbizonytalanabbak. A predeterminált elemek tekintetében a szcenáriók nem különbözhetnek, mivel ezek valamennyi szcenárióban azonosak.
5	A szcenárió logikájának kiválasztása	A cél az, hogy kevés számú szcenárióhoz hozzunk létre, melyek között nyilvánvaló a különbség. Noha sok minden történhet, mégis kevés számú szcenárióhoz kell részleteiben kidolgozni, hogy az egész folyamat ne veszítse értelmét. Végül kevés változó mentén építjük fel a folyamatot, ám ez nem mechanikusan történik. Egészen addig alakítjuk és

		csoportosítjuk újra az elemeket, míg egy logikus történet nem rajzolódik ki belőle.
6	A scenáriók részletes kidolgozása a logika, valamint a kulcstényezők és trendek alapján	A logika alapján elbeszélést kell szőni a kiválasztott elemek köré. Hogyan jutunk a jelenből a jövőbe? Mely események szükségesek ahhoz, hogy a scenárió végpontját plauzibilissé tegyék? Hangsúlyt kell fektetni a scenáriók szemléletes elnevezésre.
7	Következtetések levonása	A scenáriók kidolgozása után érdemes visszatérni az első pontban meghatározott döntéshez vagy problémához, hogy elpróbáljuk a jövőt. Hogy néz ki egy-egy döntés a különböző scenáriókban? Milyen sebezhető pontokat tártunk fel? Vajon egy-egy döntés megállja a helyét valamennyi scenárióban vagy csak egy-két scenárióban működik?
8	Fő mutatók és állapotjelzők kiválasztása	Fontos minél hamarabb tudni, hogy a scenáriók közül melyik fog az idők során megvalósulni. Vannak esetek, ahogy a történések iránya tisztán látszik (mint néhány makrogazdasági mutató esetében), ám van, ahol a főbb mutatók iránya megállapíthatatlan. Miután a scenáriókat kidolgoztuk, érdemes időt szánni és képzelőerőt fordítani arra, hogy néhány indikátort meghatározzunk, melyek mentén nyomon tudjuk követni a scenárió megvalósulását.

2.sz. táblázat: A forgatókönyvírás lépései Schwartz a The Art of a Long View alapján, saját szerkesztés

4. sz. ábra: A forgatókönyv készítés folyamata (Lempert 2007 p. 112)

Fontos hangsúlyozni, hogy a scenárióknak nem célja a jövő megjósolása. Mivel a trend hatáselemzésen alapulnak, gyakorta összetévesztik őket a jövő előrejelzésével. Ám míg az előrejelzések valószínűségeen alapuló pontos predikciót kívánnak adni és determinisztikusak, addig a scenáriók a lehetséges és elképzelhető jövőket tárják fel

hosszú távon, és lehetnek szubjektívak és objektívek. A scenáriók célja, hogy a lehetséges jövőkről való gondolkodásunkhoz sorvezetőként szolgáljanak. A forgatókönyvek ugyanis megvilágítják jelenlegi döntéseinket a lehetséges alternatív jövők fényénél, segítenek a változásokat anticipálni és a kívánt változás felé irányítani.

A posztnormális idők keretrendszerében a forgatókönyv készítés bizonyos mértékben eltér a hagyományos módszerektől. A posztnormális időben adottak vesszük, hogy a jelen komplex, hálózatok alkotják és pluralisztikus természetű. Ez a megközelítés is az empirikusan megfigyelhető trendekből indul ki, de szem előtt tarja a trendek és a kibontakozó események ismétlődő természetét, s ezáltal folytonos visszacsatolási spirált idéz elő, mely megváltoztatja a jelent és a jövőt is. A változások a scenárió módszerrel jól nyomon követhetőek, ám a komplexitást a folyamatok, állapotok, kapcsolatok, események szintetizált kezelésével lehet a legjobban megragadni. Ez a szimultán és ismétlődő folyamat mutatkozik meg a „három holnap” szerkezetében.

A három holnap horizontjain tehát egymásba fűződő forgatókönyveket hozunk létre. Ezek a forgatókönyvek bizonyos fokig követik a hagyományos scenárióalkotás általános módszereit: a narratíva múlt időt használ, mivel a jövő, amit ábrázol, már megtörtént; két forgatókönyvet hoz létre horizontonként. A forgatókönyvek alapját egy-egy olyan kibontakozó jelenség adja, melyekről feltételezhető, hogy posztnormálissá válnak. A forgatókönyvalkotás kiindulópontja tehát a posztnormális lehetőségek vizsgálata, azaz a fekete hattyú, fekete elefánt és fekete medúza jelenségek azonosítása.

4. A „három holnap” elmélete a posztnormális korban

4.1. Milyen változások zajlanak a világban?

Az idő előrehaladása önmagában még nem hozza el számunkra a kívánt jövőt, és nem is növeli a jövőről való tudásunkat. Bertrand de Jouvenel szerint egy dinamikus társadalomban a jövő ismerete fordítottan arányos a változás mértékével. A francia jövőkutató szerint naiv lenne azt képzelni, hogy egy mindenre kiterjedő haladás automatikusan növeli a jövőről szóló ismereteinket. Éppen ellenkezőleg, kizárólag egy tökéletesen statikus és mozdulatlan társadalomnak a jövőjét ismerhetnénk előre, melynek szerkezete állandó és a jelene örökké változatlanul tartana. Ám amint egy társadalom mozgásba lendül, ismerős mintázatai eltűnnek, átalakulnak vagy újak lépnek helyükbe, a jövőjének ismerete teljes homályba merül. Az, hogy egy társadalmi változás gyorsul, azt jelenti, hogy egyre rövidebb ideig marad a „jelenünk térképe” érvényes. Ezért állítható, hogy a jövőről való tudásunk fordítottan arányos a haladás mértékével. (de Jouvenel 1967 p. 175),

A változások korát éljük, jelenkori társadalmainkban a változások sebessége is változik, s paradox módon az egyetlen állandó a változás. Ez még bizonytalanabbá teszi a jövőt. A változás léptékének gyorsulása elsősorban a technológiai fejlődésnek köszönhető, de tetten érhető a gazdasági, politikai és társadalmi életben is. A tudományban is éreztetik hatását a világban zajló változások: a kemény gondolkodást felváltja a puha gondolkodás, az ész logikáját a psziché logikája, az ok-okozati gondolkodást a kölcsönhatásokban gondolkodás. Az egyszerű és hierarchikus rendszereket a komplex és hálózatos rendszerek, a rendszerek zártságát azok nyitottsága, a stabilitást az instabilitás, a reverzibilitást az irreverzibilitás, a linearitást a cirkularitás, a periodikus folyamatokat a visszaható folyamatok, a vonalszerűséget az elágazás (a bifurkáció) váltja fel. (Nováky 2005)

Platón Cratylusában Hérakleitosz mondja: „Minden változik és semmi sem marad mozdulatlan és nem léphetsz kétszer ugyanabba a folyóba.” („πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει” καὶ "οἷς ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης”) (Kirk 1957. p. 197). Minden változik körülöttünk és magunk is változunk, ahogy ez Heracleitos óta ismert. A változások zavaróan is hathatnak életünkre, különösen, ha sok változást kell rövid idő alatt átélni. Ilyenkor kerülhetünk jövősokkos állapotba, melyet Toffler mutatott be először

1970-ben megjelent könyvében. (Toffler 1970) A változás mértéke és sebessége a 21. századra eddig ismeretlen, új méreteket öltött. Miben érzékelhető, és miként ragadható meg a gyorsuló változás?

Ezen a ponton fontosnak tartjuk egy kitérőt tenni annak a kérdésnek megválaszolására, hogy mi is jellemzi mai világunkat. Vajon még mindig a posztmodern korban élünk, vagy egy ettől megkülönböztethető új korszak beköszöntének vagyunk tanúi? A posztmodern a nyugati kritikai mozgalmak közül emelkedett ki elsősorban a művészetekben, válaszként a modernizmus fojtó szorítására, az instrumentális racionalitásra, az örök egyenes vonalú haladásra és a kultúra elitista felfogására. A posztmodern fellázadt az Ész totalizálása ellen, mely kizárólag az európai civilizációt, kultúrát és társadalmat képviselte. A változatosság, pluralizmus és a különféle hagyományok és modernizmusok keverékét hirdette meg.

Ziauddin Sardar szerint a posztmodernt az alábbi alapelvek határozzák meg.

1. a posztmodern túllép a modernen, más szóval, ami a modernben érvényes volt, a posztmodernben érvényét veszti. A nagy narratívák, melyek irányt és értelmet adtak az életnek, mint az Ész, Igazság, Erkölc, Isten, Hagyomány és Történelem – mind értelmetlenek a posztmodern analitikai szigor szűrőjén keresztül nézve. Az igazság viszonylagos, az esetlegesség mindent ural. A posztmodernizmus tehát elutasít bármilyen igazságra való igényt, mivel semmi sem abszolút.
2. a posztmodern tagadja a Valóságot, mivel nincs semmilyen dolgok mögött húzódó végső valóság. Azt látjuk, amit látni akarunk, amit a tér és idő, melyben élünk, látni enged, a kulturális és történelmi szűrőnkön keresztül. A tudományokba a kvantumelmélet vezette be a relativizmust. A káosz és komplexitás új elméletei lerombolták az ellenőrizhetőség és bizonyosság fogalmait a tudományokban. A káosz olyan rend, mely nem periodikus. A komplex rendszerekben a független ágensek egymással interakcióba lépve spontán új önszerveződéseket hoznak létre. Ez a két elmélet a tudományban posztmodern forradalmat ígér, mely a holizmuson, egymáshoz kapcsolódáson és a káoszból fakadó renden, önszerveződésen és autonómián alapul.
3. Ehhez kapcsolódik a posztmodern harmadik alapelve: a valóság helyett a szimulákrum világában élünk, melyben elveszett a különbség a kép és az anyagi valóság között. A társadalmi életet a valóság helyett a szimulációk, modellek,

tisztán képek és reprezentációk. Ezek újabb szimulációkat hoznak létre, és az egész folyamat egy végeérhetetlen folyamattá válik, melyben az egyének és társadalmak magatartása semmilyen kapcsolatban nem áll többé a valósággal, minden és mindenki szimulákrummá válik.

4. A posztmodern negyedik alapelve a jelentéstelenség. Az előző három alapelve egyenesen ahhoz vezet, hogy nincs lehetőség többé jelentést találni a dolgokban. Umberto Eco a Foucault-ingában a világot egy hagymához hasonlítja: amint rétegről rétegre dekonstruáltuk, nem marad belőle végül semmi. A diskurzív elemzés módszertana, a dekonstrukció a posztmodern normája, mindent dekonstrukciónak kell alávetni. Viszont amint ezt a folyamatot végigfuttatjuk, végül semmi nem marad, ami jelentést hordozna. Ez egyrészt visszavezet az első alapelvhez, mintegy megerősítve az igazság, tudomány, vallás, metafizika önkényes természetét, másrészt elvezet az ötödik alapelvhez: a kétséghez.
5. A kételkedés a posztmodern örökkévaló állapota, mindenben kételkedni kell.
6. A posztmodern igazán pozitív vívmánya, hogy változatosságban gondolkodik, hangsúlyozza a kultúrák, etnikumok, igazságok, valóságok, identitások pluralitását, és síkra száll amellett, hogy egyik sem kerülhet a többiekkel szemben kitüntetett helyzetbe. (Sardar 1997 pp.6-8)

Zygmund Bauman a posztmodern helyett pontosabbnak tartotta a folyékony modernitás (liquid modernity) fogalmának bevezetését. (Bauman 2000 p.2.) Bauman nézete szerint a posztmodernitás a huszadik századi jómódú országok körülményeinek vonásait viseli magán, és a mostani alakját a század második felében nyerte el. A modernitás klasszikus szakaszában a szervezettség, érthetőség és rendezettség volt jellemző, melyet szilárd modernitásnak tekinthetünk, Bauman szerint jelen korunkban a társadalom és az egyén elveszítette áttekinthetőségét, érthetőségét, megszűntek a stabilitást biztosító viszonyítási pontok. Ebben a korban a „folyékony modernitás” metaforájával írható le a nyugati modernitás átalakulása. E folyékony, ingatag és bizonytalan világban való létezés nem tűnik logikusnak, konzisztensnek, hanem sokkal inkább játéknak. Az emberi erőfeszítések horizontján nincs egy végső tökéletesség eszméje, az idő és vele az élet is epizódokra szabdalódik, a folytonosság többé nem fejlődés jellemzője. A társadalmi alakzatoknak és intézményeknek nincs elég idejük, hogy megszilárduljanak, az emberi tevékenységeknek nem szolgálnak hivatkozási pontként vagy hosszú távú életcélként. Az egyének ilyen körülmények között rövid epizódok láncolatát kell követniük. A

szétdarabolt életet élő egyéneknek rugalmasoknak és adaptívnek kell lenniük, hogy folytonosan képesek legyenek a változtatásra a bizonytalan körülmények között. (Bauman 2000 p.137.)

A Folyékony élet (*Liquid Life*) című művében Bauman napjaink létmódját „folyékony életként” határozza meg, melyet a „bizonytalanság”, „gyorsan zajló események”, „új kezdetek” vagy a „gyors és fájdalommentes végek sorozata” jellemez. (Bauman 2005 p.2) A létezés folyékony módját a kockázatos és félelmetes székfoglaló játékokhoz hasonlítja, mely fenyegeti és kizárja a hatalom nélkülieket, a szegényeket és mindazokat, akik nem tudnak vagy nem akarnak megbirkózni a gyorsan változó folyékony élettel. A haladás többé nem az „édes álmok és várakozások”, „radikális optimizmus” és az „egyetemesen elosztott és hosszan tartó boldogság ígéretének” metaforája, hanem egy iszonyú rémálom és vészjósló igazi „székfoglaló játék”, melyben egy másodpercnyi figyelmetlenség visszafordíthatatlan kudarchoz és kizáráshoz vezet. (Bauman 2005 p.68)

Más megközelítés szerint jelen korunkat a globális furcsává válás (global wierding) jellemzi. A fogalmat Hunter Lovins alkotta meg a globális felmelegedés analógiájára. A globális hőmérséklet átlagának emelkedése számtalan különös eseményt indít el: forróbb és hidegebb hullámok, több aszály és nagy árvizek, valamint olyan lassabb folyamatok, mint az óceán savasodása és a tengerszint emelkedése. Ide kapcsolódnak olyan furcsa események is, mint a medúzák tömeges megjelenése az erőműveknél, melyek működése olyankor veszélybe kerül.

A nagy gyorsulással (great acceleration⁵³) eljutottunk a holocénből az ember korába, az antropocénbe. Az antropocén (az ember kora) a holocént követő legújabb földtörténeti kor, melyben az ember fokozatosan, egyre növekvő energiafogyasztása révén vált a Föld-rendszerben globális geológiai és ökológiai hatótényezővé. (Crutzen, Stoermer: 2000) Ezt felismerve a 2000-es években A Földtudományok Nemzetközi Uniója (az International Union of Geological Sciences, IUGS) Nemzetközi Rétegtani Bizottsága által megbízott munkacsoport a Fokvárosban zajló 35. Nemzetközi Geológiai Kongresszuson felvetették egy új formális egység, az antropocén kor bevezetését a geológiai időskálára. Az ember (*Homo sapiens*) megjelenése óta egyre nagyobb mértékben alakítja környezetét, és mára

⁵³ The Great acceleration – Robert Colville könyvében bemutatja, hogy miként gyorsul a világ.

bolygóformáló tényezővé vált.⁵⁴ A legelterjedtebb nézet szerint az antropocén az ipari forradalommal vette kezdetét, pontosabban a gőzgép 1784-es feltalálásával, amikor a sarkvidéki jégtakaró a szén-dioxid és metán globális koncentrációjának növekedését kezdte mutatni.

Az antropocén korszakban az emberiség közeledik azokhoz a határokhoz, amelyeken túl megszűnik vagy legalábbis igen hosszú időre számottevően gyengül a föld biológiai létfenntartó képessége. Stephen Hawking szerint jelen korunkra „Elérkeztünk az emberiség fejlődésének legveszélyesebb pillanatához”. Új típusú és változatos kihívásokat hoz magával ez a kor: az ember és természet közötti kapcsolat egyre inkább megszakad, az internet korában még jobban tudatosulnak a vagyoni különbségek és az egyre növekvő egyenlőtlenség a szegényebb rétegekben, komoly problémákat okoznak az ökoszisztémák pusztulása és a termőföldek kimerülése, s ezt csak tovább súlyosbítja a klímaváltozás növekvő mértéke, mely már az emberiség fennmaradását is veszélybe sodorja. De nemcsak veszélyeket, hanem lehetőségeket is tartogat az emberiségnek az új kor: a technológiai fejlődés és kockázatok alaposabb megértése az emberi létezés jobbá is teheti, de ez csupán a világ hosszú távú és szisztematikus átalakításával, s nem egy-egy társadalmi vagy ökológiai probléma egyedi, elszigetelt megoldási kísérletével érhető el.

Mindezen változásokat figyelembe véve, a „három holnap” modellje a posztnormális idő elméletével operál. Kiindulópontja, hogy a normálisból a posztnormális időbe tartunk. A posztnormális időkben normálisnak tekintjük mindazt, amivel gyakorta találkozunk, azaz, amit a létezés, cselekvés és tudás domináns módjaként ismerünk el. A normális konvencionális: a hagyományok határozzák meg, képesek vagyunk megjósolni és ellenőrzés alatt tartani. (Sardar 2015) A „három holnap” modelljében a jelen dinamikus, hálózatos, magában foglalja a „gyártott normalitás mezőjét” (manufactured normalcy field) és olyan rendszereket is, melyek bármikor posztnormálissá válhatnak. Ez a jelen tehát komplex, plurális és részben posztnormális. Ezeket mind figyelembe kell vennünk, amikor megkezdjük a jövő felfedezését. (Sardar&Sweeney 2016 p.6)

4.2. A „gyártott normalitás” világa: a jelen

⁵⁴ Berthon és Donnellan az antropocén mellé bevezette a technopocén fogalmát, mely az ember által megalkotott technológia környezetre gyakorolt hatásait emeli ki. A technológia életünk és környezetünk minden vonatkozását áthatja. (Berton, Donnellan 2011)

A jelen és jövő kapcsolatát vizsgálva felmerül a kérdés, hogy miért van az, hogy a jövő mindig majd történik, és soha nem most történik? A jelen pillanat ontológiájának túl kell lépnie az idő múltra, jelenre és jövőre történő felosztásán. Fel kell ismernie, hogy az aktuális tapasztalásunk bizonyos értelemben időtlen. A tudatos tapasztalás számára a jelenben két összetevő van jelen: először is, minden létező tapasztalásunk kizárólag a jelenben történik. Másodszor pedig, ahogy a világgal kapcsolatba kerülünk, úgy érzékeljük, hogy az idő telik: ami a jövő volt, jelenné válik, majd az is elmúlik. A jelen különböző dimenziók mentén artikulálódik: magában hordozza a múlt aktív emlékét és az elképzelt jövőt, valamint egy sor természeti és társadalmi konvenciót. A jelen pillanat egyszerre tartalmazza az épp csak múlttá lett és a most létrejövő esemény is. A jelen pillanat mélyebb feltárásához fontos figyelembe venni, hogy az egyéni, szubjektív tapasztalás. A jövő tehát bizonyos értelemben létezik a tágabb jelen pillanatban. A jövő nem a mostban van, de mégis jelen van a jelenünkben. Ebben a megközelítésben a jövő nem a jövőben van, hanem a tágabb értelemben vett jelen pillanatban.

Az élet, ahogyan éljük mindig egy statikus, folytonos jelen. A folytonos időutazásunk úgy tűnik, sohasem vezet el idegen helyekre. Ezt ábrázolja a „gyártott normalitás mezője” mely meghatározza, hogy mit láthatunk és mit éthetünk meg: az automatikus testi reakcióink kulturális megfelelőjének tekinthetjük. A posztnormális időben a „gyártott normalitás mezője” érzékelésünk újraorientálásának eszköze, mellyel megállapítjuk, hogy mi normális és mi nem, és olyan mező, mely egyéni és közösségi fókuszunknak megfelelően növekszik.

A „gyártott normalitás mező” fogalmát (Manufactured Normalcy Field) Ventakesh Rao alkotta meg esszéjében (Rao 2012). A fogalom lényege, hogy az emberiség a „gyártott normalitás mezőjében” úgy érzékeli életét és az időt, mint viszonylag változatlan, folytonos jelent. Ebben a mezőben várja az ember a jövő eljövételét örökké. A normalitás mezője azért „gyártott”, mivel egy sor olyan mechanizmus létesítését vonja magával, melyek segítenek, hogy az új technológiákkal történő találkozásunk a már ismerős benyomását keltse. Ezek a mechanizmusok védelmet biztosítanak, általuk az új tapasztalatok kevésbé lesznek mentálisan vagy fizikailag károsak az emberekre. A technológiák emberi fogyasztásra alkalmassá tételének folyamatát nevezzük normalizálásnak. Minden új technológiának megfelelően kell integrálódnia a Mezőbe, és normalizálódnia kell ahhoz, hogy pszichológiailag érthető és elviselhető legyen. Ebből

következően noha egy új technológia megváltoztathatja az emberi viselkedést, de csak egészen finoman módosíthatja a tér és idő észlelésünk módját.

Rao szemléletes példával illusztrálja a „gyártott normalitás mezőjének” működését: a repülőgép utasai nem repülnek, csupán a „gyártott normalitás mezőjében” utaznak. Egy mai modern repülőgép utasai 800-900 km/h sebességgel száguldanak egy alumínium csőben, mely képes lenne egészen különös mutatványokra is, ám a repülő utasai nem tapasztalnak ebből semmit, amit egy évszázaddal ezelőtti őseik ne éltek volna meg gyorskocsin vagy hajón utazva. Ez példázza, hogy egy új technológia bevezetése erősen épít a korábban megszokott környezeti körülményekre, így tartva fenn a gyártott normalitás mezőjét. A repülőgép atmoszférájának szigorú szabályozása (kabinnyomás, sebesség, nappal és éjjel váltakozása) arra szolgál, hogy az utasok minél kevésbé érzékeljék a téren és időn való átszáguldást. Amikor egy új technológia mint médium megjelenik, egy ideig még a korábbi médium új technológiai csomagolásaként tűnik fel, melyben az új technológia tartalom-előállítója is a korábbi veszi mintának, és fogyasztója is – mintegy „visszapillantóba” tekintve – a korábbi szokásait alkalmazza. McLuhan ezt úgy fogalmazza meg, hogy amikor egy új helyzettel találkozunk, a közelmúlt tárgyaihoz, ízeihez kötjük magunkat; a jelenre visszapillantó tükrön keresztül nézünk; a jövőbe hátrafelé (nézve) haladunk. (McLuhan, Fiore 1967) Ez a mcluhani 'rear-view-mirrorism', azaz visszapillantó-hatás. Más szóval az újat mindig a régi szemüvegén át nézzük, pontosabban mindig azt látjuk meg az újból, amit a régi szemüvege átenged.

Világunk gyártott normalitásának megnyilvánulásait mutatja be Herman és Chomsky: Az egyetértés gépezet (Manufacturing Consent) művében. A normákat a nagy nemzetközi szervezetek és intézmények fejlesztik ki, ideértve a médiát és a technológiai vállalatokat, melyek működései a piac erőin, a belső és megkérdőjelezetlen feltételezéseken, valamint az ideológiai és fogyasztói vágyak manipulációján alapulnak. Ám normalitásunkat sokkal inkább a változásra adott reakcióink és felfogásaink hozzák létre. Amikor egy új technológia tapasztalatára teszünk szert, igyekszünk fenntartani a „statikus, folyamatos jelen ismerős érzését” (Rao 2012). Inkább átalakítjuk magatartásunkat és felfogásunkat, hogy figyelmen kívül hagyjuk a szemünk előtt zajló változást, melyet beágyazunk a már ismert dolgok közé. A „gyártott normalitás mezőjét” úgy határozhatjuk meg, mint a normalitás érzékelésünk újra orientálásának eszközét, egy olyan mezőt, mely egyéni és közösségi fókuszunknak megfelelően növekszik vagy húzódik össze. Ezért ez a mező úgy működik, mint egy olyan kontextuális terület, melyben a dolgokat biztosra vehetjük, azok

irányításunk alatt állnak, és minden szükséges tudás birtokában vagyunk. A mező azonban posztnormális nézőpontból szemlélve prizmaként is működik, mely behatárolja azt a spektrumot, amit láthatunk és felfoghatunk, és végül olyan intellektuális szoftverként működik, mely a milliárdnyi mindennapi szituációkban segít minket működni anélkül, hogy túl nagy energiát kellene ezekre fordítanunk. A Mező vagy Prizma ilyen értelemben azoknak az automatikus testi funkcióinknak a kulturális megfelelői, melyek genetikailag belénk vannak kódolva (pl. légzés, pislogás stb.).

4.3. A posztnormális kor jellemzői: komplexitás, kontradikció és káosz (3 K)

Posztnormál tudományról (PNS – post-normal science) akkor beszélhetünk, amikor a tudomány (és a társadalom) olyan állapotba kerül, ahol „a tények bizonytalanok, az értékeket vitatják, magas a kockázat, gyors döntésekre van szükség, és amikor mindezeket együttesen kell kezelni, nem egymástól függetlenül” (Funtowitz és Ravetz 1993 p.474). A posztnormális idő legfőbb jellemzői a gyors, messzehatoló, egyidejű változások, melyeket az ellentmondások, komplexitás és káosz váratlan megjelenése okoz. Ziauddin Sardar a posztnormális kor kezdetét körülbelül 2005-re teszi (Sardar 2015 p. 345).⁵⁵ A bizonytalanság és a kockázatok legmagasabb szintjén, amikor maga az emberi létezés és jólét forog kockán, a körülmények posztnormálissá válnak. Ebben a helyzetben megnő a tudományos közösség társadalmi szerepe a tágabb értelemben vett politikai döntéshozatal folyamatában. A különböző érdekek és értékrendek miatt azonban a döntéshozatal folyamata sokkal inkább válságkezeléshez hasonlítható, mivel többé nem egyetlen jó megoldás van, hanem a lehetőségek széles tárházát kell számba venni. A posztnormál tudomány felfogása szemben áll a kuhn-i normáltudományával, mely egy megkérdőjelezhetetlen paradigma mentén kezeli és oldja meg a problémákat. A normáltudomány könnyen vakká válik az újdonságokkal szemben, valamint minden, a paradigmán kívül eső dologgal szemben. Számára ezek mind meglepetésként jelentkeznek. A normáltudomány lényegében a laboratóriumi megközelítések kiterjesztése, melyben a környezetet állandónak tekintik, azzal a céllal, hogy

⁵⁵ Sardar szerint a klasszikus kor 1920–1950 között, a modern 1950–1975 között, a posztmodern 1975–2005 között uralkodott, melyet a posztnormális kor követett 2005-től, amikor a „to google” ige széles körben elterjedt. (Sardar 2015 p. 345)

általánosítható tudást hozzanak létre. Ugyanakkor ennek a tudásnak az alkalmazhatósága, és az ebből adódó minősége az erősen változékony kontextus feltételéhez kötődik.

A posztnormális helyzetben a normáltudományok nem bizonyulnak elégségesnek, mivel a bizonytalanság és a kontextusban fellépő változások nem követhetők nyomon a hagyományos módszerekkel. A probléma kizárólag tudományos meghatározása hatékony lehet olyan esetekben, ahol a cél minden vitán felül áll, mint például a Holdra szállás esetében, amelyet egyszerűen az űrkutatás hatáskörébe lehet utalni. Ám olyan komplex kérdésekben, mint például egy atomerőmű építése, már nem ennyire könnyű egyetértést elérni. Ilyen esetekben hiba kizárólag szakmaiságra koncentrálni, mivel az gyakran tudatosan irányul az értékek közötti konfliktusok szítására, valamint a már meghozott döntések igazolására. A mai problémák növekvő összetettsége a társadalmi kontextust is magában foglaló szélesebb beágyazottságának a következménye, és nem a tudományos módszer elvesztése vezetett ide.

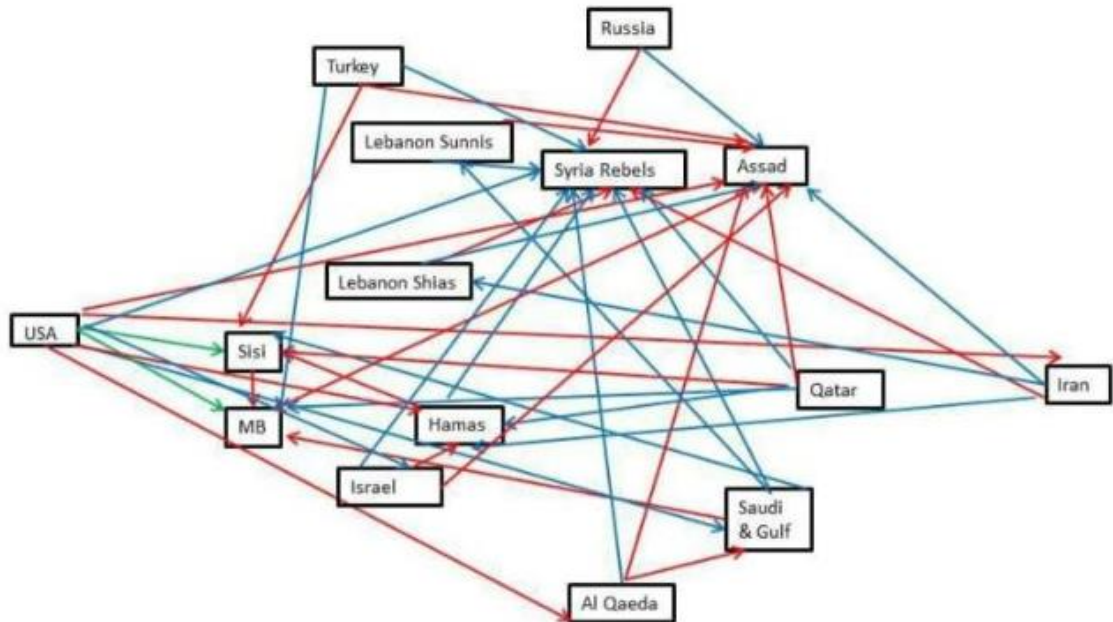
Bizonyos megoldhatatlan problémák esetében, melyeknek a bizonytalanság lényegi és elkerülhetetlen részei, a posztnormál tudomány hangsúlya az információ minőségének értékelésére helyeződik. A problémák szélesebb körű megértéséhez multidiszciplináris megközelítésre van szükség, a tudományos folyamat demokratizálódásának következtében szélesebb körű, minőségileg magasabb rendű tudás jöhet létre az adott kérdésről. A posztnormál tudomány szakít a tudomány értéksemleges felfogásával, és fontosnak tartja az elvi keretek és értékek vizsgálatát. Mivel a komplex és bizonytalan problémákra nem adható egyetlen tökéletes válasz, a különböző perspektívák miatt módszertani pluralizmust kell alkalmazni, és a tudományos közösségen kívül, a laikus közösséget is be kell vonni a megoldás folyamatába. Éppen ezért elmosódik a határ a szakértői és a laikus tudás között, a kutatás nemcsak tudományközivé, interdiszciplinárisá, hanem a társadalmi részvétel megjelenésével transzdiszciplinárisá válik. Ezáltal a tudomány is demokratizálódik, a vizsgált problémákra megalapozottabb választ kínál, mint a kuhn-i normáltudomány.

Ziauddin Sardar szerint a posztnormál tudomány eljövételével a posztnormális időbe léptünk. „Minden, ami eddig 'normális' volt, köddé vált, beléptünk a posztnormális időkbe, abba a köztes időszakba, melyben a régi ortodoxiak már haldoklanak, az újak még nem jöttek létre, és semminek sincs igazán értelme.” (Sardar 2010) A posztnormális időt Sardar szerint a három K jellemzi: kontradikció, káosz, komplexitás. A három

alliteráló kezdőbetűjű karakterek is a posztnormális idő jellemzőinek tekinthetők. (Cole 2011) Ebben a köztes időben semmi sem stabil, minden sokkal nagyobb léptékű, gyorsabb és egyszerre történik, a válságok egyszerre éreztetik hatásukat az egész világon. Életünket vitathatatlanul átszövi a komplexitás, a káosz és az ellentmondások, s amikor ezek egyszerre jelennek meg, lépünk át a posztnormális időbe. Világunkat a globalizáció, a technológiai gyorsulás és a társadalmi, politikai szférák hálózatba rendeződése jellemzi. Ebben a globalizált világban minden mindennel összekapcsolódik. Az összekapcsolódások és az interdependenciák váltak meghatározó globális normává. Ahogyan a problémák többé nem elszigetelten léteznek, úgy a megoldásuk sem történhet izoláltan.

Vegyünk néhány példát a komplexitás, káosz és az ellentmondások érvényesülésére világunkban. Az összetett rendszerek olyan okok miatt állnak össze, melyeket egyedileg meg lehet különböztetni, a rendszer valamennyi inputjához tartozik egy arányos output. A komplex rendszerek ezzel szemben olyan hálózatok eredményei, melyek többszörös kölcsönösen egymásra ható okokból állnak, melyeket nem lehet egyedileg szétválasztani, hanem az egész rendszert egyben lehet kezelni, és apró inputok is aránytalan hatást válthatnak ki. A komplexitás a nem egyenlő modellek pluralitásának következménye. A komplexitás nem a rendszerek lényegi tulajdonsága, hanem a minőségileg különböző lehetséges interakciók hozzák létre. A komplex rendszer többféle részleges leírást tesz lehetővé, melyek a rendszer viselkedését különféle aspektusokból modellezik, ám teljességében a komplex rendszert nem lehet kimerítően leírni. Minden részleges leírás egy alrendszert ír le, mely maga egyszerű rendszer modelljeként viselkedik. Komplex rendszernek nevezzük az élő rendszereket és a társadalmi rendszert is. Komplexek, mivel számos különféle módon léphetünk vele kapcsolatba, de egyetlen modell sem képes a maga teljességében őket jellemezni. (Poli 2017 p. 17.) A komplex rendszerekben a kiváltó okot kell elsődlegesen vizsgálni és kezelni, a következmény és a hatások másodlagosak. Például Boszniában a szegénység, munkanélküliség, társadalmi kirekesztettség és a kilátástalanság sorolhatók a radikalizáció közvetlen kiváltó okai közé. A biztonsági intézkedések felülvizsgálata nem fogja feltétlenül csökkenteni a szélsőséges csoportok vonzerejét, ha nem jár együtt a vulnerábilis csoportok társadalmi integrációjának elősegítését célzó intézkedésekkel.

Az Arab Tavasz utáni Közel-Kelet kiváló például szolgál a nemzetközi kapcsolatok komplexitására. 2013-ban Big Pharaoh nevű felhasználó tette közzé a Twitteren az alábbi ábrát a Közel-Kelet aktuális összekapcsolódó viszonyairól.

5.sz. ábra: Útmutató a Közel-Kelet megértéséhez⁵⁶. Piros nyíl: ellensége, kék nyíl: támogatja, zöld nyíl: fogalma sincs.

A társadalomtudományok premisszája szerint a társadalom nem állandó és egyetemes törvények uralta rendszer, hiszen a társadalmak folytonosan változnak a külső hatások és a belső dinamikájuk alapján, s épp így változnak az emberek által létrehozott intézmények is. A társadalmak az egyéni aktorok és intézmények komplex egymásba fonódásai, melyek értékek, normák és szabályok mentén alakultak ki. A társadalmak egyre inkább rendszerszerűvé válnak azáltal, hogy különböző részei és intézményei kölcsönhatásban állnak egymással, újabb és újabb formában kapcsolódnak egymáshoz. Ezért a jövő a komplexitásról és az összekapcsolódásokról szól. Ezt a komplexitást híven tükrözi a Millennium Projekt által kidolgozott 15 egymáshoz kapcsolódó globális kihívás. (The Millennium Project 1996) Az egyre növekvő összekapcsoltság és komplexitás nemcsak egyre gyorsabb, hanem egyre hirtelenebb és váratlanabb változásokat hoz létre. A jövő törések, fordulópontok és zavaros helyzetek helyszíne, mely egyre növekvő turbulenciához vezet, tele látható és láthatatlan kockázatokkal és bizonytalanságokkal. Ez a turbulencia azt jelenti, hogy a jövő elképzelések és források gazdag tárházát biztosítja,

⁵⁶ <https://twitter.com/thebigpharaoh/status/372030907806269441?lang=en>

reményt és félelmet is kelt egyben. A jövő tele van veszéllyel és lehetőséggel, de a jövőnek elsősorban a döntésekről, és tettekről kell szólnia.

Mai világunk gyakran ellentmondásos társadalmi, gazdasági rendszereket termel ki. Például az Oxfam 2010-es felmérésében a világ 388 leggazdagabb embere ugyanannyi vagyont birtokolt, mint a világ legszegényebb fele. 2014-ben már a leggazdagabb 80 ember, 2015-ben 62 ember vagyona érte el azt a szintet, mint a világ legszegényebb felének összvagya, 2018-ra mindössze 26 ember rendelkezik éppen annyi vagyonnal, mint a legszegényebb 3,8 milliárd.⁵⁷ A gazdasági egyenlőtlenségek egyre jelentősebb mélyülése komoly biztonsági kockázatokat rejtő társadalmi feszültségekhez vezet. Vagy például állíthatjuk a Boszniát érintő húsbavágó ellentmondást, mely az 1992-1995 közötti véres polgárháborút lezáró daytoni békeszerződésben rejlik. A közvetlen fizikai erőszaknak sikerült pontot tenni a végére, de a vitás kérdéseket és a konfliktusban álló felek érdekellentéteit nem sikerült rendezni. A békeszerződés eredményeként a háborút viselő felek saját területük határain belül ragadtak, miközben együttműködésre szólította fel őket a demokratikus rendszer kialakításában. Az ellentmondás, mely a béketeremtés és a demokrácia eszméi, valamint a politikai elit és a népesség ezekkel gyakran ellentétes érdekei között húzódik, mindmáig ellehetetleníti az állam működését.

A káosznak számos tudományos meghatározása létezik. Felfogható egyfajta periodikusság nélküli rendnek vagy egy egyszerű determinisztikus rendszeren belül látszólag véletlenszerűen ismétlődő viselkedésként. Más meghatározás szerint a determinisztikus nemlineáris dinamikus rendszereken belüli instabil, aperiodikus viselkedés kvalitatív tanulmányozása. (Sardar és Abrams 1999 p. 9) A determinisztikus rendszerekben megjelenő káosz (determinisztikus káosz) e rendszerek nem periodikus, szabálytalan viselkedésre utal. A pozitív visszacsatolások miatt a kaotikus rendszerek nagyon érzékenyen reagálnak a kezdőfeltételek megváltozására, így a kis hatások egymástól lényegesen eltérő fejlődési irányokat eredményeznek. (Nováky 2006) A dinamikus rendszerek esetében az egyensúly mellett a rendszer fejlődése során a kaotikus időszakok is megjelennek. Ilyenkor a rendszerben olyan strukturális változások mennek végbe, amelyek minőségi változásokat jelenthetnek. Az instabilitás lehetővé teszi, hogy

⁵⁷ 5 shocking facts about extreme global inequality and how to even it up, Oxfam URL: <https://www.oxfam.org/en/5-shocking-facts-about-extreme-global-inequality-and-how-even-it>

a rendszer új értékek mentén a több lehetséges fejlődési út valamelyikén szerveződjön újjá. (Ilosvai 2006 p. 17)

Egy rendszer kaotikus viselkedésére számos példát találunk. Kaotikus megnyilvánulásnak tekinthetjük azokat az eseteket, amelyekben egy hatalommal nem rendelkező személy cselekedete képes hatást gyakorolni, és reakciókat generálni a világ más részein élők körében, köszönhetően a globalizált, felgyorsult, a technológiai vívmányok által összekapcsolt világunknak. Terry Jones amerikai lelkész Korán égető akciója hatalmas tüntetéseket idézett elő Pakisztánban. De pozitív példa is létezik: Malala Yousafzai elleni támadás egy pillanat alatt bejárta a világot és tette őt a tanuláshoz való egyenlő jogokért történő küzdelem nemzetközi példaképévé, melyért Nobel békédíjat kapott. Ő az első pakisztáni és egyben minden idők eddigi legfiatalabb Nobel-díjasa.

Állandóan a normális és posztnormális határán állunk, olykor – egyre gyakrabban – a dolgok posztnormálissá válnak, amikor a komplexitás, káosz és az ellentmondások (kontradikció) egyszerre jelennek meg, és fejtik ki hatásukat. Együttes megjelenésük pedig három új trendet hív életre: a bizonytalanságot, tudatlanságot és a gyártott normalitást. Olyan világban élünk, melyben a komplexitás a norma, ahol az egymástól független részek többszörösen összetett formában kapcsolódnak egymáshoz. Minden mindennel összekapcsolódik, hálózatokat alkotva, melyek visszacsatolásai felerősödve káoszt hoznak létre. Ezáltal számos esemény logikailag ellentmondásos és inkonzisztens. Ezek idézik elő a bizonytalanságot és a tudatlanságot.

4.4. A bizonytalanság és a tudatlanság szerepe a jövőkutatásban

A politikai elemzők legfontosabb feladata, hogy segítse a döntéshozókat a legjobb döntés kialakításában, méghozzá a döntés körüli minden bizonytalanság ellenére. Kétségtelen tény, hogy gyakorlatilag valamennyi döntési helyzet rejt magában bizonytalanságokat, ám azzal kevésbé foglalkozunk, hogy a bizonytalanságnak különböző dimenziói vannak, különböző tulajdonságokkal és erősségekkel, melyeket különféleképp kell kezelnünk. És – tegyük hozzá – természetesen a döntéshozók minél kevesebb bizonytalanságot szeretnének látni az elemzők munkáiban. A bizonytalanságok pedig velünk maradnak, mivel nem kristálygömbből jósoljuk meg a jövőt, ráadásul a bizonytalanság ignorálása ugyanúgy vezethet rossz döntésekhez vagy elmulasztott lehetőségekhez is.

A „gyártott normalitás mezőjét” a tudatlanság és a bizonytalanság erői alkotják. Sardar és Sweeney bemutatja a gyártott normalitás mezőjéből eredő bizonytalanság és tudatlanság kapcsolati tengelyét, mely végighúzódik a „három holnap” horizontján. Minden horizonthoz más típusú bizonytalanság és tudatlanság tartozik. A három különböző bizonytalanság aszerint különül el, hogy mennyi tudásunk van az elkerülhetetlen változásokról, melyek a jövőt jellemzik. Minden bizonytalansági fokhoz tartozik egy tudatlansági fok a jelenlegi tudásunk szintjének megfelelően. A felszíni bizonytalanság állapotában a változás iránya ismert, az események nagyságát és bekövetkeztének valószínűségét azonban nem lehet megbecsülni. A felszíni bizonytalansághoz kapcsolódik az egyszerű tudatlanság (ismert ismeretlen – known unknown), ami egyszerűen a tudás hiánya. Ezen könnyen túl lehet lépni, és a felszíni bizonytalanságot le lehet csökkenteni ismeretszerzéssel, utánajárással, tanulással, vagy a megfelelő kérdések megtalálásával. A sekély bizonytalanság állapotában keveset tudunk a változás irányáról, és a rájuk ható ellentmondásról, komplexitásról és káoszról. A bizonytalanság kezelése meglehetősen bonyolult, de még megoldható. A sekély bizonytalansághoz kapcsolódik a legyőzhető tudatlanság (ismeretlen ismert – unknown known): nem tudjuk leküzdeni a bizonytalanságot a jelenben tanulással vagy ismeretszerzéssel, mivel nem tudjuk, mit kellene megtanulni, ám tudatosítjuk, hogy mit nem tudunk és milyen ismeretekre lesz majd szükségünk, amit majd a jövőben meg kell szereznünk. A harmadik szinten a mélységes bizonytalanság áll, amikor nemcsak a változás irányát, kiterjedését és hatását nem ismerjük, de azt sem tudjuk megállapítani, hogy mi fog történni a vizsgált rendszerrel, még hozzá a jelenlegi világképünk és episztemológiánk teljes alkalmatlansága miatt. A mélységes bizonytalanság állapotában bármi megtörténhet, és semmit sem tudunk. Ezen az ismeretlen területen a legyőzhetetlen tudatlanság ural bennünket, az ismeretlen ismeretlen (unknown unknown), más szóval az „el-nem-gondolt” világa ez. Nem vagyunk képesek elgondolni olyan dolgokat, amik kívül esnek a képzeletünkön, mert azt behatárolja világképünk, feltételezéseink és axiómáink, és nyelvünk sem lenne, mellyel megfogalmazhatnánk ezeket a gondolatokat. (Sardar&Sweeney 2016 p. 7-8) Ebből a taxonómiából jól látszik, hogy a szerzők szerint a bizonytalanság a tudatlansággal szoros kapcsolatban áll, sőt abból eredeztethető.

A bizonytalanságot meghatározhatjuk a múlt, jelen és jövő eseményeivel kapcsolatos korlátozott tudásként. A bizonytalanság a meglevő tudással való szubjektív elégedettségtől is függ. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy nemcsak a tudás hiánya

vezet bizonytalansághoz. Funtowicz és Ravetz (1990) szerint bizonytalansághoz vezet a nem megfelelő információ, származhatnak pontatlanságból, megbízhatatlanságból vagy tudatlanságból. Ugyanakkor bizonytalanság feltűnhet olyan helyzetekben is, ahol bőven rendelkezünk információval, sőt egy-egy új információ nemcsak csökkentheti, de növelheti is a bizonytalanságot. Ha új ismeretet szerzünk bizonyos komplex folyamatokról, feltárulhatnak a korábban alábecsült vagy nem ismert bizonytalanságok. Így a több tudás megvilágítja, hogy megértésünk mennyire korlátozott, és a folyamatok sokkal komplexebbek, mint ahogy korábban gondoltuk.

Warren Walker a bizonytalanságok öt szintjét különbözteti meg a teljes bizonyosságtól a teljes tudatlanságig terjedő skálán. A teljes bizonyosság, amikor mindent pontosan tudunk, természetesen elérhetetlen, a skála szélső pontján helyezkedik el. Az egyes szintű bizonytalanság esetén elismerjük, hogy nem vagyunk teljesen biztosak az adott kérdésben, de nem tudjuk vagy akarjuk meghatározni a bizonytalanságunk fokát. A kettes szintű bizonytalanság esetében statisztikai fogalmakkal meghatározható a bizonytalanság. A jövővel kapcsolatban ezen a szinten jelennek meg a trendalapú előrejelzések, vagy a forgatókönyv alapú többszörös előrejelzések. A bizonytalanság harmadik szintjén a rendelkezésre álló tudás és információk alapján képesek vagyunk több alternatívát felvázolni és ezeket bekövetkezésük esélye alapján rangsorolni. A negyedik szintű bizonytalanság akkor lép fel, amikor fel tudunk vázolni több plauzibilis forgatókönyvet, de bekövetkezésük valószínűsége alapján már nem tudjuk őket rangsorolni. Ennek lehet oka az ismeretek vagy adatok hiánya, de okozhatja az is, hogy a döntéshozók nem tudnak megegyezni a rangsorolásban. Az ötödik szinten a legmélyebb bizonytalanság áll, amikor csak azt tudjuk, hogy nem tudjuk: ez a tudatlanságunk felismerése. A felismert tudatlanság egyre gyakrabban társul életünkhöz, mivel mind gyakrabban történnek váratlan, meglepő, katasztrofális események világunkban. Walker ezt a szintet kapcsolja a Nicolas Taleb (2007) által bevezetett fekete hattyú jelenséghez. A fekete hattyúk a szokásos várakozásainkon kívül eső, rendkívül nagy hatású események, melyekre csak bekövetkezésük után tudunk magyarázatot adni. Fekete hattyú jelenségnek tekintjük a 2007-es jelzáloghitel válságot, melynek esetleges bekövetkeztét néhány előrejelzés előrevetítette, de az ebből származó 2009-es globális recesszió nem volt előre látható. A teljes tudatlanság a bizonytalanság skáláján a másik idealizált szélsőség. (Walker 2013 pp. 227-229) A felszíni bizonytalanság a Walker-féle bizonytalansági skálán a második és harmadik szinttel azonosítható, míg a sekély

bizonytalanság a negyedik szintnek, valamint mélységes bizonytalanság az ötödik szintnek feleltethető meg.

A posztnormális időben bizonyos mechanizmusok segítségével könnyebben felismerhetjük a változások dinamikáját: ezeket Sardar és Sweeney az események kúszásának (creep), kitörésének (burst) és lemaradásának (lag) nevezi. A kúszás, kitörés és lemaradás jelenségei segítenek megérteni, hogyan válnak a dolgok, események posztnormálissá. A csúszás (creep) egy fokozatosan változó jelenségre utal, például a közösségi média, a 24 órás híradás és egyéb technológiai vívmányok felgyorsították az internet alapú kommunikációt és információszerzést, mely olyan nagy hatású társadalmi eseményekhez vezetett, mint az arab tavasz kitörése. Amikor a csúszás felerősödik, kirobban, és hatalmas változást hozó eseményt hoz létre. A kirobbanás után a posztnormális késlekedést (lag) tapasztalhatjuk. Ez arra utal, hogy miután egy kúszó esemény kirobban, nem szívesen ismerjük el, hogy változás történt, mivel ez azt jelentené, hogy adott esetben változtatni kellene az esemény megítélésén is. Akik az új áramlatokat nem tudják vagy nem akarják észrevenni, jellemzően a „gyártott normalitás világába” húzódnak vissza, hogy ne kelljen szembenézni a szokatlan újdonsággal. Ők posztnormális deszinkronózisban⁵⁸ szenvednek, tudatosan a tudatlanságot választva. Sardar és Sweeney az éghajlatváltozást tagadókat sorolja ebbe a csoportba. (Sardar&Sweeney 2016 p.6)

A posztnormális idő új típusú kérdéseket és elemzéseket követel, hogy a káosszal, az ellentmondásokkal és a komplexitással teli életet meg tudjuk ragadni a makacs bizonytalanságok és a gyorsuló változások korában. Sardar megfogalmazásában: „a posztnormális idő problémái nem oldhatóak meg az eddigi eszközeinkkel. Új típusú gondolkodást és új cselekvési módokat követelnek meg.” (Sardar 2010 p. 7). Mivel pedig valamennyi alkalmazott módszerünk bele van ágyazva a „gyártott normalitás mezőjébe”, nem könnyű olyan hatékony módszereket találni, amelyekkel a posztnormális időben tudunk navigálni. Ahhoz, hogy megértsük a világot és annak alakulását, át kell törnünk a „gyártott normalitás mezőjét”.

Amikor az ellentmondások, komplexitás és káosz következtében a dolgok posztnormálissá válnak, többé nem lehetséges visszatérni a gyártott normalitás

⁵⁸ A postnormal lag kifejezést magyarul a „jetlag” ovosi megnevezésével deszinkronózisnak nevezem, mely jól érzékelteti az eltérést a belső bioritmusok és a környezeti feltételek között, melyek az időzónák közötti átlépés miatt adódnak.

állapotába, korábbi felfogásunk itt már nem segít. A „három holnap” elmélete új megközelítést kínál az újonnan kibontakozó események elemzéséhez a posztnormális idő kulcsfogalmainak segítségével. A jövőkutatási módszerekben általában három korszakra bontják a jövőt: közeli, középtávú és távoli jövőre, melyek mentén építik fel a scenáriókat. Ezek azonban nemritkán túl általánosak, és nem képesek megragadni a világ komplexitását, ezáltal gyakorlatilag alkalmatlanok arra, hogy új megközelítéseket vagy új eredményeket hozzanak létre. A „három holnap” modellje a posztnormális időben az alternatív jövőket az egymáshoz kapcsolódó speciális holnapok alapján térképezi fel. A modellben a kérdések sokkal fontosabbak, mint a válaszok, hangsúlyos szerepet kap a feltételezések kritikai és kreatív elemzése. Ezek ugyanis a gyártott normalitás mezőjében óriási befolyással vannak az itt és mostra, de ugyanígy a kiterjesztett jelenünkre, sőt az alternatív jövők egy részére is. Nem elég többé a lehetséges jövőket kutatni, hanem komoly figyelmet kell szentelnünk arra, hogyan navigálunk a posztnormális állapotban, mert csak így juthatunk el az értelmes és életképes jövőig. (Sardar 2015 p. 37) A „három holnap” elmélete a jövőkutatáshoz erős módszertani keretrendszer kialakításával járul hozzá. Egyetlen jelenséget vagy témakört vizsgál, s a kiválasztott témának az egymáshoz láncolódó alternatív jövőbeli scenárióit alkotja meg különféle időbeli és episztemológiai síkokon. A „három holnap” elmélete által feltárt scenáriók olyan kibontakozó problémák, melyek korábban el nem gondolt kérdéseket vetnek fel. (Sweeney 2015 p.113)

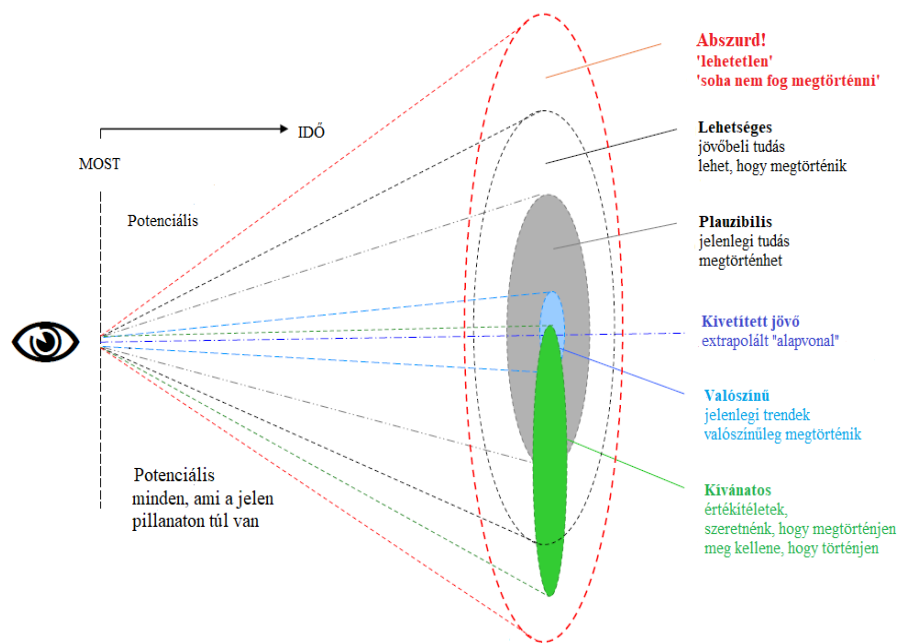
4.5. A „három holnap” modellezése

A „három holnap” elmélete a jövőkutatásban széles körben használt jövő tölcserrel modellezi a három horizont egymáshoz való viszonyát. A Sardar és Sweeney által alkalmazott jövőtölcser leginkább a Joseph Voros féle jövőtölcser szemléletét követi. Voros szemléletes taxonómiát dolgozott ki a bizonytalan jövőbeli változások anticipálására. A hét jövőtípus a jövőről a jelen pillanatban hozott szubjektív ítéletek, ezért ezekbe a kategóriákba idővel nem ugyanazok az események tartoznak (például az Apolló 11 Holdra szállása az abszurd kategóriából az előrevetítettig, majd végül a múltba került történelemként). Az alternatív jövők típusait Voros jövőtölcserrel ábrázolta. A tölcseren belül helyezkednek el a különböző szintek, a legszűkebb tölcserig, mely a

legvalószínűbb és/vagy a legkívánatosabb jövő. Voros az alábbi jövőtípusokat különíti el:

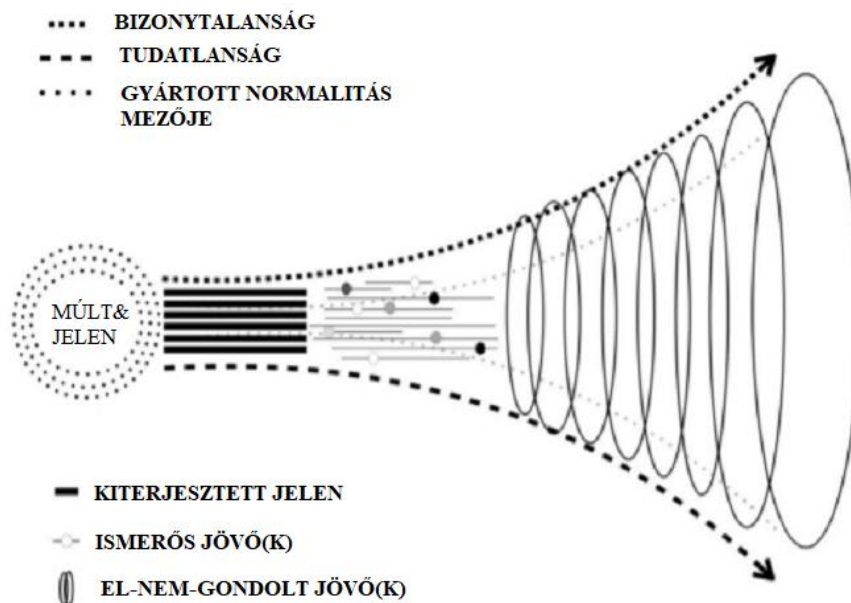
- potenciális (potential): gyakorlatilag minden, ami a jelen pillanaton túl helyezkedik el, potenciális jövő, mivel a jövő nyitott, nem rögzített,
- lehetséges (possible): azok a jövők, melyekről azt gondoljuk, hogy megtörténhetnek, valamely jövőről való tudásra alapozva, mely ugyan még nincs a birtokunkban, de amelyet egyszer majd megszerezhetünk,
- plauzibilis (plausible): azok a jövők, melyek megtörténhetnek az alapján, ahogy ma a világ működését felfogjuk, értelmezzük (pl. a természettörvények, társadalmi folyamatok alapján),
- valószínű (probable): azok a jövők, melyek a jelen trendek alapján nagy eséllyel megtörténnek,
- kivetített (projected): az alapbeállítás, a szokásos, a múlt extrapolált folytatása a jelenen keresztül a jövőbe, amelyet a legvalószínűbbnek tekinthetünk, vagy a valószínű jövők leginkább valószínű megvalósulása,
- kívánt jövők (preferable): azok a jövők, melyekről úgy gondoljuk, hogy be kellene következzenek, normatív értékrendünkön alapulva. A kívánt jövők az előző négy jövőtípus bármelyikével egybeeshetnek.

Voros további két szélsőséges jövőtípust határozott meg későbbi munkájában (Voros 2017): az abszurd (preposterous) jövők azok, melyeket nevetségesnek, lehetetlennek gondolunk, melyek soha nem történhetnek meg, ám mégis hasznos feltárásukra vállalkozni. Megjósolt (predicted) jövő az, melyről valaki azt állítja, hogy meg fog történni. Az abszurd jövő kategória – noha feleslegesnek tűnhet olyan jövővel foglalkozni, amiről eleve úgy gondoljuk, hogy sose valósulhat meg – Voros elgondolásában nem az aktuálisan megvalósuló lehetőség, hanem a lehetőség általános érzékelése, mivel nem tudunk igazából különbséget tenni egy aktuális jövőbeli lehetőség vagy jövőbeli lehetetlenség között. (Voros 2017)

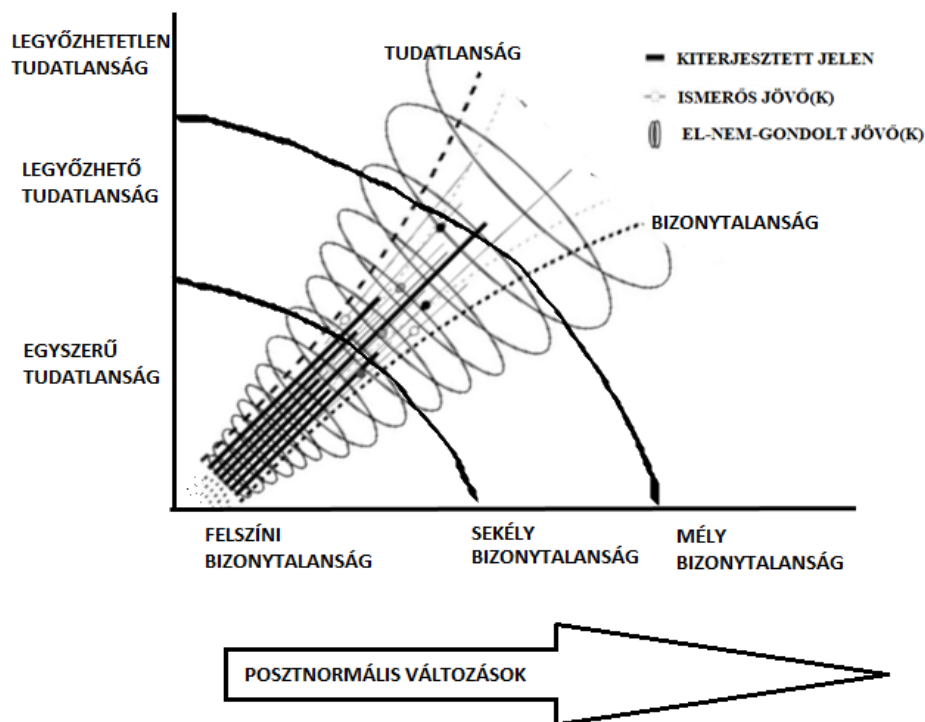
6.sz. ábra: Az alternatív jövők típusai ábrázoló jövőtölcser (Voros 2017) alapján saját szerkesztés

Voros jövőtölcserére építve a „három holnap” elmélete szintén jövőtölcserrel ábrázolja a „három holnap” horizontját a jelent alkotó gyártott normalitás mezőjéből kiindulva. A tölcser peremét itt a tudatlanság és a bizonytalanság tengelyei alkotják. A „három holnap” időbeli lineáris modelljét az alábbi ábra szemlélteti, mely a horizontok egymáshoz való viszonyát egymástól elválasztva mutatja. A vonalak vastagsága mutatja az adott trendek erősségét és láthatóságát, és a lehetőséget, hogy valami pusztán lehetőségből aktualitássá válik.

7.sz. ábra. A „három holnap” temporális modellje Sardar és Sweeney (2016) alapján saját szerkesztés

A lineáris modell szolgál az egyes horizontok megértésére, ám fontos hangsúlyozni, hogy a három holnap horizontjai valójában nem különülnek el egymástól, hanem mélyen összekapcsolódnak: az ismerős jövő a kiterjesztett jelen szerves része, és mindkettő magában hordozza az el-nem-gondolt jövőt. A nem-lineáris modell tehát azt szemlélti, hogy az egyes horizontok nem időben következnek egymás után, hanem minőségi, szemléletbeli különbség áll fenn közöttük. Másszóval úgy is megközelíthetjük, hogy míg az ismerős jövő episztemológiai, az el-nem-gondolt jövő az ontológiai premisszáinkat vonja kérdőre. A „három holnap” horizontjait tehát egyidejűségükben kell megragadni. Ráadásul mindhárom horizonton bekövetkezhetnek olyan események, amelyek következtében a rendszer vagy a jelenség posztnormálissá válik, ezért valamennyi holnap esetében figyelemmel kell kísérni a posztnormális csúszás esetleges felmerülését, mely akár kitöréshez is vezethet.

8.sz. ábra. A „három holnap” nem-lineáris modellje Sardar és Sweeney (2016) alapján saját szerkesztés

A posztnormális idő dimenzióját figyelembe vevő forgatókönyv készítés eltér a hagyományos scenáriómódszerektől. Az elmélet középpontjában a posztnormális idő dinamikája áll, melyben a hangsúly a komplexitáson és az egyidejűségen van. Az empirikusan megfigyelhető trendeken túl hangsúlyt fektet a trendek és kibontakozó események ismétlődő természetének, annak az állandó visszacsatolásnak, mely állandóan változtatja a jelen és a jövőt. Ezeket a folyamatokat tárja fel a „három holnap” modellje.

Az első holnap a kiterjesztett jelen, azok a jelenben érvényesülő trendek és fejlemények, melyek 10-15 évig is várhatóan jelen lesznek és alakítják a jövőt. Az első horizont illeszkedik legnagyobb mértékben az ismert világ tájképéhez, s benne az ismert feltételezésekkel, a jelenlegi intézmények által hozott intézkedésekkel, infrastruktúrával, aktorokkal stb. Természetesen a kiterjesztett jelenre is hatást gyakorolnak a posztnormális idő turbulenciái. Ugyanakkor egy közeljövőben bekövetkező változást nagymértékben a most zajló események határoznak meg. Ezt az időszakot a trendek uralják, és a gyenge

jelek népesítik be. A kiterjesztett jelenben a legkisebb a bizonytalanság: a felszíni bizonytalanságot az egyszerű tudatlanság okozza, melyen könnyűszerrel túlléphetünk kellő tanulással, ismeretszerzéssel.

A kiterjesztett jelen horizontján legjobban a fekete elefánt jelenségeket tudjuk azonosítani. A fekete elefánt a fekete hattyú jelenség (valószínűtlen, váratlan esemény, melynek hatalmas következményei vannak, melyek ráényszerítenek arra, hogy sutba dobjuk azokat a kulcsfontosságú elméleteket, amelyeket addig magától értetődőnek tartottunk, például azt a feltevést, hogy „minden hattyú fehér”) és az „elefánt a szobában” (mindenki számára látható probléma, amelyről senki sem akar tudomást venni, sőt tabuként kezeli) keresztezéséből jött létre (Gupta 2009, Friedman 2014). A fekete elefánt tehát olyan esemény, amely nagy valószínűséggel már most is zajlik vagy bekövetkezte nagyon valószínű, de az emberek nem látják, vagy nem akarják észrevenni. Azokat a szakértőket, akik előre jeleztek egy adott eseményt – legyen az a világgazdasági válság vagy a madárinfluenza – először elutasítják, az esemény bekövetkeztekor pedig felmagasztalják. Jelenleg számos környezeti fekete elefánt sereglik már körülöttünk, melyekről nem veszünk tudomást, holott súlyos következményekkel járnak az emberiség jövőjére nézve: globális felmelegedés, óceánok savasodása, erdők kipusztítása, fajok tömeges kipusztulása, édesvizek szennyezése⁵⁹. (Friedman 2014)

A jelenlegi trendek azonban nem folytatódnak a végtelenségig. Sőt, olyan visszahatásaik lehetnek, melyek átrendezik a társadalmi berendezkedéseket. Azok az identitások, melyeket ma magunkénak vallunk, utódaink számára épp azok lehetnek, melyektől szabadulni akarnak. Ezért fontos a második horizont felvázolása. A kiterjesztett jelenen túl húzódik az ismerős jövő(k) horizontja, mely a következő 15-20 évet foglalja magába, de óvakodnunk kell attól, hogy szigorú időkeretet adjunk neki. Az ismerős jövő(k) olyan scénáriókat tartalmaznak, melyekre vágyunk, az uralkodó metaforák és képzetek hatása alatt, olyan jövők, melyekért munkálkodunk, melyet tudatosan alakítunk, de öntudatlanul élünk meg. Az ismerős jövőben koncentrálódik a legtöbb jövőkutatás, mivel a jövőképek kialakítása a jövőkutatás legfontosabb feladata. Niklas Taleb fekete hattyú metaforája

⁵⁹ A Thomas Friedman által idézett Adam Sweidan környezetvédő szerint ezeknek a kérdéseknek a megfelelő szintű kezelése mélyen megzavarná a jelenlegi politikai rendet, ezért figyelmen kívül hagyjuk őket. A fekete elefántok tehát olyan jelenségek, amelyek mindent megváltoztatnak, de senki nem akar foglalkozni vele.

ragadja meg jól ezt a horizontot. (Taleb 2007) A fekete hattyú jelenség a nagy hatású és váratlan és hirtelen megjelenő eseményekre utal.

Az el-nem-gondolt jövő(k) alkotják a harmadik holnap horizontját. Ezek kívül esnek a jelenlegi elgondolásaink határain, és arra készítetnek, hogy felülvizsgáljuk és újragondoljuk világképünket és azokat a feltételezéseinket, melyek a kívánt jövőinket meghatározzák. Az el-nem-gondolt jövő a tiszta lehetőség területe nem elgondolhatatlan, hanem egy olyan tér, melyet végtelen számú alternatív jövő népesít be. A legnagyobb kreativitást igénylő horizont az el-nem-gondolt jövők horizontja. Lehetséges, hogy a harmadik horizontra felvázolt scénáriók még évtizedekig hibernálódnak, a megfelelő pillanatra várva. A harmadik horizonton egy sor lehetséges alakzatot találunk, melyek arra várnak, hogy bekövetkezzenek, egy sor kibontakozófélben lévő jelenség népesíti be, melyek a megfelelő feltételekre várnak. A harmadik horizont a jelenben egyáltalán nem illeszkedik a céljainkhoz, mivel csupán a lehetőségek gyűjteménye: lehetséges áramlatok, aktorok, intézmények, lehetséges paradigmák és értékrendek elegye. Alapvetően a lehetséges változások fragmentumai, többféle lehetséges jövőbeli alakzatot ábrázolnak. Az el-nem-gondolt jövők horizontján olyan meglepetéseket próbálunk azonosítani, amelyek teljesen váratlanok, a jelenből nézve „lehetetlen” események és változások. A jövőkutatásban legjellemzőbb a jövők feltárása során a lehetséges, a valószínű és a kívánt jövők feltárása. Az új irányzatokban egyre inkább tetten érhető a másik oldalnak szentelt figyelem is: feltárni a lehetetlen, valószínűtlen és a nem-kívánt jövőket is. John Sweeney a harmadik holnap horizontjára a fekete medúza⁶⁰ szimbólumát vezette be. A fekete medúza épp olyan nagy hatásfokú jelenség, mint a fekete elefánt vagy a fekete hattyú, ám a fekete medúza jelenségek normálisak, melyek azonban posztnormálissá válnak és hirtelen nagy mennyiségben történő megjelenésükkel a rendszer stabilitását fenyegetik, és kaotikus állapotot hoznak létre. Mivel minden mindennel összekapcsolódik, egyetlen rész változása az egész rendszer összeomlásához vezethet. Egészen parányi, jelentéktelennek tűnő kezdeti feltételek hatalmas felforduláshoz vezethetnek, egy apró változás gyorsuló sebességgel vezethet összeomláshoz. (Sardar 2010, p. 438). A modell nem-lineáris megközelítésében a 3 K megjelenése már a kiterjesztett jelenben

⁶⁰ John Sweeney a fekete medúza szimbólumával szemlélteti, ahogyan a megszokott, kis dolgok nagy hatású pozitív visszacsatolást tudnak elérni a posztnormális időben. A medúzák váratlan elszaporodása a klímaváltozásnak és az óceán emelkedő hőmérsékletének és savasodásának köszönhetően szokatlan és nagy hatású eseményekhez vezetett: több partmenti hőerőművet és atomerőművet kellett leállítani a tengerpartot elárasztó medúzarájak miatt.

megjelenítheti az el-nem-gondolt jövő horizontját. Egy hirtelen, nem várt, nagy hatású esemény radikális változást hozhat, ezeket vonultatjuk fel a harmadik horizonton.

5. Bosznia muszlim társadalmának „három holnapja”

A „három holnap” módszere a posztnormális idő elméleti kereteiben vizsgálja a jövőt. Különbő archetípusokat használó jövőkutatási technikákat ötvöz a posztnormális idő elméletének elemzési eszközeivel. A hagyományos foresight módszerhez annyiban hasonlít, hogy a rendelkezésre álló információk alapján épít jövőbeli helyzetekre vonatkozó hipotézist, és ebben elhelyezi a kitűzött célok kapcsolatát ezekkel a hipotézisekkel. Ugyanakkor markánsan el is tér a tipikus foresight módszerektől, mivel a „három holnap” módszerének célja feltárni azokat az egyéni és kollektív kognitív struktúrákat, melyek meghatározzák és alakítják, hogy miként tekintünk a jövőbe, valamint befolyásolják az általunk hozott döntéseket. Ez a módszer más kérdéseket tesz fel a jövőre vonatkozóan. Általában az ember legfőbb érdeklődése a jövőt illetően az, hogy megtudja, hogy mi fog történni. A jövőkutató szempontjából az a fő kérdés, hogy miért és hogyan történik, ami történik. A posztnormális idő elméletében pedig az a legfontosabb feladat, hogy megértsük azokat a társadalmi és kognitív kontextusokat, melyek meghatározzák azt, amit lehetséges jövőnek tartunk. Így az egyes holnapok nem csupán a jövő archetípusai, hanem elsősorban kulturális és intellektuális keretek, melyekben a jövőről alkotott képeink és hipotéziseink kontextualizálódnak.

A következő fejezetekben bemutatásra kerül a bosnyák muszlimokra vonatkozó néhány jövőbeli forgatókönyv, melyek a „három holnap” horizontját pásztázva felsejlenek. Mindenekelőtt azonban fontos leszögezni, hogy a jövőbeli forgatókönyv nem jóslás, és nagy hiba lenne jövőmondásnak tekinteni. A szcenárió fő célja nem előrejelzés arról, hogy mi történhet, hanem annak megértésére szolgál, hogy a különféle körülményeknek különféle jövőbeli következményei vannak. A forgatókönyvek a különféle fejlődési logikák megértését szolgálják, melyek az adott témában működnek, és ebben az értelemben nem az lesz a fontos, hogy végül mi is történik, hanem az, hogy a forgatókönyvek készítéséhez összegyűjtött információk alapján talán jobb döntéseket hozhatunk. Ez a módszer tehát a boszniai muszlimok alternatív jövőinek felfedezéséhez szolgál eszközként.

A posztnormális idő keretei között három különféle típusú forgatókönyvet alkotunk a kiterjesztett jelen, az ismerős jövő és az el-nem-gondolt jövő horizontján. Minden horizonthoz meghatározott kérdések tartoznak, melyek kialakítják a szcenárióépítés folyamatát. A kérdések megválaszolásához számos adatra van szükség: politikai,

gazdasági, társadalmi és adott esetben technológiai vonatkozások figyelembevételével (PEST analízis). A kiterjesztett jelenben a boszniai muszlimokra hatással lévő trendeket vonultatjuk fel, az ismerős jövőben és az el-nem-gondolt jövőben forgatókönyveket alkotunk a boszniai muszlimok alternatív jövőiről, ám ez utóbbi horizont forgatókönyveiben túllépünk a „gyártott normalitás mezőjében” megszokott hagyományos elképzeléseinken.

5.1. Az első holnap horizontja: a kiterjesztett jelen trendjei

A gyártott normalitás mezőjének az eddig felvázolt történelmi háttérrel és jelenkori kihívásokat tekinthetjük. A kiterjesztett jelen horizontján a már ma is jól azonosítható trendek mutatkoznak meg. Amint a neve mutatja a kiterjesztett jelen olyan forgatókönyveket tartalmaz, melyek fő jellemzője, hogy a jelen extrapolációján alapulnak. Éppen ezért nagyon népszerűek és vonzóak, mivel ugyanazt a mechanizmust követik, ahogyan a jövőről gondolkodni szoktunk, a tapasztalataink alapján. Általában a múltbeli tapasztalataink alapján hozunk a jövőre vonatkozó döntést, és rendszerint feltételezzük, hogy ha valami éppen most valahogyan van, akkor valameddig még egész biztosan éppen úgy lesz. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy a dolgok rendszerint változnak, ezért kockázatos azt feltételezni, hogy a mostani status quo hosszú ideig változatlan marad. Mégis, mivel oly mélyen él bennünk a lineáris gondolkodás, ezért a változást nehezen vesszük számításba. A lineáris gondolkodás révén csökkentjük egy-egy probléma komplexitását, és általában oksági viszonyt feltételezünk az egymás után bekövetkező események között. Ezt az oksági viszonyt akkor is adottnak vesszük, amikor azt feltételezzük, hogy egy adott jelenség ugyanaz marad, vagy épp úgy változik, ahogyan a múltban tette. Mindenesetre a jelenbeli tapasztalataink kivetítése a jövőbe segít szembenézni a jövőbeli újdonságokkal. A kiterjesztett jelen horizontjában a jövőről való hagyományos gondolkodásunk érvényesül, és a változás és újdonság ezen a horizonton minimálisan van jelen.

A kiterjesztett jelen horizontjára vonatkozó vizsgálódásaink az alábbi kérdések köré csoportosulnak: mely trendeket látunk kirajzolódni a jelenben, melyek már felszálló

(„take off”) szakaszban vannak? Mik azok a dolgok, amiket nem tudunk, de utánajárással, kutatással megismerhetjük azokat (feloldhatjuk az egyszerű tudatlanságot), és a felszíni bizonytalanságokat csökkenthetjük? Melyek azok a nyilvánvaló veszélyek, melyekről nem veszünk tudomást? Melyek azok a dolgok vagy kérdések, melyekről félünk beszélni, azaz milyen „fekete elefántok” néznek velünk farkasszemet? A kiterjesztett jelenben a felmerülő ellentmondások miatt nem látunk távolra, melyeket a jelenben valahogy feloldunk, de a jövőben ezek törésekhez vezethetnek. Ezért fontos a kiterjesztett jelenben az ellentmondásokat felismerni, mivel ezek befolyásolhatják a jövőt. A jelenben felmerülő ellentmondások azt jelzik, hogy fel nem ismert komplex összefüggések vannak jelen, melyek akár egy olyan tényezőre is mutathatnak, mely bomlasztó potenciállal rendelkezik. Ezek a fekete elefánt jelenségek. Mivel minden horizonton bekövetkezhetnek olyan események, melyek ellentmondást, komplexitást, vagy káoszt hordoznak magukban, ezért természetesen nem csupán fekete elefánt jelenségek lehetnek jelen a kiterjesztett jelenben, de ezek a legjellemzőbbek.

Ebben a fejezetben először a főbb trendeket tárjuk fel, melyek a jelenből a kiterjesztett jelen horizontjáig ívelnek. Mivel az első horizontot olyan trendek népesítik be, melyek a jövőre nagy hatást gyakorolnak, s a modellben megjelenésük csak ezen a helyen indokolt, ezért jelen dolgozat szerzője amellettt érvel, hogy a kiterjesztett jelen horizontján kell felvonultatni azokat a meghatározó trendeket, melyek a boszniai muszlimok jelenére és jövőjére komoly befolyással bírnak. A trendek között azonosítható fekete elefánt jelenségekre épül a Republika Srpska kiválását felvázoló forgatókönyv.

5.1.1. Trend1: Dayton következményei: befagyasztott béke és működésképtelen állam

A háborút lezáró békeszerződést Franjo Tudjman horvát, Slobodan Milosevic szerb és Alija Izetbegovic boszniai elnök 1995. november 21-én az Egyesült Államokban, az ohioi Daytonban Richard Holbrooke amerikai közvetítő védnöksége alatt hozták létre, s ezt 1995. december 14-én Párizsban írták alá. A szerződést Bill Clinton amerikai, Jacques Chirac francia államfő, Helmut Kohl német, John Major brit, Viktor Csernomirgyin orosz és Felipe Gonzalez spanyol kormányfő is aláírta. A békeszerződés 4. melléklete tartalmazza Bosznia-Hercegovina alkotmányát, mely elismeri, hogy Bosznia és Hercegovina állama területileg azonos a bosznia-hercegovinai jugoszláv

köztársasággal. Bosznia-Hercegovinát két entitásra osztja: a terület 51 százalékát kitevő, bosnyákok és horvátok lakta Bosznia-hercegovinai Föderációra és a 49 százalék területet alkotó, zömében szerbek lakta boszniai Szerb Köztársaságra (Republika Srpska), valamint a speciális státusszal rendelkező semleges körzetre, a brčkói kerületre⁶¹. Az entitások a háború alatt alakított „államok”, melyek alkotmánnyal és államszerű intézményrendszerrel rendelkeznek, és régebbiek, mint az állam, amelyet alkotnak. Republika Srpskát 1992 április 7-én alapították, a boszniai szerbek világos szecessziós törekvésének eredményeként. A Föderáció alkotmányát 1994 júniusában fogadták el a Washingtoni Egyezmény alapján, mely véget vetett a horvátok és bosnyákok közötti konfliktusnak és létrehozta a föderális rendszer alapjait. Mindkét entitás tehát kvázi állami tulajdonságokkal rendelkezik: saját területtel, kormánzzal, alkotmánnyal, katonasággal, önálló szimbólumokkal (zászló, himnusz, nemzeti ünnepek).

A nemzetközileg vezérelt békeszerződés egyedülálló sajátossága, hogy elkészítésében egyetlen boszniai állampolgár sem vett részt. Noha az alkotmány az újjáépítés és a normalizáció alapját hivatott megteremteni, soha nem került hivatalos elfogadásra a boszniai állampolgárok részéről, sőt mai napig az angol nyelvű hivatalos verzió kívül nem létezik egyetlen szerb/horvát/bosnyák nyelvű fordítása sem. Emiatt nem meglepő, hogy a boszniai állampolgárok és a helyi politikusok csak vonakodva fogadják el a benne foglaltakat. A békeszerződés 11 melléklete között kapott helyet a boszniai alkotmány, melynek megszövegezése – mivel a békeszerződés részét képezte – nem kapott demokratikus legitimációt. A létrehozott új állam berendezkedése nem tekinthető sem föderációnak és sem konföderációnak, mivel a Bosznia-Hercegovinai Föderáció föderális kormányzással, míg Republika Srpska központi kormánzzal rendelkezik. Ezért leginkább asszimmetrikus föderációként fogható fel, melyben egyik oldalról területi autonómia elemeit láthatjuk (entitásokra való felosztás), másik oldalról konszociális demokráciát (hatalommegosztás a különféle csoportok között). (Dzankic 2016 p.72)

A világ legbonyolultabb politikai rendszere jött létre a daytoni szerződéssel. Bosznia-Hercegovinának három elnöke, 14 kormánya és 136 különféle minisztere van. 2018 októbere óta a megválasztott képviselők képtelenek koalíciókat alkotni, és megkezdeni a munkát, mivel nem született egyetértés minisztertanács tagjainak személyeiben. Bosznia-

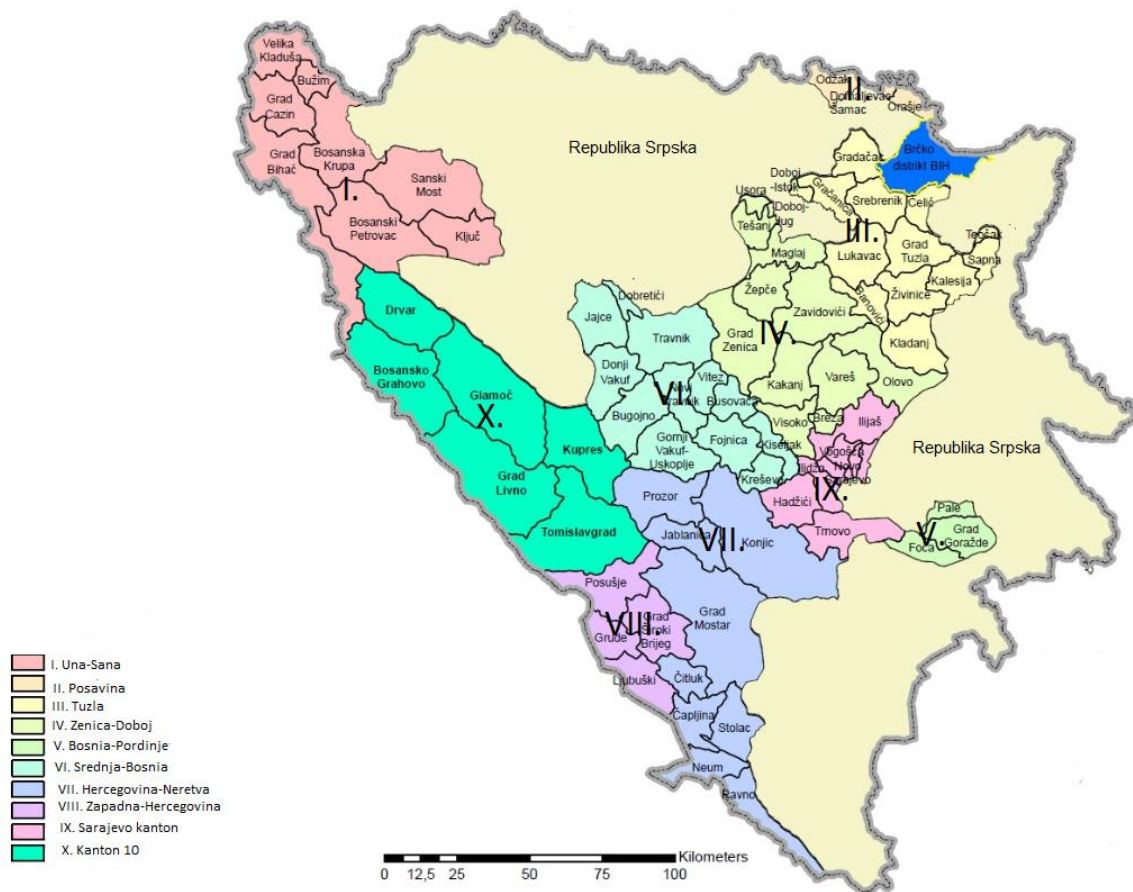
⁶¹ A daytoni megállapodás nem tudta rendezni Brčko területén keresztül húzódó entitások közötti határ kijelölését, ám a felek 1999-ben kötelező érvényű megegyezést kötöttek, mely szerint a brčkói kerület az állam kizárólagos szuverenitása alá tartozik.

Hercegovinában a kormányzás négy szinten zajlik: állami, entitás, kantonok és önkormányzatok szintjein. A két entitás a Boszniai Föderáció és Republika Srpska, valamint külön kormányzattal rendelkező egység, Brčko-körzet, mind saját közgyűléssel bír. Az országban 20 kanton van, és 141 önkormányzat. A Föderáció 10 kantonja etnikai határok szerint különül el: közülük öt bosnyák, három horvát, kettőben pedig közel azonos számban élnek horvátok és bosnyákok. A végrehajtó hatalom élén a közvetlenül választott háromfős államelnökség egy etnikai horvátból, egy szerbből és egy bosnyák etnikumú elnökből áll. Az elnökség vezetését nyolc havonta váltja a három elnök a négy év mandátumuk alatt. Állami szinten egy két-kamarás parlament és minisztertanács kormányoz, hatáskörébe csak a legalapvetőbb egyeztetések tartoznak, valamint a külkapcsolatok és a pénzügyek egy része utalta (külügy, külkereskedelem, pénzkibocsátás, a közös intézmények finanszírozása, bizonyos menekültügyi és büntetőügyi feladatok, az entitásközi és a légi közlekedés szabályozása). A kantonok közös ügyeit (gazdaságpolitika, honvédelem, bizonyos környezetvédelmi és szociálpolitikai feladatok) a két entitás szintjén is egy-egy kétkamarás parlament igazgatja, az annak felelős elnök, alelnök és kormány révén. Minden kanton rendelkezik egy parlamenttel, kormánnyal és egy miniszterelnökkel, az önkormányzatok pedig közgyűlésből és polgármesterből állnak. A városoknak pedig saját önkormányzatuk van külön városi tanáccsal és polgármesterrel. Boszniában 148 bejegyzett politikai párt működik. Minden alkotmánymódosítást a parlament két-harmadának kell elfogadnia. A komplex intézményi rendszer még megosztóbbá tette a politikai rendszert: két entitás három államalkotó nemzettel, öt elnökkel, négy elnökhelyettessel, 13 miniszterelnökkel, 14 parlamenttel, 147 miniszterrel és 700 parlamenti képviselővel – mindössze közel négy millió állampolgárt szolgálva, ahol szűkös pénzügyi források és korlátozott kapacitás áll rendelkezésre. Ez a nehézkesen működő aránytalan intézményi berendezkedés ráadásul meglehetősen költséges is: a kormányzat kiadása, mellyel a hatalmas intézményi apparátust és a bürokráciát minden szinten fenntartja a GDP 50%-át teszi ki becslések szerint. (Woelk 2011) A fékek és ellensúlyok rendszerének létrehozása helyett, mellyel ellenőrizni és szétosztani lehetett volna a hatalmat az intézményi szereplők között, a daytoni rendszer a status quo fenntartását támogatja a hatalmat gyakorlók között azáltal, hogy egymás kezdeményezéseit rendre megvétőzhatják. A véres etnikai háborút sikeresen lezárta, de bebetonozta a politikai rendszerbe az etnikai megosztottságot.

A fentiekből látható, hogy a daytoni békeszerződés a közös intézmények egy végtelenül gyenge keretrendszerét hozta létre, melyek teljes mértékben a két entitástól függenek. Az állami intézményekben az entitások területi képviselete elsődlegesen a három államalkotó nemzet etnikai megoszlásának felel meg. Az etnikai föderáció mindenek felett az államalkotó egységek autonómiájának garanciája és nem ezeknek a csoportoknak az államba történő integrációja, egy erős és hatékony kormányzás alá vonva őket. A daytoni szerződés mellékletét képező boszniai alkotmány kizárja a kisebbségi képviseletet és részvételt, nem rendelkezik azokról az állampolgárokról, akik nem tartoznak a három államalkotó nemzet közé, vagy vegyes etnikai összetételűek. Az etnikai identitások túlintézményesítésén túl az állampolgárok egy része teljesen ki van zárva a hatalommegosztási struktúrákból. Ők a „mások”, kisebbségek, vegyes etnikai házasságból származó személyek, és mindazok, akik nem azonosulnak egyik államalkotó nemzettel sem.

Az állampolgári jogok erősebben kötődnek az entitáshoz, mint a bosznia-hercegovinai állampolgársághoz. Bizonyos politikai és polgári jogok az „államalkotó nemzetekhez” kötődnek, azaz a bosnyák, horvát és szerb nemzetiségekhez, kihagyva ebből a zsidó és a roma kisebbségeket. 2006-ban Bosznia roma és zsidó közösségeinek közéleti személyiségei, Dervo Sejdic és Jakob Finci az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordult, mivel nem államalkotó nemzetiséghez tartozva a boszniai alkotmány szerint nem indulhattak jelöltként az elnökválasztáson. A bíróság 2009-ben a javukra döntött, felkérve Boszniát az alkotmány módosítására.⁶² A diszkriminatív rendelkezések felszámolását célzó alkotmánymódosítás azonban még mindig várat magára, pedig az EU és az Európa Tanács elmarasztalta Boszniát emiatt. Ugyanakkor mivel az EU a stabilizációs és társulási egyezmény hatályba lépésének nem szabta feltételeként az alkotmánymódosítást, ezért nyomásgyakorlás híján Bosznia megfelelési hajlandósága tovább csökken. Az alkotmány reformja a retorika szintjén él tovább. (Kemenszky 2019 p.229)

⁶² Az EJEH-hez még két hasonló kereset érkezett, mely az alkotmány etnikai alapú diszkriminációjára mutat rá: Azra Zornić ügye egy másik oldalról világítja meg az emberi jogok alkotmányos megsértését: mivel nem azonosítja magát egyik nemzetiséggel sem, hanem Bosznia-Hercegovina polgárnak tartja magát, nem indulhatott jelöltként sem a Népek Háza képviselői helyéért, sem pedig a háromtagú szövetségi elnökség posztjáért, mivel ilyen etnikai kategória nem létezik az alkotmány szerint. Ügye 2014-ben jutott el az Emberi Jogok Európai Bíróságára, mely javára ítélt, kimondva, hogy a boszniai állam ezen gyakorlatával megsérti az Emberi Jogok Európai Egyezményének hátrányos megkülönböztetést tiltó 14. cikkét. A strassburgi bíróság elé került Iljav Pilav, volt srebrenicai bosnyák orvos ügye is, aki srebrenicai lakosként, mely a szerb entitásban található, nem indulhatott bosnyák jelöltként sem a 2002-es, sem a 2006-os elnökválasztásokon. Az alkotmány szerint csak akkor jelöltheti magát, ha a Föderációba költözik. 2016-ban szintén a felperes javára ítélt a strasbourgi emberjogi bíróság.

4.sz. térkép: Bosznia-Hercegovina közigazgatási beosztása. Forrás: www.fzs.ba alapján saját szerkesztés

A nemzetközi közösség, de különösen az USA és Európa mindent megtett, hogy nemzetközi haderő kiküldésével végleg véget vessen a boszniai vérontásnak, és az országot az állami rekonstrukció és demokratizálódás útjára tereljék. Erre a nemzetközi aktorok nagy összeget is hajlandóak volt áldozni: különböző becslések szerint 6-9 milliárd USD-t, s 1995-97 folyamán lépésről lépésre egyfajta külső protektorátust épített ki. (Juhász 2006 p. 137) A protektorátus élén az ENSZ BT által kinevezett nemzetközi főmegbízott áll (hivatalosan főképviselő, de magyar elnevezésként a főmegbízott terjedt el), aki egyben az EU boszniai külön képviselője is⁶³. 1997 tavaszától kiterjedt országos végrehajtó apparátus áll a rendelkezésére (Office of the High Representative) A főmegbízott legitimitása és mandátuma egyrészt a daytoni szerződésen alapszik (10. melléklet), másrészt a békefolyamat stratégiai irányítását ellátó Békevégrehajtó Tanácsnak (BVT) a döntésein. A BVT 1995. december 8-án alakult meg 55 ország és

⁶³ 2011-től a Főmegbízott és az EU Különleges Képviselői pozíció kettévált.

nemzetközi szervezet részvételével, amelyek részt vállaltak a békefolyamatban vagy annak finanszírozásában. A főmegbízotti hatáskört Daytonban még koordináló és felügyelő jelleggel határozták meg, azonban a békeszerződés polgári feladatainak a végrehajtásában előállt lemaradás miatt a BVT 1997-es sintrai és bonni tanácskozásain kiszélesítették jogkörét: leválthatja a destruktív helyi vezetőket, kizárhatja a szélsőséges pártokat a választásokból, megsemmisítheti, ill. önállóan életbe léptetheti a törvényeket. Ezekkel a felhatalmazásokkal a mindenkori főmegbízott az 1997 és 2005 között több mint 500 alkalommal élt (Juhász 2006 p.137.)

Mivel a békeszerződés feladatainak végrehajtása mindmáig nehézkesen halad, a tényleges központi hatalmat még mindig a nemzetközi főmegbízott képviseli. A Főképviseelő jogai és cselekedetei jelentős mértékben akadályozzák Bosznia önkormányzati intézményeinek kifejlődését, és e volt jugoszláv tagköztársaság valóban önálló, önműködő országgá válását. A 15 éve fennálló nemzetközi igazgatás ellenére, és 7 főmegbízott után Bosznia továbbra is külső segítségre szorul. A nemzetközi közösség ráhatásával sikerült megteremtteni a közös hadsereget, az államhatárok kontrollját, az egységes valutát, az egységes állami szimbólumokat, a bűnözés és korrupció elleni harcokat vezető intézményeket. Az ország rekonstrukciója sok tekintetben előrehaladt (pl. infrastruktúra helyreállítása, polgárok szabad mozgása, gazdaság átalakítása, piacgazdaságra való áttérés, stb.), a legégetőbb kérdést – az alkotmány reformját – viszont mindezidáig nem sikerült megoldani. A Daytonban kikényszerített alkotmány szentesítette az etnikai-nemzeti megosztottságot, és a társadalmi-politikai problémákat folyamatosan újratermelve nehézkessé teszi, de sokak szerint el is lehetetleníti a demokratikus átalakulás folyamatait. Betartása még mindig nem teljeskörű, egy „második daytoni egyezmény” szükségességének igénye tulajdonképpen egyidejű a szerződés aláírásával. Ezen belül legfőképp az alkotmánymódosítás lehetősége lebeg minduntalan a változást akarók szeme előtt, melyben felismerhetjük a fekete elefánt mindenki által érzékelt, de ignorált jelenségét. A 2014 februárjában Bosznián végigsöpört tüntetéshullám, mely mindazt szeretne volna megváltoztatni, ami nem működött az országban a háború óta eltelt két évtizedben, nem hozta el a várt társadalmi egyeztetést és reformokat. A politikusok a tüntetéssorozatra mindössze annyit reagáltak, hogy nincs itt az ideje az alkotmányos reformnak. Az Emberi Jogi Európai Bíróság a Sejdic-Finci ügyben felszólította Boszniát az alkotmányreformra, ám ebből végül az lett, hogy olyan nemzetközi és hazai szereplők térítették el az alkotmányos reform eredeti jelentését,

akiknek épp semmilyen hasznuk nem származott volna a jelen helyzet megváltoztatásából. Így az alkotmányos reform kifejezése rémképként jelent meg, mely egy „Sejdi-Finci káoszhoz, egy harmadik entitáshoz, független Republika Srpskához, egyik nemzeti csoport győzelméhez a másik felett, Bosznia felosztásához, és egy újabb erőszakos konfliktushoz vezet” (Perry 2014). Ezért jobbnak látják ezt a kifejezést egyáltalán nem is használni, bebetonozva a működésképtelen kormányzási mechanizmusokat.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a nemzetközi közösség a daytoni békeszerződéssel véget tudott vetni a háborúnak és létrehozott egy új boszniai államot, megteremtve a három népcsoport decentralizált-föderatív államközösségének az alapjait, mely viszont komoly revízióra szorul. Ezt használják ki a nacionalista politikusok az ország szétszabdalását előrevetítő retorikájukkal. Egyelőre egyetlen nagyhatalmi akarat sem támogatja ezeket a törekvéseket, de a status quo fenntartása hosszabb távon meglehetősen bizonytalan. A békeszerződés eredménye tehát egy hideg és nehézkes béke lett. A boszniai társadalom szinte homogén etnikai egységekbe tömörült: a Föderációban egységes kantonokba és önkormányzatokba, és majdnem kizárólag szerbek lakta Republika Srpska entitásba. Noha él a szabad mozgás garanciája, az egyes egységekben mégis jól láthatóan többségi kormányzás van érvényben. A politika jól tükrözi ezt: minden választáson a nacionalista pártok kerülnek hatalomra, hogy kitöltsék az etnikai kvótákat és a saját közösségük érdekeit képviseljék. Az állami intézmények működésképtelensége annál is szembetűnőbb, mivel a központi állami szervek működési módjait az államon belülről is megkérdőjelezzik. Milorad Dodik rendszeresen megkérdőjelezi a központi állami intézmények döntéseit, a horvát közösség a Föderáción belül pedig inkább a saját hatásköreit gyarapítaná.

A 2018. októberben történt parlamenti választások – ahogyan már ezt korábban is megszokhattuk – többségben a nacionalista pártok juttattak hatalomra: a háromtagú államelnökség bosnyák tagja Sefik Džaferović lett, a szerb elnöki székbe a korábban az ország szerbek lakta részét, a boszniai Szerb Köztársaságot vezető Milorad Dodik került, a horvát elnöki széket Zeljko Komšić kapta. Azonban a 2018. októberi választás óta eltelt egy évben sem tudott kormányalakításra sor kerülni a hármas miniszterelnökségen belüli érdekellentétek miatt: a bosnyák elnök a NATO csatlakozás kérdéséhez kötötte az új minisztertanács tagjainak megválasztását. Bosznia-Hercegovina NATO-tagság felé vezető útja kezdeti állomásának egyikét jelentő, politikai, gazdasági és védelmi reformra

fókuszáló, 2018-ra vonatkozó első éves nemzeti tervének (ANP) benyújtása végre aktiválná a 10 éve befagyasztott NATO tagsági akciótervét (MAP), mellyel megkezdődhetne a NATO csatlakozás folyamata. A hármas elnökség viszont nem tudott megegyezni ebben a kérdésben. Dodik ugyanis mindent megtesz a NATO csatlakozási folyamatok lassításáért, mivel nem kívánja, hogy Bosznia a nyugati katonai tömb tagja legyen.

5.1.2. Trend2: EU-tópia: az európai integrációs csatlakozás elhalványulása

Az Iszlám közösség vezetői és a bosnyák politikusok egyaránt az euro-atlanti integrációt tekintették a háború utáni újjáépítésben Bosznia és a bosnyák nép megmaradásának legjobb esélyeként.⁶⁴ Érveik között szerepelt, hogy mivel a bosnyákok őshonos népesség a régióban, az európai népek családjához tartoznak. Úgy vélték, hogy Európa az a hely, ahol lehetséges túllépni az etnikai és doktrinális megosztottságon, mely az ummában kialakult. Ehhez erős iszlám vallási intézményekre lenne szüksége Nyugat-Európának, melyhez az Iszlám Közösség kiváló példát tudna nyújtani. Mustafa Cerić felvetette egy európai iszlám egyetem létrehozását is („iszlám Sorbonne”) Szarajevóban, ahol az európai vallási elit képzést és továbbképzést kaphatna. Szakképzett vallástudósok és az európai muszlim közösségek érdeklődésének hiányában ez a vállalkozás nem valósult meg. (Bougarel 2017 p.213)

Az Európai Tanács a 2003. június 19–20-án Szalonikiben tartott ülésén kijelentette, hogy határozottan és teljes mértékben támogatja a Nyugat-Balkán európai perspektíváját. A 2006. decemberi csúcstalálkozón az EU vezetői megerősítették, hogy a Nyugat-Balkán jövője az Európai Unióban van. A Nyugat-Balkán az EU szerves részévé fog válni, amint teljesíti a csatlakozási kritériumokat és a stabilizációs és társulási folyamat keretében megállapított feltételeket. Az EU a nyugat-balkáni országok csatlakozási lehetőségének megteremtésével a térség demokratikus átalakulását, stabilitását és gazdasági fellendülését célozta. Bosznia-Hercegovinában a daytoni békemegállapodás révén létrejött, instabil, fragmentált, etnikai logika mentén szervezett állami struktúra nehézkessé teszi a csatlakozási folyamatot. A csatlakozási tárgyalások 2005-ben

⁶⁴ Mustafa Cerić 2003-ban így fogalmazza meg ezt a törekvést: „Remélem, hogy a jövőben a fiamnak nem kell a mudzsahedekre várnia, hogy Boszniába jöjjenek és megszabadítsák őt a srebrenicai gyilkosoktól, mivel hiszem, hogy a Szultánunk, aki most már Brüsszelben él és nem Isztambulban, mindent megtesz azért, hogy soha ne lehessen többé Európában népiirtás és etnikai tisztogatás.” (cf. Mustafa Cerić, “Islam protiv terorizma ,” Takvim za 2003, Sarajevo, Rijaset Islamske zajednice u BiH, 2002 , pp. 7–17, p. 14. idézi: Bougarel 2017 p.212)

kezdődtek meg, de a rendőrség reformja körül kialakult politikai vita miatt nem írták az Stabilizációs és Társulási Megállapodást. 2008-ban végül sikerült megállapodni a Bosznia-Hercegovinai Föderáció döntéshozóival a rendőrségi reform kivitelezéséről, így júniusban alá is írták az egyezményt. A hatálybalépés feltételeinek nem teljesítése miatt csak 2015 júniusában emelkedett jogerőre a stabilizációs és társulási megállapodás Szarajevó és Brüsszel között. Ehhez szükség volt viszont az EU konvenciójának újragondolásához: 2014 decemberében a német–brit közös kezdeményezés alapján állapodtak meg arról, hogy átmenetileg az EU eltekint az alkotmánymódosítás kritériumától. Bosznia végül 2016 februárjában nyújtotta be az uniós tagsági kérelmét, és még abban az évben Brüsszel egy több mint 3200 tételből álló kérdőívet adott át az ország vezetésének. A válaszoknak 2017-ben meg kellett volna születniük, ám a belpolitikai viták miatt ezt többször is elhalasztották. Végül 2018. februárjában elkészült a több mint ezer oldalas dokumentum amely minden kérdésre kielégítő választ nyújt.

A 2015-ben előtérbe kerülő migrációs válság miatt, melynek egyik fő útvonala a Nyugat-Balkánon haladt át, valamint az EU és Oroszország feszült viszonyának a térségben érzékelhető hatása miatt ismét biztonságpolitikai kérdéssé vált a Nyugat-Balkán. Az elmúlt években a „bővítési fáradtságon” (enlargement fatigue) kívül az EU is komoly értékválságon ment keresztül, többek között a migrációs válság kezelése és az Egyesült Királyság kiválási szándéka miatt. Az EU-ba vetett hit alapvetően megingott a Nyugat-Balkán országaiban, és felerősödött a szkepticizmus az EU csatlakozási lehetőségeikről. A 2018. évi Balkan Barometer felmérése szerint a Balkán régióban Bosznia-Hercegovina mutatkozik a legpesszimistábbnak az EU csatlakozással kapcsolatban. A megkérdezettek 39% szerint soha nem kerül sor Bosznia gazdaságának felvételére az EU-ba.

2019. októberében az Európai Tanács ülésén ismét elhalasztották Észak-Macedónia és Albánia csatlakozási tárgyalásának megkezdését, mivel Emmanuel Macron francia elnök az EU belső reformjainak szükségességére hivatkozva megvétózta a nyugat-balkáni bővítés következő lépéseit. Noha Franciaország az 1990-es évektől kezdve minimális diplomáciai kapcsolatot tart fenn a Nyugat-Balkán országaival, ez nem akadályozza Emmanuel Macron francia elnököt, hogy rendszeresen az EU további nyugat-balkáni bővítése ellen foglaljon állást, mellyel egyrészt a tagjelölt országok (Észak-Macedónia és Albánia) EU-val történt közel két évtizedes politikai és intézményi összefonódását, és az EU-hoz csatlakozni kívánó országok demokratikus átalakulásáért tett erőfeszítéseit ássa alá, de az EU szavahihetőségét is. A csatlakozni kívánó országok előtt a bővítése

perspektíva volt számos reform mozgatórugója, s kérdéses, hogy ennek késlekedése után, mennyiben maradnak meg ezek a reformok, és mennyire éreznek majd hajlandóságot a csatlakozási folyamatot épp csak megkezdő országok az EU által előírt reformfolyamatok véghezviteléhez. További kockázatot jelent, hogyha a nyugat-balkáni országok végleg lemondanak az EU-hoz való csatlakozás esélyeiről, könnyen fordulhatnak orosz, kínai vagy török patrónusukhoz, mely komoly biztonsági problémát jelent nemcsak a régió, de az EU számára is.

Az európai integrációs folyamatok megrekedése mögött feltűnik egy olyan mindenki által ismert, mégis ignorált jelenség, melyet „fekete elefántnak” tekinthetünk: az iszlamofóbia erősödése az Európai Unión belül. 2019 novemberében a tagjelölt balkáni országokkal kapcsolatos további lépések megakadása közepette, Emmanuel Macron francia elnök a *The Economist* című lapnak adott interjújában úgy nyilatkozott, hogy „a régióval kapcsolatban az elsődleges kérdés nem Macedónia vagy Albánia, hanem Bosznia-Hercegovina. Az időzített bomba, mely közvetlenül Horvátország mellett ketyeg, a hazatérő dzsihadisták miatt, Bosznia.”⁶⁵ Bosznia tehát a Szíriából visszatérő harcosok miatt egy „időzített bomba”, mely emiatt sem alkalmas az Unióhoz való csatlakozásra. A muszlimok elleni nyugati hangulatkeltés már régóta zajlik: Boszniát gyakran csak úgy emlegetik, mint a dzsihadizmus lehetséges melegágyát. Az iszlamofóbia és xenofóbia keverékének lehetünk itt tanúi: mivel a bosnyákok egyszerre európaiak, de mégis muszlimok, ezért lehet, hogy a nyugati civilizációhoz tartoznak, de titkon mégis vallási fanatikusok, akik márcsak azért is veszélyesek, mert összezavarják a megszokott faji kategóriákat. Ezt a narratívát használták a szerbek és horvátok a 1992-1995 közötti háború alatt és léptek fel a nyugati civilizáció védelmezőjeként az iszlámmal szemben. A jelenlegi horvát elnök Colinda Grabar-Kitarović rendszeresen vádolja Boszniát az iszlám terrorizmus fenyegető jelenlétével.⁶⁶ 2018-ban a boszniai hatóságok feltételezhetően

⁶⁵ Emmanuel Macron with his own words. *The Economist* 2019. 11. 07.

<https://www.economist.com/europe/2019/11/07/emmanuel-macron-in-his-own-words-english>

⁶⁶ 2017. decemberében a horvát miniszterelnök azt nyilatkozta, hogy több ezer ISIS harcos tért vissza a Közel-Keletről Boszniába. A *Globus* nevű horvát lap azt állította, hogy a horvát titkosszolgálatok értesítették Grabar Kitarovićet, hogy egyre növekvő létszámú iszlám radikális csoport telepedett le a boszniai-horvát határ mellé, Boszniában összesen mintegy 5000-10000 radikális iszlamista él. HRVATSKE OBAVJEŠTAJNE SLUŽBE DRŽAVNOM VRHU POSLALE DRAMATIČNO UPOZORENJE Islamski radikali su na granicama Hrvatske, u BiH ih ima 5 do 10 tisuća Jurica Körbler. 2017. 09. 05. <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-politika/hrvatske-obavjestajne-sluzbe-drzavnom-vrhu-poslale-dramaticno-upozorenje-islamski-radikali-su-na-granicama-hrvatske-u-bih-ih-ima-5-do-10-tisuca/6522508/>

leleplezték a horvát titkosszolgálatot, amely fegyvereket rejtett el boszniai mecsetekben, hogy a terrorizmus jelenlétére bizonyítékot szolgáltatasson.⁶⁷

A boszniai politikusok mellett, az Iszlám Közösség szóvivője, Mohamed Jusić is azonnal reagált a francia elnök Boszniát támadó megjegyzésére⁶⁸. Kiemelte, hogy míg Franciaországból 1900 főt tartanak számon, akik Szíriába utaztak harcolni, addig Boszniából mindössze 240 fő és 80 gyermek, akik kinn születtek. A londoni Kings College International Centre for the Study of Radicalisation (Kings College London) intézete 2018-ban készült tanulmánya szerint 81 országból összesen 41,500 fő csatlakozott a szíriai háborúhoz, ebből hatezren érkeztek Nyugat-Európából. (960 fő Németországból, 800 az Egyesült Királyságból és 500 Belgiumból)⁶⁹. Az adatokból jól látható, hogy a boszniai muszlim közösségnél háromszor nagyobb 5,7 millió francia muszlim közül hétszer annyian csatlakoztak a szíriai iszlamistákhoz, mint a Boszniából útnak indulók. Eddig ötven harcos tért haza Boszniába, közülük 23 főt börtönbüntetésre ítélték a szíriai harctérre való utazásért és toborzásért, míg a többiek bírósági tárgyalása még zajlik. A Szíriában életben maradt kb. száz fő fele nő, és közel száz gyerek.

Boszniában az elmúlt években (2012 óta) nem történt terrorista cselekmény, egyebek mellett azért sem, mert a különböző vallási közösségek hosszú évszázados együttélése miatt kevésbé fogékonyak a terrorizmusra, mint azok a gyökértelen harmadik generációs muszlimok, akik Nyugat-Európában nőnek fel. Ugyanakkor Macron hangulatkeltő kijelentése Jusić szerint arra szolgál, hogy igazolja álláspontját: muszlim többséggel rendelkező országok ne csatlakozhassanak az EU-hoz. A szerbiai szeparatisták Milorad Dodik vezetésével azonnal ünnepelni kezdték Macron kijelentését, Dodik elismerően köszönte meg a francia elnöknek, hogy végre ő is kimondja, amit ő már régóta hangoztat: Bosznia az iszlám terrorizmus miatt fenyegetést jelent az EU-ra.

Az európai uniós állampolgárság előtt álló bosnyákok számára egyszerre eleven a közelmúlt népiirtásának és etnikai tisztogatásának emlékezete és a jelenlegi európai iszlamofóbia, mely állandóan emlékezteti őket a közelmúlt véres eseményeire, s teszi

⁶⁷ Mektić: Paraobavještajne strukture bi mogle inscenirati napad da bi BiH prikazale kao radikalnu 2017.09.07. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/mektic-paraobavjestajne-strukture-bi-mogle-inscenirati-napad-da-bi-bih-prikazale-kao-radikalnu/170906073>

⁶⁸ Jusić: Macron pravda svoju odluku da se zaustavi put u EU zemljama sa muslimanskom većinom 2019. 11.07. <https://faktor.ba/vijest/jusic-macron-pravda-svoju-odluku-da-se-zaustavi-put-u-eu-zemljama-sa-muslimanskom-vecinom/58104>

⁶⁹ Cook, Joana, Vale, Gina (2018): From Daesh to 'Diaspora': Tracing the Women and Minors of Islamic State ICSR London https://icsr.info/wp-content/uploads/2018/07/Women-in-ISIS-report_20180719_web.pdf

őket szkeptikussá azzal szemben, hogy mennyire lehetnek egyenrangúak a többi európai nemzettel. Kis nemzetként erősebb külső támogatásra van szükségük, hogy a jelenlegi ingoványból ki tudjanak keveredni, és a megörökölt politikai kultúrát az európai normákhoz tudják igazítani.

5.1.3. Trend3: A paradzematok kezelése, a szalafi csoportok integrációja az Iszlám Közösségbe

Boszniát – a muszlimok lakta balkáni térséggel együtt – gyakran tekintik potenciális terrorista veszélyforrásnak, mely csak részben megalapozott, de gyakran az iszlámmal szembeni előítéleten és félelmeken alapul, amit a szerb és horvát média előszeretettel szít, hogy rontsa a muszlimok nyugati megítélését. Ugyanakkor a gyenge és működésképtelen állam, az elharapódzó korrupció, a szervezett bűnözés virágzása megkönnyíthetik a szélsőséges szervezetek megtelepedését Boszniában.

Az 1990-es évektől kezdve az iszlám három kihívással nézett szembe Boszniában: a vallás nacionalista átpolitizálásával, a muszlim országok aktorainak megnövekedett befolyásával a háború alatt és azt követően, valamint az iszlám pluralizálódásával Bosznián belül. Ezek a tényezők megkérdőjelezték az Iszlám Közösség autonómiáját és tekintélyét, s az intézménynek lassanként sikerült valamennyi kihívásra választ adnia. Külföldi segítséggel újjáépítette mecseteit, iskoláit és főiskoláit, melyekben hitoktatókat és imámokat képzett, számos szervezetet és kiadványt hozott létre. A 2000-es évek elejére megszabadult az SDA párt erős befolyásától, és új külföldi támogatások felé fordult, nemcsak az Öböl-országokból, hanem Törökországból és az EU-ból is. A legnagyobb kihívást a boszniai iszlám belső pluralizálódása jelentette. Az 1990-es évektől kezdve különféle iszlám irányzatok jelentek meg Boszniában, mint a síizmus, ahmadija, Hizmet, és az új szalafik, melyek terjedését később az internet is elősegítette. Az új szalafi csoportok nyíltan megkérdőjelezzik az Iszlám Közösség monopóliumát.

Az új szalafi mozgalomnak több megnevezése is él Boszniában. Legelterjedtebb a vehabi és a szalafi elnevezés. Mind a szalafizmus, mind a vahhábizmus az iszlám revivalista és puritán irányzata, mely tagadja a vallási iskolák (madhab) jogosultságát, és az iszlám jelenkori hanyatlásának legfőbb forrásaként az újítást (bid'ah) és a helyes úttól eltérést tartják, ezért az iszlám kezdeteihez, annak romlatlan időszakáig, a Próféta és a négy igaz úton járó kalifa koráig való visszatérést hirdetik. A szalafizmus szaúd-arábiai változatát

nevezik vahhábizmusnak, a 18. századi Mohammed bin Abdul Wahab után, aki Najd tartományból származó iszlám vallástanító volt, aki az irányzatának máig ható befolyását a Szaúd dinasztiával való politikai szövetségkötése alapozta meg, mely egyesítette a különböző törzseket és területeket, melyek a mai Szaúd-Arábiát alkotják. Alibasić terminológiáját követve a dolgozat a szalafi megnevezést használja. A boszniai szalafik Mohamed Prófétát az al-salaf al-salih, azaz a Próféta társainak generációját, illetve az őket követő két generációt követik. A szalafik a vallásgyakorlatukban és életmódjukban a 7-8. századi Arab félszigeten elterjedt iszlámot szeretnék újjáéleszteni, melybe gyakran keverednek romantikus és utópisztikus elemek. A Koránt és a Szunnát betű szerint és azok kontextusától megfosztva értelmezik. (H. Karčić 2010 p. 525)

Fontos hangsúlyozni, hogy a boszniai szalafik nem alkotnak egységes, monolit tömböt, bizonyos kérdésekben jelentős nézetkülönbség áll fenn közöttük. Muhamed Jusic (Jusic 2017) a szalafik négy csoportját különbözteti meg: a taklidi, a szahva, a dzsihadista és a takfiri mozgalmakat. A taklidi mozgalom, mely hagyományosan konzervatív és apolitikus, nem támogatja a szélsőséges erőszakot, de nem fogadja el a boszniai Iszlám Közösség tekintélyét és a bosnyákok iszlám hagyományait sem, melyeket az iszlám alaptanításaitól eltérő újításoknak (bida) tart. A taklidi mozgalom párhuzamos vallási közösségeket hozott létre (para-džemat), melyek elhatárolódnak a társadalom többi részétől. Jusic szerint ez a közösség nem áll nyílt konfliktusban az állammal és a törvényekkel, de szigorúan elutasítja az Iszlám Közösség vallási tekintélyét. A szalafi reformokat tömörítő sahva (ébredés) mozgalom az iszlamizációs törekvéseit fokozatos reformok útján kívánja megvalósítani, melyben kiemelt hangsúlyt kap az oktatás. Elutasítják az erőszakot, elismerik a boszniai állam és az Iszlám Közösség tekintélyét, de hangot adnak a vallási kérdésekben való nézetkülönbségüknek. Támogatták az Iszlám Közösséget a paradžematok felszámolására tett törekvéseiben, ám a bosnyák hagyományokra és hittételekre vonatkozó szalafi nézeteket az Iszlám Közösség intézményein belül igyekeznek terjeszteni. A boszniai szalafik dzsihadista tagjai szigorú vallási köteleességüknek érzik, hogy harcoljanak azokért a muszlimokért, akiket támadás ért. Az különbözteti meg őket a takfiri dzsihadistáktól, hogy nem támogatják a terrorizmust, hanem „szabadságharcosként” folytatnak „jogszerű dzsihád” a muszlimok védelmében. A takfiri dzsihadisták valamennyi muszlim számára is fenyegetést jelentenek, ugyanis minden kevésbé radikális iszlámértelmezést eretnekségnek tartanak és üldöznek. (Jusic 2017 pp. 47-50)

A paradzematok azonban nemcsak szalafikból állnak: különféle siita csoportok, ahmadijja, és az új naksabandi szúfi rendek is az Iszlám Közösség fennhatóságán kívül tevékenykednek. Köztük számos olyan humanitárius és nem-kormányzati szervezet, melyek a működésképtelen állam által teremtett hézagokat töltik ki azáltal, hogy saját, államilag nem elismert intézményeik egy sor társadalmi szükségletet fedeznek: óvodákat, iskolákat, egészségügyi intézményeket tartanak fenn. Ezek a párhuzamos szervezetek Azinović&Jusić szerint nem csupán alternatív szolgáltatásokat kínálnak, hanem egyfajta konzervatív forradalommal alapvetően megváltoztatják a bosnyákok identitását. (Azinović&Jusić 2016 p.69)

A szalafi paradzematok⁷⁰ története Boszniában – Šikman (2018) alapján – három korszakra bontható. Az első időszakban, 1992 és 1995 között a korábban Afganisztánban is szolgáló külföldi harcosok érkeztek Boszniába, hogy a muszlimok oldalán harcoljanak a háborúban⁷¹. A főként Egyiptomból, Algériából, Szudánból, Pakisztánból és Szaúd-Arábiából érkező tapasztalt harcosokat segélyalapítványi szervezetek finanszírozták, mint a Harmadik Világ Jótékonyági Ügynökség (Third World Relief Agency). 1993 augusztusában a boszniai fegyveres erők főparancsnoka parancsba adta az El Mudžahed brigád beillesztését a bosnyák 3. hadtest parancsnoksága alá, így a külföldi mudzsahedek a bosnyák hadsereg részévé váltak. Az El Mudžahed egység jól felfegyverzett és kiválóan képzett, nagy harci tapasztalattal rendelkező csapat volt.

A második időszaknak az 1995 és 2012 közötti szűk évtizedet tekinthetjük. A háború után az Öböl országok szerte a Balkánon jótékonyági alapítványokat hoztak létre, melyek élen jártak a mecsetek újjáépítésében és oktatási intézmények létrehozásában. Ezek a konzervatív szalafi tanok hirdetését célozták. Ekkor már az új szalafi mozgalom aktívan használta az internetes technológiákat, melyeken keresztül könnyedén terjeszthették ideológiájukat propagandaanyagokon keresztül, adhattak ki az Iszlám Közösségtől eltérő

⁷⁰ A paradzemat kifejezést az Iszlám Közösség alkotta meg. A džemat a legkisebb közösségi egység, az egy mecsetbe járók gyülekezetét tömöríti. Mivel ezek a paradzematok nem tartoznak az Iszlám Közösség fenntartósága alá, ezért nem nevezik mecsetnek ezeket az imahelyeket. Boszniában a „para” előtaggal az illegális intézményeket szokás nevezni, amelyek szemben állnak a boszniai állami törvényekkel. Az Iszlám Közösség tehát ezzel a pejoratív megnevezéssel kívánja felhívni a társadalom figyelmét erre a mielőbb megoldandó problémára.

⁷¹ A külföldről érkező harcosok azonban nem csak a muszlimok oldalán voltak jelen. Több ezren csatlakoztak az Ortodox Keresztény Boszniai Szerb Hadsereghez és a Katolikus Boszniai Horvát Hadsereghez is. Ez utóbbi számos neo-náci fiataalt vonzott Európából. A muszlim önkéntesekhez hasonlóan, a keresztény veteránok is hazatértek a háború után és sokuk radikalizálódott. Köztük volt a görögországi szélsőjobboldali mozgalom, az Arany Hajnal több tagja is, akik részt vettek a srebrenicai mészárlásban is. (Ibrahim, Karčić 2019)

fetvékat, folytatták az egymás közötti kommunikációt, és oktatták az érdeklődőket és követőiket. Nyíltan vitattak olyan boszniai hagyományos vallásgyakorlatokat, mint a szabadtéri imádkozás, temetésért pénz elfogadása⁷², vagy a Ramadán idejének kiszámítása.

A háború utáni időszakban megerősödött az iráni síizmus befolyása is. 1999-ben megalapították a vallástól független Perzsa-Boszniai Kollégiumot a Szarajevó melletti Lješevo faluban, és az Ibn Sina Intézetet, a Mulla Sadra Alapítványt, valamint az Iráni Kulturális Központot Szarajevóban. Ezek intézmények síita iszlám vallási irodalom kiadása mellett perzsa nyelvoktatással is foglalkoznak. Fontos síita intézet az 1994-ben Zenicában alapított Kewser, mely – a 2000-ben alapított bosnyák Nahla női képzési és kutatási központ mellett – a bosnyák nők oktatását célozza, és több televízió és rádióadóval rendelkezik. Boszniában a síiták pontos száma nem ismert, viszonylag kisszámú, de befolyásos csoportot alkotnak, akik a kultúrán és oktatáson keresztül terjesztik a síita tanokat. (Preljević 2017 p. 378)

1995 után számos külföldi finanszírozású vakuf alapítvány jött létre Boszniában, melyek az Iszlám Közösséggel kötött szerződésben teljes autonómiát kaptak egy meghatározott ideig (általában két évtizedig). Ilyen alapítvány a King Fahd Kulturális Központ Szarajevóban, vagy a szaúdi kulturális központ a közép-boszniai Bugojnoban, illetve a Szarajevó melletti Hadžići-ben. Volt olyan időszak, amikor a szaúdi alapítvány az Iszlám Közösséget teljesen kihagyva irányította a King Fahd Központot, az Aktív Iszlám Ifjúság (Active Islamic Youth) és a Furqan mozgalmat. 2001. szeptember 11-e után ez jelentősen megváltozott, a hatóságok letartóztatták a szélsőséges csoportok képviselőit, 2002-ben a Furqan szervezetet betiltották, a King Fahd Központ pedig az Iszlám Közösséghez kezdett közeledni.

Az új szalafi mozgalmak az Iszlám Közösség hivatalos tanításaitól eltérő szalafista iszlámértelmezésüket arab és bosnyákra fordított publikációkban terjesztettek méghozzá ingyenesen. Erősen kritizálták az Iszlám Közösség által képviselt iszlám vonalat, a Szarajevói teológiai főiskolát Nem-iszlám tanulmányok karnak csúfolták. (Alibasic 2003

⁷² Az Iszlám Közösség a szalafi csoportokkal való párbeszéd jegyében kész volt felülvizsgálni bizonyos tradicionális szokásokat, mint például a temetési szertartásért való informális fizettség adása az imámnak. Kavazović reisu-l-ulema és a Fetva Tanács a temetésért való extra pénz fizetését etikátlannak és a halotti torért való fizetést a hagyományokkal szembenelő gyakorlatnak kiáltotta ki. Ld.: 'Od sada zabranjeno davanje "koverte" hodžama', <http://www.kozarac-mutnik.com/index.php/obavijestjenja/510-ekskluzivno-od-sada-zabranjeno-davanje-koverte-hodzama>

p.17) A Szaúd-Arábiában végzett bosnyák vallástanítók közül többen megkérdőjelezték az Iszlám Közösség legitimációját, érveiket az arab nyelv tökéletes tudásával, a konzervatív és az új-szalafi Korán értelmezéssel támasztották alá. 2005 és 2007 között a vallásjogi iskolához tartozásról folyt vita, mely azzal fenyegetett, hogy az új-szalafi csoportok átveszik az irányítást néhány mecset felett. Az Iszlám Közösség 2007-ben erre válaszul kiadott egy házirendet, mely valamennyi boszniai mecsetre és imaházra kötelező érvényű. A házirend kijelenti, hogy valamennyi boszniai mecset, imaház és más vallási tulajdon az Iszlám Közösség és szervezeteinek tulajdonát képezi. A mecset imámjának tudta és engedélye nélkül senki nem tarthat hutbát (szentbeszéd), előadásokat, nem vezethet imát, nem oktathat a mektebben (iskola). A mecsetekben és imaházakban a hanafi vallásjogi iskola szerint kötelező az imádságokat végezni. A külföldi iszlám harcosok egy része tovább állt más harcszinterekre, ám egy része boszniai állampolgárságot kapott és letelepedett az országban⁷³. 2001. szeptember 11 után azonban biztonsági kockázatként értékelték jelenlétüket, és többüket megfosztottak állampolgárságuktól és kiutasítottak az országból. Ekkor költöztek a nehezen megközelíthető hegyi falvakba, és alapították meg a szalafi közösségeiket, melyekhez lassanként bosnyákok is csatlakoztak. E zárt közösségek saját belső vallási előírások mentén szervezték életüket, radikális tanaikat pedig aktívan terjesztették a háború utáni reményvesztett bosnyákok körében. Az első szervezett szalafi közösséget Bočinjában, Maglaj mellett, egy a háború előtt főleg szerbek lakta faluban hoztak létre boszniai állampolgárságot kapott külföldi harcosok, illetve a mudzsahedek oldalán harcoló bosnyákok családjaikkal. A következő falu, melybe már főként bosnyákok költöztek, Gornja Maoča volt.

A harmadik időszakot 2012-től napjainkig számíthatjuk, amelyben a radikális szalafi ideológiák hatására kb. 200 bosnyák állampolgár ment Szíriába és Irakba harcolni az Iszlám Állam terrorszervezet oldalán⁷⁴. Többen hazatértek közülük, akik ellen büntetőjogi

⁷³ Alija Izetbegović boszniai elnök a háborúban való helytállásért boszniai állampolgárságot adományozott a külföldi harcosoknak. Több mint 740 külföldi veterán élt ezzel a lehetőséggel. A közép-boszniai Zenica környékén letelepedett veteránok 1995-ben létrehozták az Aktív Iszlám Ifjúság (Aktivna Islamska Omladina) nevű szervezetet, mely szalafi tanokat terjesztett a bosnyák muszlimok körében, és akár erőszak alkalmazásával is azt akarta elérni, hogy Bosznia iszlám állam legyen. (Pokalova 2019 p.69)

⁷⁴ Boszniából 260 fő utazott a konfliktusövezetekbe, ezek közül legalább 80 gyerek és 56 nő, 43 férfi és 6 nő hazatért, 44 férfi és 2 nő meghalt, a konfliktuszónában maradt: 77 férfi, 48 nő, 46 gyerek. (Soufan Center 2015, Atlantic Initiative 2016.) Más becslések 240 és 330 közé teszik a Boszniából kiutazók számát, míg a nyugati balkáni országokból összesen 900-1100 főre becsülik a 2011 és 2016 között kiutazók számát. (Sikman p. 125) Egyik részük a negyvenes éveik közepén és végén járó háborús veterán, másik részük húszas éveik elején járó frissen megtért „born again” kalandvágyó fiatal. (Azinović, Jusić 2015 p.8)

eljárás van folyamatban. Amint a szíriai és iraki konfliktus eszkalálódását követően világszerte több terrorista támadás történt, a Nyugat-Balkán országai is csatlakozta a nemzetközi erőfeszítésekhez a külföldi harcosokkal szembeni fellépésben. A 2014-ben elfogadott 2178. számú ENSZ BT határozatnak megfelelően a nyugat-balkáni országok is beépítették büntető törvényeikbe a külföldi harcosok tiltására vonatkozó jogszabályokat. Hat hónaptól 15 évig terjedő szabadságvesztéssel sújtható, aki valamely külföldi háborúban harcol, háborús övezetbe utazik, harcosokat toboroz, vagy pénzügyi támogatást nyújt terrorista csoportoknak. 2013 és 2015 közöttre tehető a legnagyobb számú külföldi beáramlása a szíriai és iraki konfliktuszónákba, majd ezt követően számuk csökkent, köszönhetően egyrészt a jogi következmények visszatartó erejének, másrészt az Iszlám Állam (Daesh) brutális harcmodorából való kiábrándulásnak. A külföldi harcosokkal szembeni büntetőeljárás több szempontból is problematikus és bonyolult. Nem könnyű meggyőző bizonyítékot szolgáltatni a külföldi harci övezetekben folytatott tevékenységeikről, mivel általában oktatás vagy munkavállalás ürügyével utaztak a régiókba. Ráadásul a külföldi harcosok nagy része visszatért a Nyugat-Balkán országaiba még 2013-ban és 2014-ben, így a módosított jogszabályok már nem vonatkoztak rájuk. (Beslin, Ignjatihevic 2017)

2016-ban 64 paradzematot tartott számon az Iszlám Közösség. Ezek főként olyan településeken jöttek létre, ahol az Iszlám Közösség nem folytatott jelentős aktív tevékenységeket. (Preljević 2017 p.382) Az Iszlám Közösség vezetősége az állam felelősségét szeretné előtérbe helyezni a szalafi közösségekkel kapcsolatban. Nézetük szerint az államnak kellene fellépni a szalafi közösségek ellen, amelyek nem csatlakoznak az Iszlám Közösséghez és ismerik el fennhatóságát maguk felett, hanem illegálisan működnek tovább. 2016 januárjában az Iszlám Közösség az állami szervekhez fordult az illegális džematok felszámolásának követelésével, mivel azok tevékenysége alkotmányosértő és sérti a vallásszabadságról és a vallási közösségek jogairól szóló törvényeket, melyek kimondják, hogy a boszniai muszlimok vallási életének intézményi szerveződése egyedül és kizárólag az Iszlám Közösség. (Islamska Zajednica 2016)

Az Iszlám Közösség együttműködési platformot hirdetett meg, melyet eddig 14 csoport írt alá és vált ezáltal az Iszlám közösség részévé, míg 22 közösség tagadta ezt meg⁷⁵. Az

⁷⁵ A protokollt aláíró közösségek: Debeljak, Salem Bajramovic, Carsija – Kakanj, Osijek, Dragulj – Vreoca, Rakovica, Brijesce Brdo, Bistrik, Bakarevac, Ruinica, Borovnica, Bajvati, Mecevici and Bocinja). Az együttműködést megtagadók: Stijena, Brezicani, Hodzici-Kakanj, Pobjeda-Feth, Brijesce Brdo 2, Kasindolska, Gornja Mahala, Kuljani, Bara, Osve, Kalosevici, Strnocos-Zenica, Lijesnica, Kotorosko Donje,

Islám Közösség és a vallási szervezetek közötti együttműködés platformját 2016. december 30-án fogadták el. A Platform megerősíti, hogy az Islám Közösség az iszlám doktrína és gyakorlat értelmezésének hiteles letéteményese, valamint az Islám Közösség kizárólagos fennhatósága alatt áll a közösségi élet minden területe, mint az imádságok, rituálék, fetvák, iszlám oktatás, az adományok, mint a sadaqat al-fitr és zakát begyűjtése, a kurban (állatok rituális levágása), a vakuf adminisztráció stb. Az Islám Közösség jóváhagyásával a vallási szervezetek szervezhetnek vallási oktatást, és tulajdonképpen csak az oktatás terén szólít fel együttműködésre.

Az Islám Közösség fennhatóságát széles körben elfogadták olyan területeken, mint az imámok képzése és a mecsetek irányítása, de vitatták a monopóliumát az adományok (zakat) beszédésében és a kurbán (állatok rituális feláldozása) esetében. Néhány szervezet kritizálta továbbá az Islám Közösség monopóliumát olyan területeken, mint az iszlám oktatás, fetvák kibocsátása, iszlám irodalom kiadása. (Alibašić, Begović 2017 p.30)

5.1.4. Trend4: Elnéptelenedő Bosznia

Bosznia a balkáni országokhoz hasonlóan korábban a szegény országok klasszikus demográfiai és emigrációs jellemvonásait viselte magán. Mára viszont mind a szegény, mind a gazdag országok jellemzőit egyszerre megtalálhatjuk. A balkáni emberek ma már jóval hosszabb ideig élnek, mint a szegény országokban, de ez még elmarad a gazdag országokétól. Ugyanakkor a termékenységi ráta – hasonlóan a gazdag országokhoz – jelentősen csökkent. Míg a nyugati országok a csökkenő születésszámot és a kivándorlást a bevándorlás támogatásával ellensúlyozzák, addig a Balkán országában nem sok külföldi telepedik le.

Az 1991. évi népszámláláskor Bosznia-Hercegovinának 4, 37 millió lakosa volt, mely 1996-ra 3,9 millióra csökkent. A 2013. évi népszámlálás adatai 3,79 millió fő népességet mutattak⁷⁶, 585,000-rel kevesebbet, mint 1991-ben. Az ENSZ World Population

Gornja Maoca, Gornji Rahic/Dizdarsa, Cehaje 1, Gracanica, Stara Zeljeznicka Stanica Bihac, Kula-Tuzla, Dubnica, Delici-Hukici. (Predstavnici 22 paradžemata odbili pristupiti Islamskoj zajednici BiH 2016.04.23 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/predstavnici-22-paradzemata-odbili-pristupiti-islamskoj-zajednici-bih/160423057>)

⁷⁶ A 2013. évi népszámlálás érdekessége, hogy az 1993-ban bevezetett bosnyák kategória először szerepelt a választható etnikumok listáján. Az Islám Közösség más bosnyák intézményekkel együtt létrehozta a Fondacija Popis 2013 (Cenzus 2013 alapítvány) együttműködést, valamint létrejött a civil szervezeteket tömörítő Bitno je biti Bošnjak (fontos bosnyáknak lenni) kampány. Mivel a bosnyákok eddig vagy Muszlimként vagy jugoszlávként vagy boszniaiként azonosították magukat a korábbi népszámlálásokon, a

Prospects 2019 adatai szerint Bosznia népessége 3,292,712 főről 2030-ra 3,127,000-re, 2050-re 2,685,000 főre csökken.⁷⁷

Az aktív munkaképes 15-64 éves korosztály létszáma évente jelentős csökkenést mutat, egyrészt a kivándorlásnak, másrészt a népesség gyors léptékű elöregedésének köszönhetően. A boszniai kivándorlás erősödéséhez hozzájárult, hogy a legfőbb célország, Németország megkönnyítette a boszniai munkavállalókra vonatkozó szabályozását, valamint Horvátország 2013-as EU csatlakozásával a boszniai horvátok is nagyszámban költöztek az EU-ba, mivel sok boszniai horvát rendelkezik horvát útlevéllel.

A 3.8 millió boszniai állampolgár fele kész lenne külföldi munkát vállalni. Főként a fiatalok készülnek Nyugat-Európában munkát vállalni, egyrészt az extrém magas munkanélküliség (2016-ban 25,4%, fiatal munkanélküliek aránya 54,3%), korrupció és az alacsony bérek (665 USD az átlagkereset) miatt, másrészt mivel úgy érzik, hogy a régóta várt változások nagyon lassan, vagy egyáltalán nem történnek⁷⁸. A fiatal munkanélküliség komoly biztonsági kockázatot rejt: korreláció mutatkozik a 15-30 éves korosztály magas munkanélküliségi aránya és a társadalmi feszültségek között, 1970 és 1999 között a társadalmi konfliktusok 80%-a olyan országokban tört ki, ahol a 30 év alattiak 60%-a munkanélküli volt. A fiatal munkanélküli férfiak nagy aránya pedig jelentősen növeli a terrorista cselekmények kockázatát. (Gaub, Laban 2015 p. 19)

Bosznia a top tíz között van Európában a hazautalások nagyságát tekintve: 2015-ben 2 millió USD összeget utaltak haza a külföldön dolgozó boszniaiak, illetve ide sorolandók a külföldről folyósított nyugdíjak is, melyek a GDP 11%-át teszik ki. Mivel a hazautalások gyakran informális csatornákon keresztül történnek, ezért a statisztikai adatnál jóval magasabb lehet a hazautalt pénzmennyiség.⁷⁹

kampányok azt a célt szolgálták, hogy a bosnyákok egységesen válasszák az új „bosnyák” etnikai kategóriát. A népszámlálás eredményeit csak 2016-ban tették közzé: a boszniaiak 50,1%-a vallotta magát bosnyáknak, 30,8% -a szerbnek, és 15,4%-a horvátnak, azaz a népesség 96,3%-a a három államalkotó nemzet valamelyikével azonosította magát. (Cooley 2019 p.1079)

⁷⁷ <https://population.un.org>

⁷⁸ Western Balkans Labor Market Trends 2018. World Bank Group 2018 március. <http://documents.worldbank.org/curated/en/565231521435487923/pdf/124354-Western-Balkans-Labor-market-trends-2018-final.pdf>

⁷⁹ The way back brain drain and prosperity in the Western Balkans https://www.ecfr.eu/publications/summary/the_way_back_brain_drain_and_prosperity_in_the_western_balkans#_ftnref35

Az agyelszívás (brain drain) egy szegény ország esetén számos negatív következménnyel jár, mivel nem térül meg a befektetés a magasan képzett munkaerő kitermelésébe, akik aztán elhagyják az országot. 2016-ban 300 magasan képzett orvos hagyta el Boszniát, miközben egy orvos képzése 150 000 euróba kerül az államnak, azaz évente 50 millió eurót költ az állam az egészségügyi dolgozók oktatására, akik jórészt külföldön vállalnak munkát. Ez a jelenség jellemző a többi szektorra is. Az agyelszívást a helyi gazdaság megerősítésével, versenyképes oktatási rendszer kialakításával, külföldi működőtőke befektetések ösztönzésével és a jogállamiság megszilárdításával lehetne megfékezni - mindezt az Európai Unió támogatásával.

5.1.5. Trend5: A mindent átszövő korrupció

A fiatalok elvándorlásának egyik fő oka a kilátástalanság, mely az állam működésképtelenségéből, és a mindent átszövő korrupcióból és nepotizmusból fakad. A korrupció továbbra is az egyik legkomolyabb probléma nemcsak Boszniában, de az egész Balkánon. A munkaerőpiacot nagy mértékben befolyásolja a korrupció, mely hatalmába keríti a politikai rendszert, s együtt jár a független intézmények működésének ellehetetlenítésével, a bíróságok feletti politikai nyomás gyakorlásával vagy a törvények gyenge betartatásával. A rosszul működő állami intézmények pedig eleve veszélyeztetik a demokratikus átalakulást. Bosznia komplex politikai és jogszabályi berendezkedése nagyban elő is segíti a korrupciót. A nemzetközi közösség az 1990-es évek végéig várt a korrupcióellenes intézkedések bevezetésével, mivel előbb az intézmények megszilárdítása volt a cél, hogy azok kellőképpen ellen tudjanak állni a botrányoknak és traumáknak. A Főképvisező 1999 februárjában hirdette ki az első Boszniára vonatkozó átfogó korrupcióellenes stratégiát, melyet később újabb stratégiák követtek. Ezek a reformok nem hoztak kézzelfogható eredményt. Nem vezetett sikerre az a törekvés sem, hogy a nacionalista vezetőkkel szemben álló elit részére juttatták az újjáépítési segélyeket, mivel az újonnan megerősödő elit ezáltal csak még jobban bebetonozta az autoriter hatalmi struktúráit. A nemzetközi közösség pedig ahelyett, hogy ezeket a rosszul működő hatalmi struktúrákat bontotta volna le, csupán a tüneteket próbálta kezelni. (Belloni 2019 p. 61) Noha a korrupció elleni küzdelem jegyében számos állami hatóságot létrehoztak, azok meglehetősen eredménytelenek, mivel nem látják el megfelelő kapacitással és forrással, és ki vannak téve az uralkodó politikai elit nyomásának. Az

Európai Unió a csatlakozás egyik kulcskövetelményeként szabta meg a korrupció elleni reform bevezetését (Anti-Corruption Strategy 2015-2019).

A 2014 februárjában Bosznia több városában zajlott tüntetéssorozat kiváltóoka a munkanélküliség és a politikai tehetetlenség mellett a korrupció virágzása volt. Noha a tüntetések nyomása alatt számos kantonszintű politikus lemondott, ám a „boszniai tavasz” nem hozott politikai áttörést. A Transparency International felmérésében készült korrupciós percepció index alakulása is mutatja: Bosznia-Hercegovina 2018-ban a 180 országból (amelyet Dánia vezet) a 89. helyen áll a korrupció rangsorában, valamint az 0-tól 100-ig terjedő skálán, mely a közsférában tapasztalható korrupciót méri és ahol a nulladik jelenti a legkorruptabb országot, a 38. helyet kapta⁸⁰. Az ENSZ Kábítószer-ellenőrzési és Bűnmegelőzési Hivatala (UNODC) 2011-ben és 2013-ban készített felmérést a korrupció társadalmi megítéléséről Boszniában. A felmérés szerint az állami alkalmazottaknak fizetett kenőpénz mindennapos rutinnak számít a boszniai vállalkozások életében, elsősorban a kisvállalkozások esetében. A közhivatalnokok megvesztegetése főként készpénzzel történik (46%), melynek összege 2013-ban kb. 300 KM volt⁸¹, de jellemző az étel és ital (29%), és a kölcsönös szívesség felajánlása (11%) is. A kenőpénzek fizetése elsősorban az ügymenet gyorsítására szolgált (29%-ban), illetve az eljárás befejezésének elősegítésére (17%-ban), vagy a jobb bánásmód elősegítésére (14%-ban). 8,6%-ban minden különösebb ok nélkül, csak a közhivatalnokok jövőbeli együttműködőkészségének erősítésére szolgált a kenőpénz⁸².

A korrupciós vádak kivizsgálása meglehetősen lassú és eredménytelen, mely a közvéleményben azt a téves képzetet kelti, hogy a korrupció annyira természetes és mindennapos, hogy jó eséllyel senkit sem kapnak rajta, ezért az ilyen eseteket nem is szokás bejelenteni. A korrupció nem kedvez az üzleti környezetnek sem, könnyen eltántorítja az új befektetőket, s ezáltal nem jönnek létre új munkahelyek sem, melyek felszívják a nagyszámú munkanélkülit. A Világbank 2000-ben készült felmérése is ezt támasztja alá: a válaszadók szerint a korrupció veszélyezteti a boszniai kormány

⁸⁰ Corruption Perceptions Index 2018. Transparency International URL: <https://www.transparency.org/cpi2018>

⁸¹ Az UNODC 2011. évi felmérésében a kenőpénzek átlaga 220 KM volt, azaz két év alatt 45%-kal emelkedett ez az összeg. Corruption in Bosnia and Herzegovina BRIBERY AS EXPERIENCED BY THE POPULATION. UNODC 2011 URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/corruption/Bosnia_corruption_report_web.pdf

⁸² BUSINESS, CORRUPTION AND CRIME IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: The impact of bribery and other crime on private enterprise. UNODC 2013 URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/corruption/UNODC_BiH_Business_corruption_report_2013.pdf

biztonságát, korlátozza a külföldi beruházásokat, növeli a gazdasági egyenlőtlenséget és a bűnözés növekedéséhez vezet⁸³. A korrupció elleni küzdelem egyik legnagyobb akadálya, hogy a szervezett bűnözői csoportok beépültek a legmagasabb politikai, jogi és gazdasági szervezetekbe. Az eljárásokat tovább lassítja, hogy rendőrségből és végrehajtó szervekből is kettő van az országban: egy Republika Srpskában és egy a Bosznia-Hercegovinai Föderációban, melyek között nem működik maradéktalanul az együttműködés.

5.1.6. Trend6: Az etnonacionalizmus erősödése

Az ősi etnikai gyűlölet mítosza a demokratikus átalakulás egyik legfőbb akadályának tekinthető, mely Bosznia-szerre folyamatosan táplálja a nacionalizmusok mindig fellobbanó tüzét. Bosznia valamennyi etnikai csoportja létrehozta a saját etnikai felsőbbrendűségéről vagy egyediségéről szóló ősi és modern mítoszt, melyek csak tovább mélyítik az etnikumok közötti törésvonalakat. Ezek a történelmi referenciák szolgálnak a nacionalista vezetők számára a pluralizmus és az etnikumok együttélésének lehetetlenségének igazolásául. Noel Malcolm Bosznia történetének előszavában megfogalmazza, hogy az „ősi gyűlölet” elméletei Bosznia történelme és hagyományai felőli tudatlanságból nem vagy annak téves ismereteiből származnak, mivel 1878-tól, az Osztrák-Magyar Monarchia okkupációjától kezdődően békében éltek együtt a különböző vallási és etnikai csoportok. (Malcolm 1996, p. xxi) Az ősi gyűlölet mítoszáért ennek ellenére meglehetősen hatékonyan használta fel a háború alatt Republika Srpska elnöke, Radovan Karadžić, hogy távol tartsa a nemzetközi beavatkozást. Bosznia történelmében számos példát találunk a megosztottságból fakadó háborúkra, ám ahogy Malcolm fogalmaz, a huszadik század végi Bosznia politikatörténetét nem az határozza meg, hogy mi történt a tizenharmadik vagy a tizennyolcadik században. (Malcolm, 1996, p. xxii).

Az etnonacionalizmus és az állam létét vitató populista retorika a demokrácia megszilárdulásának egyik kerékkötője. A multietnikus államban az állampolgárok sokkal inkább azonosítják magukat az etnikumukkal, mint az állammal, melyet a populista nacionalista politikai vezetők rendre ki is használnak. A háború utáni első 2013-as népszámlálás előkészülete során, mely sokkal inkább hasonlított egy választás előkészületeire, voltak kezdeményezések egy etnikumok feletti bosznia-hercegovinai

⁸³ Bosnia and Herzegovina Diagnostic Surveys of Corruption. World Bank 2000 URL: <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/Bosniananticorruption.pdf>

nemzeti identitás kialakítására, de ezek mind alulmaradtak az etnikai meghatározottságot erősítő propagandákkal szemben.⁸⁴ Boszniában a jelenlegi trendek tanúsága alapján kevésbé látszik valószínűnek egy etnikumok felett álló, állampolgársággal azonos boszniai nemzeti identitás kialakulása.

5.1.7. Trend7: Az EU-n kívüli külföldi befolyás felerősödése

Több mint húsz évvel a nyugat balkáni véres konfliktusok lezárulása után, a nemzetközi közösség demokratikus reform kezdeményezései ellenére a régió országaiban a jogállamiság, sajtószabadság és általában a demokratikus elszámoltathatóság nem tudott megszilárdulni. Az állam foglyul ejtése, korrupt patrónusi hálózatok burjánzása jellemzik ezeket az országokat. Az európai integrációs folyamatok lelassulásával és egyre növekvő bizonytalanságával az EU-n kívüli autoriter hatalmak mind nagyobb befolyásának lehetünk tanúi, akik jelentős gazdasági és politikai hatalomra tesznek szert a helyi kormányokkal szoros kapcsolatot kialakítva. Az Perzsa-öböl arab országai, Oroszország, Kína és Törökország szerepének megerősödését olyan „fekete hattyú” jelenségnek tekinthetjük, mely a posztnormálissá válás potenciáljával rendelkezik.

5.1.7.1. Arab befektetések

Az Öböl országok érdeklődése először a háború alatt fordult Bosznia felé, amikor Alija Izetbegović későbbi elnök, az SDA vezetőjeként jelentős szerepet játszott a boszniai intézmények iszlamizálásában, melyet feltételezhetően közel-keleti szponzorok támogattak. Alija Izetbegović fia, Bakir Izetbegović 2010-ben az SDA élére történt megválasztása óta támogatta az olyan arab befektetéseket, mint a mecsetépítés, bevásárlóközpontok és más ingatlan típusú beruházást. A közel-keleti gazdasági jelenlétet Boszniában a szerb és horvát közvélemény arab okkupációnak kiáltotta ki, mely tovább erősíti a szecesszionista törekvéseiket. A megnövekedett számú közel-keleti turista sokak számára egy arab invázió vízióját kelti. Az Egyesült Arab Emirátusok befektetőinek ingatlanvásárlásai azonban nagy botrányt kavartak, ugyanis a boszniai törvények szerint Boszniában a viszonyosság elve szerint lehet külföldi állampolgároknak ingatlan tulajdonjoghoz jutni. Mivel az Egyesült Arab Emirátusokkal nem érvényesül a

⁸⁴ Mladi se izjašnjavaju kao Bosanci i Hercegovci, smanjuje se broj Bošnjaka, Hrvata i Srba 2012 November 3. <https://www.sodalive.ba/drustvo/mladi-se-izjasnjavaju-kao-bosanci-i-hercegovci-smanjuje-se-broj-bosnjaka-hrvata-i-srba/>

reciprocitás (boszniai állampolgárok nem lehetnek ingatlantulajdonosok az Emirátusokban), az ingatlanvásárlást egy jogi kiskapuval oldották meg: a befektetők céget alapítottak Boszniában, mely aztán megvásárolta az ingatlanokat⁸⁵.

A háború utáni újjáépítés folyamán Szaúd-Arábia 160 mecset építését és restaurálását finanszírozta. A szaúdi pénzből felújított mecsetek arab stílusban épültek újjá. Az arabeszk stílusú szarajevói King Fahd mecset, mely Európa legnagyobb mecseteként 5000 hívő befogadására alkalmas, kizárólag Szaúd-Arábia fennhatósága alatt áll. Szaúd-Arábia tekinthető a legnagyobb infrastrukturális beruházónak Boszniában. Sarajevo két legnagyobb bevásárlóközpontja a 2008-ban épült BBI (Bosna Bank International, iszlám bank mellett épül bevásárlóközpont) és a 2014-ben épült Sarajevo City Center, valamint a főváros szomszédságában elhelyezkedő 180 000 négyzetméter területen fekvő Poljine Hills 211 villája és 252 luxusapartmanja szaúdi befektetők pénzéből épültek⁸⁶. A szaúd-arábiai turisták száma megduplázódott az elmúlt egy évben, ezért is indított a FlyBosnia közvetlen járatot Sarajevo és Rijád között. Az ötödik boszniai légitársaságot, a FlyBosniát a szaúd-arábiai Al Shiddi Group hozta létre, miután a B&H Airlines 2015-ben csődbe ment. Az Al-Shiddi Group-nak nem ez az egyetlen boszniai beruházása, az öt csillagos Hotel Bristol és a 2014-ben átadott Sarajevo City Center bevásárlóközpont, valamint a mellette épült Swisshotel Sarajevo szálloda is a szaúdi csoporthoz kötődik.

Bosznia akkor kezdett az arab turisták kedvelt desztinációjává válni, amikor az arab tavasz eseményei miatt a turizmus megszokott célországai, Tunézia és Egyiptom nem számítottak többé biztonságosnak. Bosznia hamarosan népszerűvé vált az arab turisták számára lenyűgöző természeti szépségei, vendégszerető lakosai miatt, és nem utolsósorban erős vonzerőt jelent az iszlám történelmi jelenléte az országban. A legellentmondásosabb az Egyesült Arab Emirátusokból származó beruházás a grandiózus Buroj Ozone óriáskomplexuma Trnovóban, Sarajevótól 30 kilométerre, a Bjelašnica hegy lábánál, amely otthont adott az 1984-es szarajevói téli olimpiai játékoknak. A gigaletéért 75 szálloda, mintegy ezer medencés luxusvilla, egy millió négyzetméteres Zayed bevásárlóközpont, két kórház, vízi élménypark, sportlétesítmények és mecset együtteséből álló 137 hektáros integrált turista város - kizárólag arabok számára. A 2,3 milliárd eurós beruházás alapkövetelése 2019. szeptember 19-én került sor, a tervek szerint 2025-re készül el a komplexum. A tervek

⁸⁵ 12 emirátusokbeli és 71 kuvaiti tulajdonosból álló cég után a boszniai hatóságok már nyomoznak.

⁸⁶ Ld.: <http://poljinehills.com/en/index.php#about-section>

szerint 40 000 ember befogadására alkalmas a város. A projekt környezet- és műemlékvédelmi engedélyek nélkül indult meg a természetileg védett területen, mely alatt található Szarajevó édesvízforrása. Az Emirátusok befektetői állnak a Szarajevó melletti Trebević hegyen megépített Sunnyland élménypark mögött is.

Kuvaiti befektetők is felismerték a páratlan természeti adottságokkal rendelkező Szarajevó környéki hegyekben rejlő idegenforgalmi vonzerőt, 2015-ben adták át a 30 millió dollárból épült, a fővárostól 25 kilométerre fekvő Sarajevo Resort integrált turistaközpontot, mely a főszezonban kizárólag arab turistákat fogad. Bosznia lakossága számára ezek a beruházások visszasságuk ellenére munkahelyteremtő potenciállal rendelkeznek, számos boszniai építőipari céget juttatnak munkához, ami rendkívül fontos egy olyan országban, ahol a fiatalok munkanélküliségi mutatója 38,8%. A kuvaiti befektetők által létrehozott Compact Invest cég 2017-ben 25 millió euróból építtette fel a Sarajevo Waves elnevezésű lakóparkot Ilidžában, melyet aztán egy kétszintes bevásárlóközponttal bővített⁸⁷.

Az arab befektetők Boszniában főként erős személyes kapcsolatok kiépítésével terjeszkednek a turizmus és az ingatlanpiac területein. Az arab országok nem rendelkeznek világos regionális politikai stratégiával a Balkánon. Az olajtermelő arab országok számára a legfontosabb gazdaságuk diverzifikálása, mellyel az olaj utáni korra felkészülnek. Ráadásul a boszniai üzleti környezet nagy hasonlóságot mutat az arab üzleti kultúrával, melyet az informális kapcsolatok túlsúlya és a transzparencia hiánya jellemez (Bieber&Tzifakis 2019 p.12).

5.1.7.2. Orosz befolyás Republika Srpskában

Az orosz befolyás Boszniában jellemzően három irányban érvényesül. Az első dimenzió a régióban orosz érdekek közös ortodox és szláv identitásra építő legitimációja, a boszniai szerbek nyílt támogatása a háború óta. Az orosz Bosznia politika második dimenziója a regionális és globális külpolitikájának részeként az orosz-nyugati szembenálláshoz kötődik: az USA-hoz, EU-hoz és NATO-hoz való kapcsolatához. A harmadik dimenzióját az orosz gazdasági és az energia érdekek képezik. Milorad Dodik orosz politikai támogatása RS és az orosz érdekek konvergenciájában érhető tetten a nemzetközi közösség boszniai szerepvállalásával kapcsolatban. Dodik nyíltan kritizálja a

⁸⁷ Ld.: <https://sarajevowaves.com/>

nemzetközi hatóságok (különösen a Főképviselő) beavatkozását Bosznia belügyeibe, míg állandó kapcsolatot tart fenn Oroszországgal. Oroszország pedig egyre nyíltabban bírálta Bosznia NATO csatlakozás felé tett lépéseit. Ezt az érdeket képviselve Republika Srpska rendre blokkolja a NATO csatlakozáshoz szükséges éves akcióterv (Membership Action Plan) aktiválását. Az orosz politikai támogatásnak gazdasági okai is vannak. Bosznia-Hercegovinában szinte kizárólag Republika Srpska területén találhatóak az orosz beruházások, melyek közül a legnagyobb a NeftegazInKor olajvállalat, mely 2007-ben felvásárolta Republika Srpska teljes olajiparát. A másik kiemelkedő beruházás a bankszektorban történt: a Volksbankot felvásárolta az orosz Sberbank, nemcsak Boszniában, hanem régiószinten. A Sberbank Boszniában 30 fiókkal, 100 000 ügyféllel és 420 alkalmazottal rendelkezik. (Huskic 2019) Látható, hogy Oroszország két stratégiai iparágban, az energiaipar és a bankszektor területén terjeszkedik a Balkánon.

5.1.7.3. Kínai projektek

Oroszország mellett Kína diplomáciai szerepe a 2012-ben létrehozott 16+1 kezdeményezésen keresztül egyre aktívabb a régióban, melynek célja a kelet-közép-európai régió és Kína kapcsolatának erősítése és a felek közötti kereskedelem bővítése. A 2019-től Görögországgal együtt már 17+1-re bővült kezdeményezés Koszovó kivételével a nyugat-balkáni és a közép-kelet európai országokban gazdasági, tudományos, oktatási és kulturális téren kíván tető alá hozni együttműködést Kínával. A Nyugat-Balkán országai kitüntetett szerepet kaptak a kínai Egy övezet, egy út programban, és vették fel az infrastrukturális beruházásaikhoz a kedvező feltételű kínai kölcsönt. A kínai kölcsönök visszafizetése komoly terhet róhat az amúgy is gazdasági nehézségekkel küzdő országokra. Bosznia külföldi adósságállományának 14%-át teszik ki jelenleg a kínai kölcsönök. Az EU kritikusan szemléli a kínai térnyerést, mivel az eddig megvalósult közös projektek átláthatatlanok és ellentmondanak az uniós jogszabályoknak (pl.: közbeszerzések, környezeti hatásvizsgálatok). A létrejövő infrastrukturális fejlesztések javítják Európa és Kína összeköttetését, amely által a kínai vállalatok vetélytársat jelentenek egyes európai vállalatnak. Az EU fosszilis tüzelőanyagokkal szembeni fellépése ellenére Kína finanszírozza a szén tüzelésű tuzlai hőerőmű bővítését. A hőerőmű tulajdonosa az Elektroprivreda BiH évente 3,3 millió tonna barna szenet és lignitet használ fel. 2017-ben a kínai Eximbanktól 613 millió euró kölcsönt vett fel az

erőmű bővítésére⁸⁸. Ugyancsak 2017-ben két kínai vállalat kötött szerződést Republika Srpskával a 300 megawatt teljesítményű közel fél milliárd euróba kerülő Gacko 2 hőerőmű megépítésére.⁸⁹ A kínai infrastrukturális beruházások közé tartozik Republika Srpska vasútvonalainak modernizációja és autópálya építése Banja Luka, Prijedor és Novi Grad között.⁹⁰

A kínai térnyerés elsődlegesen a közép-kelet-európai és balkáni régió belső összeköttetésekének fejlesztésében érhető tetten, melynek segítségével a kínai termékek a már kínai kézen lévő Piraeus görög kikötőtől Európába tudnak áramlani. A Balkánon ezért több projektet is finanszíroz, mint a Belgrád-Budapest vasútvonal megépítését, a Montenegrót Szerbiával összekötő Bar-Boljare autópálya, vagy az Albániát, Boszniával és Észak-Macedóniával összekötő autópálya építését.

5.1.7.4. Törökország szerepe

Törökország balkáni kapcsolatai 2002-től, az Igazság és Fejlődés Pártja (Adalet ve Kalkinma Partisi – AKP) hatalomra kerülésétől erősödtek meg, főként a török kormány új puha hatalmi (soft power) külpolitikai irányvonalának köszönhetően. A Davutoglu által meghirdetett “stratégiai mélység” koncepciója alapján török állami és magán oktatási intézményeket hoztak létre a jelentős muszlim népességgel rendelkező országokban, melyek szorosabb kulturális szálakkal kötődnek Törökországhoz, mint Albánia, Koszovó és Bosznia. Ahmet Davutoglu 1990 és 1995 között a Malajziai Nemzetközi Iszlám Egyetem (International Islamic University in Malaysia – IIUM) politikatudományi intézetének professzora volt, melynek képzésében később jelentős pozíciókat betöltő boszniai diákok is részt vettek. Később az egyetemi alumni hálózaton keresztül ez politikai tőkével látta el a hazatérő diákokat: valamennyien befolyásos pozícióba kerültek az üzleti, oktatási és diplomáciai szférákban. (Sarajlic, 2010: 18). A Centar za Napredne Studije (Centre for Advanced Studies) köré csoportosuló volt diákok szervezték Ahmet Davutoglu 2009-ben tartott szarajevói előadását, melyben a ‘Pax Ottomanica’ balkáni vízióját vázolta fel, kiemelve, hogy az Oszmán birodalom alatt élte

⁸⁸ Chinese Pull out From Building Bosnian Power Plant. Balkan Insight, 2018. szeptember 19.

⁸⁹ ПОТПИСАН СПОРАЗУМ О ИЗГРАДЊИ ТЕРМОЕЛЕКТРАНЕ "ГАЦКО 2" 2017.04.03
<http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mper/media/vijesti/Pages/Potpisan-sporazum-o-izgradnji-TE-Gacko-2.aspx>

⁹⁰ Потписан Споразум о изградњи аутопута и уговор за реконструкцију пруге. 2017.11.26.
<http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/msv/media/vijesti/Pages/potpisan-sporazum-u-budimpe%C5%A1ti.aspx>

a Balkán az aranykorát, ezért Törökország visszatérése a régióba visszahozhatja ezt az aranykort⁹¹. Noha Davutoglu hangsúlyozta, hogy nem áll szándékában az Oszmán állam visszaállítása a régióban, a szerb média hónapokig riogatott a Balkán ismételt visszahódításával az Oszmán birodalomba. (Alibasic, 2010).

A cemaatok (gyülekezetek) hálózata 1925-ben jelent meg a Balkánon, miután Atatürk betiltotta a szúfi rendeket. Az új szúfi közösségek két típusát különböztethetjük meg: a hagyományos szúfi rendeket, mint a naksabandik, kadirik vagy halvetik, valamint az iszlám revivalista új típusú szúfik, amelyek a tanítók után kapták nevüket: Said Nursi, Fetullah Gülen és Suleyman Hilmi Tunahan követői is megjelentek a Balkánon. A cemaatok fő tevékenységei közé sorolhatók az iszlám vallási irodalom kiadása, Korán olvasókörok létesítése, valamint diákok számára kollégiumok üzemeltetése. (H. Karčić 2010 p. 528) A Fetullah Gülen-féle mozgalom, a Hizmet jelentős tevékenységet folytatott Boszniában. Fetullah Gülen vallási tanító világszintű mozgalmának elnevezése (Hizmet) szolgálatot jelent, melyet a muszlimoknak a Koránban megfogalmazott kötelezettségeket életük minden területén alkalmazni kell Istent és az emberiséget szolgálva. Erdogan elnök és Gülen kapcsolata sokáig nem volt ellenséges, ám Gülen az elnöki rendszert kritikával illette és ez alapot adott Erdogannek, hogy elveszítse bizalmát a befolyásos vallási vezetőben. A 2013-ban kirobbant korrupciós botrányt Erdogan már a Hizmet mozgalom művének tekintette. A 2016. júliusában elbukott puccskísérlettel Erdogan elnök Fetullah Gülen szimpatizánsait vádolta, s ez eszközt adott az elnök kezébe, hogy leszámoljon a mozgalommal, tömeges tisztogatásokba kezdve Törökországban: 150 ezer közalkalmazottat, katonát, rendőrt, tanárt és bírót bocsájtottak el állásaikból állítólagos kapcsolatuk miatt a Gülen mozgalommal, több mint 70 ezer embert letartóztattak. Az Ankara által Fetullahista Terrorista Mozgalom (FETÖ) néven emlegetett Gülen-féle iskola-, média- és egyéb szervezeti hálózat világszintű felszámolását és ellehetetlenítését tűzte célul a török kormány.⁹² A Hizmet mozgalom 1997-ben kezdte meg működését Boszniában, Bosna Sema néven 14 oktatási intézményt foglalt magában Szarajevóban, Bihaćban, Zenicában, Tuzlában és Mosztárban.⁹³ A török hatóságok az SDA képviselőin

⁹¹ What Turkey Wants 2009.11.05 <http://grayfalcon.blogspot.com/2009/11/what-turkey-wants.html>

⁹² Az iskolák felszámolásán kívül több esetben a politikai menedékjogot kérők kiadatását is követelik. Boszniában a puccskísérlet óta 123 török állampolgár kért politikai menedékjogot, közülük tíz fő kiadatását követeli a török kormány. A boszniai bíróságok azzal érvelve utasították vissza a kiadatást, hogy nem az EU, sem az ENSZ, sem egyetlen európai állam sem tartja a terrorista szervezetek között számon a Gülen mozgalmat.

⁹³ A 14 intézmény 4 óvodát, 4 általános iskolát, 5 középiskolát és a szarajevói Burch Egyetemet (International Burch University) foglal magában. <https://rps.edu.ba/>

keresztül próbáltak nyomást gyakorolni, hogy tiltsák be a gülenista szervezetet. A Bosna Sema a tulajdonjogát felajánlotta az Iszlám Közösségnek, de ezt nem sikerült tető alá hozni a Bosna Sema állítólagos hatalmas tartozásai miatt, melyeket az Iszlám Közösség nem tudott jogilag átvállalni. Végül 2016 októberében az amerikai Global Investment vállalat vásárolta fel a Bosna Semát és nevezte át globális oktatássá (Global Education). (Huskic 2019) 2018 márciusában a brit Stirling Education Fund vette át a 14 oktatási intézményt Richmond Park Schools néven. Az angol tanítási nyelvű iskolákban a bosnyák nemzeti tantervet követik.⁹⁴

Bieber&Tzifakis szerint a török hatás inkább a közös Oszmán örökségre építő identitás erősítésére szolgál, s nem kíséri jelentősebb gazdasági együttműködés. Boszniába lényegesen kevesebb török beruházás történik, mint a szomszédos Szerbiába vagy Romániába. 2000-ben Törökország kereskedelme az ortodox balkáni országokkal lényegesen túlszárnyalta a muszlim többségű Boszniával való kereskedelmét: Bulgáriával 718 millió USD és Romániával 1 milliárd USD, míg Boszniával mindössze 34 millió USD volt. (H. Karčić 2010 p. 527) Azt látnunk kell, hogy Ankara külpolitikai prioritásai között a balkáni régió nem az első helyen áll, a Közel-Kelet, az EU, USA és Oroszország után kap csak helyet. A neo-oszmanizmus, Törökországnak a Balkánon érvényesülő nagyívű ideológiai és politikai keretrendszere arra szolgál, hogy Törökország regionális patrónusi szerepét erősítse. A főként kulturális és politikai program a Balkánon mérsékelt sikereket arat, mivel a Balkán népei nem feltétlenül osztják a közös Oszmán múlt dicsőségének emlékezetét. Ezért Bieber és Tzifakis úgy fogalmaz, hogy a neo-oszmanizmus sokkal inkább a török önkép és küldetéstudat erősítésére szolgál az AKP propagandájában. (Bieber&Tzifakis 2019 p.11)

A török jelenlét azonban mégis jól látható Boszniában: csak Szarajevóban két török magánegyetem van jelen, a Burch Egyetemen kívül az International University of Sarajevo (IUS). A Belgrádot Szarajevóval összekötő autópálya megépítéséhez Erdogan 3,5 milliárd dollárnyi támogatást ígért. De olyan megújuló energiaberuházást is köszönhet Bosznia török befektetőknek, mint a Capital Group török olajvállalat 150 millió eurós összesen 100 MW teljesítményű napenergiapark beruházása Bosznia déli részén. Török turisták százai látogatják Boszniát hetente, ezért a Turkish Airlines 18 járatot kínál

⁹⁴ Stirling Education otvara Richmond Park Schools u Bosni i Hercegovini 2018.03.22 <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/sarajevo/stirling-education-otvara-richmond-park-schools-u-bosni-i-hercegovini-350026>

hetente Isztambul és Szarajevó között. Az elmúlt években két törökbarát kiadvány jelent meg Boszniában: a Stav hetilap és a Faktor online portál. A TIKA, a török fejlesztési ügynökség a leglátványosabb török szervezet Boszniában, aktív részt vállal a háború alatt lerombolt Oszmán kori építészeti örökség felújításában.

5.1.7.5. A külföldi aktorok geopolitikai súlyának mérlege

A Balkánon egyre inkább teret nyerő nagyhatalmaknak közvetlenül nem céljuk az európai integráció lehetőségétől megfosztani a balkáni országokat. Ugyanakkor fokozódó gazdasági jelenlétük mégis alááshatja az uniós csatlakozáshoz szükséges lépések sikerességét. A szoros vallási és kulturális kapcsolatok kiépítése szorosabbra fűzi a szálakat az adott társadalommal, de egyben félelmet is ébreszt a szomszédos közösségekben. A szerbek esetében az orosz gazdasági hatást, a bosnyákok esetében az arab befektetések súlyát értékelik túl, és a külföldi befektetőkre gyanakodva tekintenek. Kétségtelen tény, hogy ezeknek a befektetéseknek pozitív hozadéka is van Bosznia és a balkáni országok számára: komoly munkahelyteremtő potenciállal rendelkeznek, mely hozzájárulna a gazdasági fellendüléshez. Továbbá az infrastruktúra fejlesztése nemcsak a kínai termékek piacra juttatását szolgálja, hanem az út- és vasúthálózat kiépítése más befektetéseket is az országba vonzhat. Az Oszmán kori műemlékek felújítására szánt török támogatás pedig a kulturális örökség védelmét szolgálja és növeli Bosznia vonzerejét a turisták körében. Az EU-n kívüli külföldi gazdasági szereplők jelenlétének árnyoldalai közé sorolható, hogy bizonyos politikai vezetők hatalmuk bebetonozására használják az alternatív pénzügyi támogatásokat, melyek segítségével megkerülhetik az EU által sürgetett reformokat. Ami itt szembeűnő, hogy ezek a beruházások nagyban támaszkodnak az autoriter rendszerre: számos üzlet közvetlenül a politikai vezetőkkel személyesen kötöttek, megkerülve az uniós normákat, mint a közbeszerzés, a folyamatok átlátható dokumentációja és elszámoltathatóság. A külföldi érdekek érvényesülését a helyi önkormányzatok gyakran még úgy is elősegítik, hogy különleges szabályozást hoznak, mellyel kibújhatnak a törvényi szabályozás alól ezek a beruházások. Így történhetett például, hogy a szarajevói kantonhoz tartozó trnovoi Buroj Ozone City építéskor nem követelték meg a hatóságok a környezeti hatástanulmány elkészítését, mely súlyos következményekhez vezethet Szarajevó értékes vízgyűjtő területén.

Bosznia kapcsolatainak súlyát azonban az Európán kívüli országokkal a statisztikákat figyelembe véve egyelőre nem érdemes túlbecsülni. A Boszniába irányuló külföldi

közvetlen tőkebefektetések legnagyobb része Ausztriából (1,4 milliárd EUR), Horvátországból (1,2 milliárd EUR), Szerbiából (1 milliárd EUR) és Szlovéniából (550 millió EUR) származik. A hatodik helyen áll Oroszország 351 millió euróval (FIPA 2019).⁹⁵ Az Európai Unió a legfőbb kereskedelmi partnere Boszniának (ahogyan a többi EU bővítési országainak is): 2018-ban Bosznia EU-ba történő exportja az összes exportjának 72.9 %-át teszi ki, míg az import javak mintegy három ötöde az EU-ból érkezett (EUROSTAT 2019).

5.1.8. Forгатókönyv: „Republika Srpska kiválása”

A kiterjesztett jelen horizontján szereplő forгатókönyv a fekete elefánt jelenségnek tekinthető Republika Srpska kiválását mutatja be. Republika Srpska vezetője, Milorad Dodik politikai retorikájának állandó elem a szecesszió kilátásba helyezése, így ennek lehetőségéről mindenki tud, ám mégsem tartja senki valószínűnek a bekövetkezését.

A politikai megosztottság, a bizalmatlanság és a helyi vezetők közötti rossz kommunikáció, valamint a regionális és globális kulcsszereplők közötti növekvő feszültség évtizedek óta időzített bombaként ketyegett Boszniában, mely a megmaradt közös intézmények összeomlásához, majd az ország kettészakadásához vezetett. Republika Srpska vezetője, Milorad Dodik a NATO csatlakozáshoz szükséges lépések megtétele esetén azzal fenyegetőzött, hogy felmondja a fegyveres erőkről szóló megállapodást, visszavonja a közvetett adók bevezetésére vonatkozó jóváhagyását, elutasítja a Bíróság és az Ügyészség, valamint az Állami Nyomozó és Védelmi Ügynökség (State Investigation and Protection Agency - SIPA) műveleteit Republika Srpska területén. Dodik sohasem fogadta el a Bosznia-Hercegovina állami szintjére emelt kompetenciákat. Emmanuel Macron francia elnök 2019 novemberi megnyilatkozását, mely szerint Bosznia „időzített bombaként ketyeg” a Szíriából hazatérő iszlamista harcosok miatt, Dodik elismerően üdvözölte. Az elkövetkező években egyre nőtt azon tagországok tábora, akik a muszlim többségű balkáni országokat távol kívánták tartani az európai integrációtól. Ez hatással volt a bosnyákokra is, akik az erősödő európai iszlamofóbia miatt egyre szkeptikusabban viszonyultak az Európai Unióhoz, így a csatlakozási folyamatok meglehetősen lelassultak.

⁹⁵FDI Position and Performance Foreign Investment Promotion Agency of Bosnia and Herzegovina (FIPA 2019) <http://www.fipa.gov.ba/informacije/statistike/investicije/default.aspx?id=180&langTag=en-US>

Dodik rendszeresen hangsúlyozta, hogy Bosznia-Hercegovina állítólagos erőszakos iszlamizációja nyomós ok a szerbek nagyobb fokú autonómiatörekvéseire.⁹⁶ Dodik szerint Bosznia iszlamizációja már régóta tervben van, és a közel-keleti beruházások is ezt célozzák. Az erőtlén boszniai gazdaságot élénkítették a turizmusba, üzletházakba, ingatlanokba, szállodaiparba történő beruházások, ugyanakkor az instabil, korrupciótól szenvedő kis országba történő külföldi beruházások a külföldi befolyást jelentősen megnövelték. A szerb entitás vezetősége aggodalommal tekintett a föderáció esetleges közel-keleti elköteleződésére.

A szerb szeparatizmus fokozatosan lehetetlenítette el Bosznia európai integrációs törekvéseit. Dodik sokáig hangoztatta, hogy a szerb nép sikeres fejlődésének legnagyobb akadálya, hogy a szerbek nem élhetnek egyetlen államban⁹⁷, és kárhoztatta az EU-t, hogy az nem adott zöld utat az elszakadásról szóló népszavazás kiírására. Republika Srpska rendőrsége és terrorelhárítási egységei Szerbia és Oroszország támogatásával folyamatosan növelték kapacitásait, valamint a tapasztalt Ukrajnát is megjárta harcosokból álló félkatonai szervezetek száma is jelentősen emelkedett – készen arra, hogy erőszakhoz folyamodjanak az elszakadás érdekében.

Republika Srpska szecessziós törekvései már a Daytoni Békeszerződés aláírásától kezdve felmerültek, de a vezetőség tisztában volt azzal, hogy a nemzetközi rendszerben meglehetősen kétséges eredményekhez vezethet az entitás kiválása az államból, mely kétségtelenül pária állammá válna, a nemzetközi közösség nem ismerne el, és gazdaságilag is ellehetetlenülne. A szerb entitás végső célja ezért sokkal inkább a Szerbiával való egyesülés volt. Szerbia a „bővítési fáradtságtól” szenvedő EU miatt számolt a kockázattal, hogy Bosznia szétszakadásában való részvételért súlyos árat fizethet: megszűnne a lehetősége az EU-s csatlakozásra. Mivel ez egyre valószínűtlenebb perspektívának tűnt, és az elmúlt években világossá vált, hogy Koszovóról végleg le kellett mondania, nyíltan kiállt Republika Srpska Szerbiához csatlakozásához. 2026 januárjában Milorad Dodik elérkezettnek látta az időt a függetlenségi referendum

⁹⁶ A Republika Srpskában élő bosnyák muszlimokat megfélemlítendő, 2015 májusában Republika Srpska rendőrsége 30 bosnyákot tartóztatott le állítólagos „iszlám radikális tevékenység” folytatásának vádjával, akik ellen végül nem sikerült egyetlen vádat sem bizonyítani. Az ilyen megfélemlítések célja a Republika Srpskában élő vagy a háború után visszatelepülő bosnyákok elűzésére irányul. (Bosnian Serb Mass Arrests Alarm Bosniaks. 2015.05.08 <https://balkaninsight.com/2015/05/08/bosnian-serb-terrorism-related-arrests-raise-ethnic-concerns/>)

⁹⁷ Dodik: Projekat Srpskog Nacionalnog Ujedinjenja Je Opravdan, Logičan I Politički Fer 2017, augusztus 5. <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/dodikprojekat-srpskog-nacionalnog-ujedinjenja-je-opravdan-logican-i-politicki-fer/hkmb8dm>

kiírására: a népszavazáson az elszakadás 74%-os támogatottságot kapott. A Föderáció és Republika Srpska közé szinte azonnal megkezdtek a szögesdrót kerítés felhúzását. A miniállam a szervezett bűnözés virágzásának és az orosz támogatásnak köszönhetően maradt életben, majd kezdődtek meg a tárgyalások Szerbiával. Republika Srpska kiválásával a boszniai horvátok is szervezkedni kezdtek a függetlenség elérése érdekében, melyet maga Dodik is támogatott. A bosnyákok azonban nem törődtek bele a Republika Srpskában található több, mint 8500 áldozatot követelő genocídium háborús emlékhelyének, Srebrenicának elvesztésébe, és noha évtizedekig képesek voltak indulataikat elfojtani az őket ért igazságtalanságok miatt, ezúttal nem lehetett lenyugtatni a feldühödött tömegeket.

5.2. A második holnap horizontja: az ismerős jövő

A második holnap horizontját ismerős jövőnek nevezzük, ide tartoznak a jövőről alkotott ismerős képeink és képzetek, melyek a jelenlegi trendek és kibontakozó események között bújnak meg. Olyan „a” jövőt ábrázoló képek ezek, melyeket a tudományos fantasztikus irodalomból, regényekből, filmekből ismerhetünk, s így már ismerősnek tűnnek fel előttünk. Az ismerős jövő horizontját pásztázva az alábbi kérdésekre keressük a választ: a jövő és a trendek mely elképzelései vezettek át a kiterjesztett jelenből erre a horizontra? Az ismerős jövőben mely legyőzhető tudatlanságon kell úrrá lennünk, azaz milyen ismeretek jövőbeli elsajátítása révén csökkenthetjük a sekély szintű bizonytalanságunkat? Mely elemek hordozzák ezen a horizonton a posztnormálissá válás lehetőségét? Miről gondoljuk, hogy soha nem történhetnek meg, azaz melyek a fekete hatyú jelenségek?

Az előző fejezetben felvonultatott trendeket tekintetbe véve több olyan jelenséget is találunk, mely magában hordozza a posztnormálissá válás lehetőségét. Az ismerős jövő horizontjára a fekete hatyú jelenségek jellemzőek, azaz olyan események, amelyek bekövetkeztére senki sem gondolt, de extrém hatást váltanak ki. Gyakran egy váratlan, nagy hatású esemény (szabad kártya) löki a jelenségeket az ismerős jövő horizontjára. Bosznia előző fejezetben felsorolt trendjei közül a posztnormálissá válás lehetőségével rendelkezik a külföldi beruházások hatása a boszniai társadalomra. Az itt szereplő forgatókönyv alapjául szolgáló jelenség a legnagyobb arab idegenforgalmi beruházás, a 147 hektáron elterülő Buroj Ozone City megépítésének környezetre gyakorolt

valószínűsíthetően negatív hatása – tekintettel arra, hogy semmilyen hatósági vizsgálat nem készült a beruházás megkezdése előtt. Vajon milyen következményekkel jár egy kizárólag arab turisták részére épült, 150 ezer fő befogadására alkalmas turistaváros működtetése Bosznia számára?

5.2.1. Forгатókönyv: „Vízhiány Szarajevóban”

2026 meglehetősen csapadékos tavasza ismét árvíz-készültséghez vezetett Boszniában. Az idegenforgalmi főszezon kezdetén a Szarajevói Kanton Közegészségügyi és Járványügyi Intézete már sokadikára adta ki a nyilatkozatot, hogy a lakosság ne fogyasszon csapvizet. Az elmúlt hetekben tízszeresére nőtt a súlyos fertőzések száma, melyet a *Yersinia enterocolitica* baktérium okozott, mely különösen a gyermekek és az idősek körében okozott igen súlyos tüneteket. A hatóságok vizsgálódnak az ügyben, de több hírportál is tudni véli, hogy a fertőzés oka a Szarajevó vízgyűjtőterületén található Bijela Rijeka folyó erős szennyeződése, mely 2023-tól került be a közösségi vízellátórendszerbe⁹⁸. Akkor még a Trnovóban fehézőt arab luxusváros, a Buroj Ozone City építése még nem fejeződött be. Ugyanakkor az óriási komplexum építésekor senki sem foglalkozott azzal, hogy környezetvédelmi hatástanulmányt kérjen számon a beruházókon. Így azt sem vizsgálta egyetlen hatóság sem, hogy a szennyvíz hova kerül a városból. Az építési engedélyek kiadására a kis önkormányzatok is jogosultak, magasabb szintű hatósági jóváhagyás nélkül. Az Egyesült Arab Emírátsokból származó befektetők tulajdonképpen csak követték a környéken épült szállodák esetében alkalmazott „módszert”⁹⁹: a Bjelašnica hegyére épített szállodák a szennyvizet mindig is a Bosna folyóba engedték, noha a folyó Szarajevó vízellátásának egy nyolcadát biztosítja. A klóros tisztításnak ellenálló kórokozók már korábban is okoztak vízminőségi problémákat, ám azok elenyészőek voltak a mostani vízjárványhoz képest, melyet a nagy esőzés következtében a szennyvízcsatornák kiömlése okozott. Noha a rendkívüli és váratlan helyzetekre a kormányoknak elkülönített büdzsájuk van, de ezek a pénzek

⁹⁸ Szarajevó Kanton a 2003-2023 közötti időszakra készült térrendezési tervében a terv utáni időszakra időzíti a Bijela Rijeka folyó bevonását az ivóvízellátásba. PROSTORNI PLAN KANTONA SARAJEVO ZA PERIOD OD 2003. DO 2023. GODINE. Bosna i Hercegovina Federacija Bosne i Hercegovine Kanton Sarajevo 2006 p.57.
<http://zpr.ks.gov.ba/sites/zpr.ks.gov.ba/files/PROSTORNI%20PLAN%20%20za%20stampu.pdf>

⁹⁹ Voda s Vrela Bosne zagađena i nije za pice 2016.06.28 URL: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/voda-s-vrela-bosne-zagadjena-i-nije-za-pice/160628036>

évtizedek óta a politikusok magáncéljaira és luxuséletvitelükre szolgálnak, mivel törvény sem szabályozza ezek elköltését.¹⁰⁰ Az ivóvíz tartós hiánya és a megbetegedések nagy száma miatt, mely már halálos áldozatokat is követelt, tüntetések kezdődtek Szarajevóban. A helyzet már enélkül is pattanásig feszült volt a pár éve végigsöpört pénzügyi és gazdasági válság hatása miatt, mely a boszniai gyenge és sebezhető gazdaságot alapjaiban rázta meg. Az energiaárak a globális piacokon az egekbe szöktek, mely az energiaárak megemelkedését vonta maga után. A téli fűtésszámla fizetése egyre többeknek okozott nehézséget. A külföldi működőtőke szinte teljesen elhagyta az országot, a munkanélküliség soha nem látott méreteket öltött, az állam pedig újabb adókat kényszerült kivetni, hogy a költségvetési hiányát valamelyest csökkentse. Mindez a hatalmon lévő etnonacionalista oligarchiával szembeni országos szintű fokozódó társadalmi elégedetlenséghez vezetett. A szarajevói mérgezett víz csak az utolsó csepp volt a pohárban. A helyi demonstrációk hamarosan tömegtüntetésekhez vezettek Szarajevóban, Mosztárban, Zenicában és Bihaćban a munkanélküliség, a korrupció, a szegénység és a politikai tehetetlenség ellen. A tüntetések főként a Föderációban zajlottak eleinte, de Republika Srpskára is áterjedtek: több százan vonultak az utcára Banja Lukában. A tüntetők pártszékházakat gyújtottak fel, és a politikai pártok célpontokká váltak. A rohamrendőrséggel való összecsapásban több száz ember megsérült.

5.3. A harmadik holnap horizontja: az el-nem-gondolt jövő

A harmadik holnap horizontján az el-nem-gondolt jövőket találjuk. Itt minden olyan elképzelést és lehetőséget veszünk számba, melyek legalább húsz év múlva történhetnek meg. Az el-nem-gondolt jövő nem elgondolhatatlan, ám a hagyományos gondolkodásunk, ideológiáink, megszokott axiómáink, világképünk, és a domináns paradigmáink határán túl helyezkedik el. Így az el-nem-gondolt holnap horizontján olyan forgatókönyveket hozunk létre, melyekben megkérdőjelezzük és dekonstruáljuk a megszokott axiómáinkat és paradigmáinkat, és górcső alá vesszük az el-nem-gondolt lehetőségeket. Az el-nem-gondolt jövők horizontját vizsgálva a következő kérdésekre keressük a választ: mely axiómák és feltételezések változhatnak meg gyökeresen a mély

¹⁰⁰ 2014 és 2019 között 184 millió boszniai márkát költöttek el magáncélra a rendkívüli helyzetekre szánt pénzekből (Ld. „Great Spending of Authorities in Bosnia and Herzegovina: Alcohol, Aircraft Modifications and More” <https://www.sarajevotimes.com/great-spending-of-authorities-in-bosnia-and-herzegovina-alcohol-aircraft-modifications-and-more/>)

bizonytalanság és legyőzhetetlen tudatlanság birodalmában? Mely tényező válhat hirtelen extrém hatásúvá, azaz találunk-e olyan fekete medúzát, melynek jelenlétét megszoktuk, de az váratlan gyorsasággal kaotikus eseményekhez vezethet? Más megközelítésben az el-nem gondolt jövő horizontját a szabad kártyák (wild cards) népesítik be. Ezek alacsony valószínűséggel rendelkező, de nagy hatást kiváltó események, melyek az egész rendszert megváltoztatják és új irányba terelhetik. Néhányat azonosíthatunk a gyenge jelek alapján, ha a horizontot pásztázva sikerül felismerni azokat, de egy részüket egyáltalán nem láthatjuk előre. Szerepük azért fontos, mert számbavételükkel felkészülhetünk az előre nem látható, nagy hatású változásokra.

A harmadik horizonton főként olyan jelenségeket vizsgálunk, melyek jelenleg kicsinek és jelentéktelennek tűnnek, de - kaotikussá válva - elterjedhetnek és óriási méreteket ölthetnek. Ezek a fekete medúza jelenségek. Az el-nem-gondolt holnap horizontján felmerülő kérdések nem elképzelhetetlenek, de a legtöbb bizonytalanság ezeket veszi körül. Mivel ez a horizont ad a legszélesebb teret a képzelőerőnek, nagy számú forgatókönyvet lehetne alkotni az el-nem-gondolt holnapban.¹⁰¹ Jelen dolgozat két, egymástól független forgatókönyvet mutat be a legtávolabbi horizonton: a boszniai iszlám hagyományok gyökeres átalakulásának scénárióját, valamint egy közös boszniai identitás létrejöttének forgatókönyvét.

5.3.1. Forgatókönyv: „A bosnyák muszlimok szalafi hagyományai”

2040. Bosznia lakossága húsz év alatt mintegy egy millió fővel csökkent az alacsony születésszám és a még mindig magas kivándorlási hullám következtében. Az Európai Unió csatlakozás helyett partnerségi megállapodást kötött Boszniával, ezt is egy évtizednyi vontatott egyeztetés után. Az állam vegetál: alig van adóbevétel, nyugdíjat nem tudnak folyósítani, az infrastruktúra – kivéve az arab beruházások által létrehozott szállodakomplexumokat, és a részben elkészült, kínai kölcsönökből időszakosan épülő autópályákat – folyamatosan pusztul, virágzik a szervezett bűnözés. A muszlimok közül a falvakban élő szalafi közösségek létszáma az elmúlt húsz évben viszont

¹⁰¹ Ugyanakkor a CPPFS workshopok egyik tanulsága éppen az volt, hogy a harmadik holnap horizontján született a legkevesebb scénárió. Ennek okát abban látom, hogy míg az előző két horizonton jól látható trendekből és a jövőre vonatkozó korábbi elképzelésekből könnyen születtek forgatókönyvek, addig a mély bizonytalanság és a legyőzhetetlen tudatlanság mezején, ahol a megszokott tudásunk, axiómáink keretei közül ki kell lépünk, sokkal kevesebb forgatókönyvet alkottak a résztvevők. A harmadik holnap forgatókönyv alkotása tekinthető leginkább művészetnek.

megnégyszereződött köszönhetően népszerűségének és a nagy gyerekvállalási hajlandóságnak. A szalafi tanítások évtizedek óta akadálytalanul terjedtek egyrészt a közösségi média felületein, másrészt számos szervezetükön keresztül, melyek rendszeresen szerveztek előadásokat az egyre nagyobb számú érdeklődő számára. A rendezvényeket gyakran még a helyi önkormányzatok is támogatták kisebb-nagyobb összeggel¹⁰². Az online felületeken terjedő szélsőséges nézetek visszaszorítására a boszniai államnak minden eszköze rendelkezésre állt, de mivel a stratégiai dokumentumaiban nem került meghatározásra az erőszakos vagy az online szélsőséges fogalma, ezért nem volt képes egy rendszerszintű intézkedést fogantatni a szélsőséges tartalmakkal szemben¹⁰³. Az Iszlám Közösség erre válaszul az Ilmijja szervezetén (Udruženja ilmijje IZ BiH) keresztül továbbképzési programot dolgozott ki, melynek szemináriumai az erőszakos szélsőséges tanítások megelőzésére készítette fel az imámokat és vallástanítókat. Az Iszlám Közösség igyekezett kommunikációs stratégia és ellen-narratíva kialakításával szembeszállni a szélsőséges radikális tanításokkal, hogy megerősítse a bosnyák tradicionális iszlám értékeket. (Preljević 2017 p. 383)

Akik még 2018-ban aláírták az együttműködési protokollt az Iszlám Közösséggel, egyre aktívabban vettek részt az Iszlám Közösség tevékenységeiben, és a teológiai vitákban mind gyakrabban kerekedtek felül a boszniai iszlám megreformálásának kérdésében. Az Iszlám Közösség által hirdetett bosnyák iszlám hagyományok jelentősen megváltoznak, kikerülnek belőlük a hanafita elemek, valamint a szalafik által kárhozott újítások (bida'a). A munkanélküli fiatalok nagy számban csatlakoztak a szalafi közösségekhez, mivel az új tagok részére főként IT területen változatos állásokat tudtak biztosítani, de ezen túlmenően gondoskodtak lakhatásról és feleségekről is. Bizonyos közösségek, akik szorosabb kapcsolatban állnak a szaúdi befektetőkkel, leszerződtek a Buroj Ozone City-vel a munkaerő biztosítására az óriáskomplexum számára. Mivel a boszniai állam az elmúlt húsz év során sem kötött megállapodást az Iszlám Közösséggel, mely lehetővé tette volna a szélsőséges, az Iszlám Közösségétől eltérő iszlám értelmezést nyújtó

¹⁰² Például a radikális tanokat hirdető Alternativa szervezet az ilidžai helyi önkormányzattól az elmúlt három év során 2-3000 KM-t (1000-1500 eurót) kapott tevékenységei támogatására. Ld. Bosnian Taxpayers Funding Spread of Hardline Salafi Message. *Balkan Insight* 2019. https://balkaninsight.com/2019/12/16/bosnian-taxpayers-funding-spread-of-hardline-salafi-message/?fbclid=IwAR0wjIPxuGCKSov-MsILmKVTAkL3q7U_2Z1f6nmy5u7BhI_gT71SD3qUj5g

¹⁰³ Bosnia Failing in Fight against Extremism Online. *Balkan Insight* 2019. 08. 13. https://balkaninsight.com/2019/08/13/bosnia-failing-in-fight-against-extremism-online/?fbclid=IwAR2I09pcV_11lg9SGGVAbSIDLyUxdgY1PqUa1YfCawHSznjGM25JMeXMI5U

csoportok viasszaszorítását, így lassan fordult a kocka: az Iszlám Közösség alulmaradt az egyre nagyobb számú iszlám vallási csoporttal szemben. Mára ott tartunk, hogy néhány nagy, befolyásos család irányítja mindazt, ami az Iszlám Közösségből megmaradt, és kezeli vagyonát. A szalafik legerősebb csoportja, az Ébredés mozgalom (sahva) hosszas viták után sikeresen megakadályozta az Iszlám Közösség intézményének eltörlését, s a mozgalom azon fáradozik, hogy megtisztult formában újjászervezze azt a szalafi tanítások szerint.

5.3.2. Forгатókönyv: „Etnikumok felett álló, közös boszniai identitás, az új *bošnjaštvo* kora”

2035. Az 1992 és 1995 közötti véres polgárháborút lezáró daytoni megállapodás aláírásának 40. évfordulóján egy másik sorsdöntő eseményt is hatalmas ünnepség kísér: Bosznia-Hercegovina és Koszovó az Európai Unió tagjává válik, ezzel pedig valamennyi nyugat-balkáni ország az európai család tagjává vált, miután Szerbia és Montenegró 2028-ban, míg Albánia és Észak-Macedónia 2033-ban belépett az Európai Unió tagországai közé. Húsz éve nagyon kevesen bíztak abban, hogy ez a pillanat egyszer valóban eljöhet, tekintve az instabil régió lesújtó gazdasági helyzetét, a jogállam hiányát, a mindent átszövő korrupciót és az országok élén álló nacionalista populista autoriter vezetőket. Tíz éve azonban a nyugat-balkáni regionális együttműködés még szorosabbá vált: hosszas egyeztetések után sikerült tető alá hozni egy „regionális Schengen” zónát, melyben a belső határok között megszűnt a határellenőrzés. A nyugat-balkáni regionális gazdasági térség létrehozásával pedig az áruk, személyek, szolgáltatások és a tőke szabadon áramlik a tagországok között, mely a régió belüli országok egymással folytatott kereskedelmét a közvetlen külföldi tőkebefektetések megnövekedésével jelentősen megerősítette. De térjünk vissza Boszniához! Hosszú és rögös út vezetett a sikerhez. A világgazdasági válság okozta drasztikus gazdasági visszaesés miatti társadalmi elégedetlenség, mely Szarajevóban még ivóvízhiánnyal is párosult, végül országos méretű tüntetéshullámot indított meg.

Mivel a feszültség hetek múlva sem csillapodott, a nemzetközi közösség az Európai Unió vezetésével szakértői bizottságot hozott létre, melynek legfőbb feladata volt az alkotmány revíziója és egy új átmeneti kormány megválasztása. A bizottság lassú döntéshozatali mechanizmusa miatt tovább fokozódott a társadalmi elégedetlenség, és felszínre hozta az

etnikai csoportok közötti feszültségeket is. 2024-re a félkatonai szervezetek aktiválódása fegyveres konfliktusokhoz vezetett az ország több pontján, mely azonnali NATO beavatkozáshoz vezetett, hogy elejét vegyék egy újabb polgárháború kitörésének¹⁰⁴. A konfliktust egy új, centralizált alkotmány létrehozásával fékezték meg, melyben az etnikumokat képviselő politikai elit többé nem kapott hatalmat. Belgiumhoz és Hollandiához hasonló, három szintű föderatív állam jött létre. Az új alkotmány értelmében Bosznia és Hercegovina minden állampolgárát azonos jogok illetik meg, az állam élén egyetlen elnök áll, egyetlen erős központi kormánnyal, kétkamarás parlamenttel és önkormányzatokkal. Az alkotmányban a kisebbségek védelme kitüntetett szerepet kap. Az új alkotmány Alija Izetbegović gondolatát valósítja meg: „Fontos, hogy Bosznia túlélje, nem tudom, hogyan, de túlélje. A szerbek legyenek szerbek, a bosnyákok bosnyákok, a horvátok horvátok, de mindenki legyen egy kicsit jobban boszniai. Az igazságot kell keresnünk és nem a bosszút, mert a bosszú a gonosz lánc, melynek sosincs vége.”¹⁰⁵

Az új alkotmány révén lassanként működő demokrácia és jogállam szilárdult meg Boszniában, az állami adminisztráció egyszerűsödött, meritokrácia alakult ki, a gazdasági fellendülés következtében jelentősen csökkent a munkanélküliség és a kivándorlási hajlandóság, a magas adóbevételeket több szociális juttatásra fordította az állam, mely magasabb születésszámhoz vezetett. Az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz szükséges feltételeket 2035-re Bosznia maradéktalanul teljesíteni tudta.

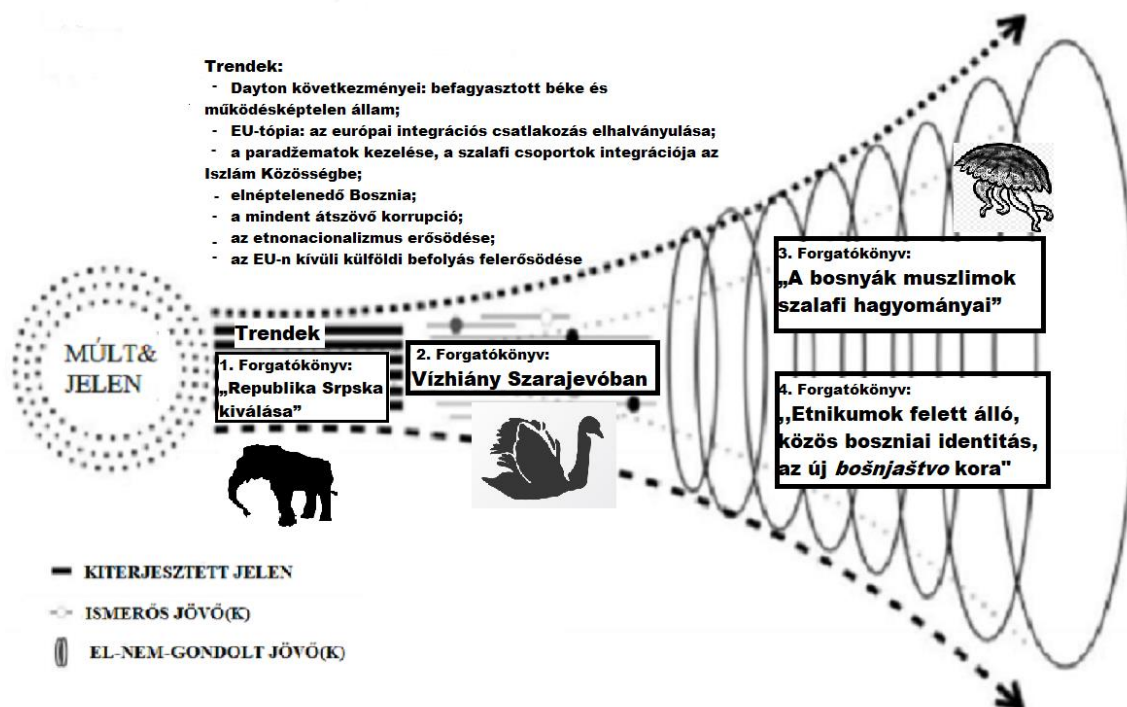
A boszniai Iszlám Közösség 2033. tavaszán ünnepélyes keretek között nyitotta meg az Európai Iszlám Tanulmányok Egyetemet Szarajevóban az európai muszlimok és vezetőik számára, ahol imámképzésen és iszlám teológiai tanulmányokon kívül a boszniai iszlám vallásgyakorlat intézményesülésének történelmi tapasztalatával segítik az európai nem autochton közösségek sikeres beilleszkedését a szekuláris országok rendjébe. Az oktatási központ létesítése az Európai Unió támogatásával valósult meg, mivel Brüsszel

¹⁰⁴ Ahhoz, hogy Republika Srpska hatalmát meggyengítsék, az Egyesült Államok bevette az információs fegyvert: hatalmas sajtóvisszhang kíséretében kiszivárogtatták a Milorad Dodik és Vladimir Putin között kötött titkos megállapodást, melynek értelmében szükség esetén Dodik vagyontát kimenekítve menedékjogot kap Oroszországban. Ez hatalmas felháborodást váltott ki a szerbek között, meggyengítve vezetőjük hatalmát, elbizonytalanodtak a nacionalista retorika érveinek erejében.

¹⁰⁵ „Bitno je da Bosna opstane, ne znam kako, ali da opstane. Treba da Srbi budu Srbi, Bošnjaci-Bošnjaci, Hrvati-Hrvati, ali da svi budu malo više Bosanci. Treba tražiti pravdu, a ne osvetu, jer osвета pokreće lanac zla koji nema kraja.”

felismerte, hogy a szarajevói iszlám felsőoktatási intézmény tradicionális irányvonala erősítheti a mérsékelt iszlám tanítások térnyerését az Unión belüli országokban.

5.4.A forgatókönyvek összegzése

9.ábra: A forgatókönyvek elhelyezése a három holnap horizontjain (Sardar&Sweeney 2016 alapján saját szerkesztés)

A posztnormálissá válás lehetőségét magukban foglaló jelenségeket vizsgálva a három holnap horizontjain vonultattunk fel forgatókönyveket. A kiterjesztett jelen horizontján bemutatott scenárióból (5.1.8. fejezet) azt láthattuk, hogy a szerb entitás kiválása – melynek kedvez az Európai Unión belül egyre nagyobb teret nyerő iszlamofóbia – Bosznia széteséséhez és/vagy újabb polgárbáborúhoz vezetne. Itt két fekete elefánt jelenséget azonosítottunk: a növekvő európai iszlamofóbiát és Dodik szecessziós politikai retorikáját. A második jövőhorizonton, az ismerős jövő horizontján szereplő forgatókönyvben (5.2. fejezet) egy természeti katasztrófa véletlen következményeként kialakult vízhiány okozta felkeléshullám és társadalmi elégedetlenség vezet konfliktusos állapothoz Boszniában. A boszniai jogszabályi hézagokat kihasználó arab gigaberuházás, a Buroj Ozone City turisztikai komplexumának megépítése egy környezeti fekete hattyú, melynek egy lehetséges társadalmi következményével foglalkozik a második jövő horizonton szereplő scenárió. Az el-nem-gondolt jövő horizontján két forgatókönyvet mutatunk be. A „bosnyák muszlimok szalafi hagyományai” elnevezésű forgatókönyv

(5.3.1. fejezet) azt a lehetőséget járja körül, hogy mi történne, ha a boszniai szalafi csoportok (paradžematok) nagyobb népszerűsége tennének szert, mint az Iszlám Közösség. A paradžematok boszniai jelenléte tekinthető fekete medúza jelenségnek, mivel több mint húsz éve jelen vannak Boszniában, de megerősödésük teljesen átalakítaná a bosnyákok Iszlám Közösség által felügyelt iszlám hagyományait. Az el-nem-gondolt holnap másik forgatókönyve (5.3.2. fejezet) az első két holnap horizontján felvázolt scenáriók időbeli folytatásának tekinthető. Alapfeltevése, hogy a lehetséges jövőbeli konfliktusok lezárásával létrejövő új politikai rendszer már nem fogja magán viselni a mostani működésképtelenséget okozó hiányosságokat, az etnikai meghatározottságot meghaladó, egységes boszniai állampolgárság és az új alkotmány bevezetése egy erős, európai állam alapjait teszi le. Az el-nem-gondolt jövő horizontjának két forgatókönyve a jelenbeli axiómáinkat kihívás elé állítva mutat be egy disztópikus és egy utópisztikus jövőt.

6. Összefoglalás, következtetések

Jelen disszertációt a „három holnap horizontjai a posztnormális időben” elnevezésű jövőkutató gyakorlat hívta életre, melynek modelljét Ziauddin Sardar vezette Centre for Futures Studies in Postnormal Times jövőkutató csoport dolgozta ki 2015-ben. Ennek módszertani továbbfejlesztésében jelen sorok szerzője is részt vett. A disszertáció a modellt alkalmazva azt a kérdést járta körül, hogy a múlt és a jelen trendjeire építve milyen lehetséges jövők rajzolódnak ki a közeli és távolabbi jövőben Bosznia muszlim társadalmára vonatkozóan, szem előtt tartva, hogy bizonyos események bármikor posztnormális fordulatot vehetnek. Egy esemény akkor válik posztnormálissá, amikor gyors, messzeható, egyidejű változások történnek, melyeket az ellentmondások, a komplexitás és a káosz váratlan megjelenése okoz. A disszertáció ötödik fejezete a „három holnap” horizontja mentén mutatott be lehetséges jövőbeli scenáriókat, felvonultatta a kiterjesztett jelenben érvényes trendeket és egy azokon alapuló forgatókönyvet, továbbá az ismerős jövő horizontján folytatódó jövőkép forgatókönyvét és az el-nem-gondolt harmadik holnap két lehetséges scenárióját.

A disszertáció alapvetően elméleti irányultságú, azt a célt kívánta megvalósítani, hogy egy új megközelítést bemutatva gazdagítsa mind a jövőkutatás, mind a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájának módszertani tárházát. Ehhez a dolgozat szerzője a „három holnap” modelljét Bosznia-Hercegovina muszlim társadalmának lehetséges jövőire alkalmazta. A nézőpontunkat, melyből a jövőre tekintünk, a jelen „gyártott normalitás mezőjének” neveztük, melyben a múlt és jelen foglal helyet. A múlt és jelen azonban mindig alapvetően társadalmilag konstruált tartalommal bír. Ezért is szentel a dolgozat kitüntetett figyelmet a bosnyák identitás szempontjából kiemelkedő történelmi események áttekintésére. A bosnyák identitás jelentős változásokon ment keresztül a történelem folyamán, koronként új tartalommal telítődve, de a bosnyák muszlimok történelmük folytonosságából nyerik legitimációjukat. Ez a folytonosság mutatkozik meg például abban a felfogásban, hogy a középkori boszniai egyház iszlámhoz közel álló tanai miatt vették fel a bosnyákok tömegesen az iszlámot az Oszmán korban, vagy a 450 évnyi Oszmán uralom után, az Osztrák-Magyar Monarchia okkupációja alatt épült ki a boszniai iszlám önálló modern intézményi rendszere, mely a mai napig szinte változatlan. A dolgozat különös figyelmet fordít az Osztrák-Magyar Monarchia korának tanulmányozására, melyet a szerző a korban megjelent magyar nyelvű források alapján dolgozott fel. A múlt trendjei visszatérhetnek a jövőben is. Erre tesz kísérletet a harmadik holnap horizontján ábrázolt etnikumok felett álló, közös boszniai identitás bemutatása, mely a Kállay Béni-féle *bošnjaštvo* eszméjével állítható párhuzamba. A boszniai kormányzó programjában egy közös, területi alapú nemzeti identitás megteremtését tűzte célul, melyet akkor az éledező horvát és szerb nacionalizmussal szemben fogalmazott meg. Ez az eszme alapja lehet egy európai uniós tagsággal rendelkező polgári (civic) Boszniának.

A bosnyák muszlim társadalom lehetséges jövőinek feltérképezésére alkalmazott módszer a jövőkutatás diszciplínájába ágyazódik. A módszer megértéséhez a dolgozat szerzője elengedhetetlennek tartotta a jövőkutatási fogalmak és megközelítések bemutatását. Különösen, mivel a jövőbeli fejlemények előrejelzésére a jövőkutatási megközelítések (forecast, foresight, futures) zavarbaejtő sokasága áll rendelkezésünkre, ráadásul a jövőkutatás terminológiája meglehetősen kusza, és nincs egyetértés a jövőről szóló tanulmányok kategorizálása terén sem. Az elméleti háttérként szereplő, jövőkutatással foglalkozó fejezetben a dolgozat éppen a terminológiai sokszínűség tisztázása érdekében tekinti át a legfontosabb jövőkutatási fogalmakat és

megközelítéseket, s teszi ezt azért is, hogy elhelyezze a jövőkutatási megközelítések között is újszerűnek számító „három holnap” modellt.

A „három holnap” elmélete ráirányítja a figyelmünket az el-nem-gondolt lehetőségekre, kihívás elé állítva a szokásos feltételezéseinket, értékeinket és alapvető axiómáinkat. A posztnormális lehetőségek felismerésével (fekete elefánt, fekete hattyú és fekete medúza jelenségek) rávilágít tudásunk és ignoranciánk ellenszegülésére, amikor nem látjuk vagy nem akarjuk látni az előttünk álló kihívásokat. (Sardar, Sweeney 2016 p.12) A „három holnap elmélete a posztnormális időben” kiválóan alkalmazható olyan esetekben, amikor a jövőbeli fejlemények anticipálása során az észlelt bizonytalanság különféle szintjeit tudatosítani akarjuk.

Ehelyütt jelen sorok szerzője fontosnak tartja megjegyezni, hogy a „három holnap” modelljének alkalmazása úttörő vállalkozásnak tekinthető, mivel a modellt bemutató elméleti tanulmányon (Sardar&Sweeney 2016) és a Centre for Postnormal Policy and Futures Studies (CPPFS) által rendezett műhelymunkákon kívül nem született a modellt adaptáló tanulmány¹⁰⁶. Az elméleti munka fokmérője pedig éppen az alkalmazhatósága.

A bosnyák muszlimok jövőjének három holnapját felvázolva a szerző az alábbi következtetésekre jutott a modell alkalmazásával kapcsolatban: mivel bármely társadalom komplex rendszert alkot, és a benne zajló folyamatok szinte mindegyike magában hordozza a posztnormálissá válás lehetőségét, ezért kimerítően nem ábrázolható valamennyi a három holnap horizontjain. Célszerű a trendek azonosítása után a gyenge jeleket figyelembe véve egyetlen kibontakozó jelenséget kiválasztani, hogy feltárjuk annak jövőbeli lehetőségeit az egymással összekapcsolódó alternatív forgatókönyvek segítségével. A „három holnap” scenáriói tehát a posztnormálissá válás lehetőségét magukban hordozó kibontakozó jelenségekre épülnek, s a forgatókönyvkészítés során korábban el-nem-gondolt kérdéseket fogalmazunk meg. A bosnyák muszlim társadalom esetében a trendek között megbújó posztnormális lehetőségeket magukban hordozó jelenségként azonosította a dolgozat az iszlamofóbiát, mely fekete elefántként jelenik meg egyes európai uniós diskurzusokban (ld. Emmanuel Macron 2019. októberi interjúja a The Economist lapnak, vagy Kolinda Grabar-Kitarović horvát elnökasszony Boszniát érintő megnyilatkozásai), valamint az ezt visszahangzó szerb narratívákban. Milorad

¹⁰⁶ Egyetlen tanulmány készült a modell egyik kidolgozójától, John Sweeney tollából, mely az internet lehetséges kártékony hatásait vizsgálja a posztnormális időben. (Sweeney 2015)

Dodik, a szerb entitás vezetőjének szecessziós retorikáját szintén fekete elefánt jelenségnek tekintjük, és az európai integrációs törekvések gyengülése közepette a kiterjesztett jelen horizontján Republika Srpska kiválásának forgatókönyvét mutatja be a dolgozat. Fekete hattyú jelenséggé azonosítottuk a trendek között az Európán kívüli országok beruházásának lehetséges hatásait a boszniai társadalomra. Ehelyütt meg kell jegyezni, hogy a külföldi gazdasági jelenlét természetesen temérdek olyan hatást generál, melyet jelen dolgozat nem vizsgál, mivel a disszertáció kereteibe nem férne bele, ezért a dolgozat szerzője egyetlen kibontakozó jelenséget választott, az Egyesült Arab Emírátsok 2019. szeptemberében megkezdődött gigaberuházásának, a Buroj Ozone City építésének valószínűsíthetően negatív környezeti hatását, hogy bemutasson egy posztnormális forgatókönyvet az ismerős jövő horizontján. Az el-nem-gondolt holnap horizontján a fekete medúza jelenségek a dominánsak, melyek ismert, alacsony intenzitású jelenségek extrém méreteket és hatásokat kiváltó jelenséggé érését ábrázolják a jövőben. Ilyen forgatókönyvet mutat be a boszniai iszlám hagyományok gyökeres átalakulásának scenáriója. A harmadik horizonton szereplő másik forgatókönyv a távoli jövőben kialakuló közös boszniai identitás létrejöttének lehetőségét ábrázolja, mely Bosznia jelen körülményei között az el-nem-gondolt jövőhöz tartozik.

Összefoglalóan elmondható, hogy a disszertáció a célkitűzését – a „három holnap” elméleti modell gyakorlati alkalmazhatóságát – megvalósította a boszniai muszlimok jövőjének vonatkozásában, ami azért is újszerű, mert a Ziauddin Sardar vezette kutatócsoport az elmélet kidolgozásán túl a gyakorlati alkalmazás tapasztalatáig ezidáig még nem jutott el. A „három holnap” horizontján elhelyezett forgatókönyvek megalkotásakor a szerző arra a következtetésre jutott, hogy meglehetősen nehéz pozitív (a kívánt jövőt ábrázoló) scenáriót elgondolni Bosznia-Hercegovina történelmét és jelenkori trendjeit figyelembe véve, mivel az erősen sérülékeny és ingatag boszniai társadalmi, gazdasági és politikai rendszert a posztnormális változások könnyedén kibillenthetik a törékeny egyensúlyi állapotból.

A „három holnap” modellje a posztnormális szemlélet bevezetésével járul hozzá leginkább a jövőkutatás legújabb megközelítéseihez. A posztnormális korban úgy navigálunk a lehetséges jövők után kutatva, hogy azt sem nem irányítjuk, sem nem ellenőrizzük, mivel az ebben a korban lehetetlen. A posztnormális lehetőségeket úgy anticipáljuk, hogy közben tudatában vagyunk a három szintű tudatlanságunknak és bizonytalanságainknak. A „három holnap” keretei lehetővé teszik a többszintű

megközelítést, mely hasznos lehet az alternatív jövők kritikai tanulmányozására. A modell a trendek, a kibontakozó kérdések és a jövő elképzeléseinek elhelyezését és kontextualizálását segíti, és ezzel tulajdonképpen valamennyi jövőkutatási módszer kiegészítője lehet. A politikai elemzésekbe integrálva pedig javíthatja a hosszú távú előrejelzések minőségét.

A „három holnap” modelljének továbbfejlesztési lehetőségével történő jobbítását a minél szélesebb körű alkalmazása szavatolja. A módszer – a szerző tapasztalatai alapján – kiválóan alkalmas workshopok keretében történő felhasználásra szakértői közösség bevonásával. Ebben az esetben kiemelten fontos a polilóg (polylogue), sok hang összjátékának szerepe, mivel a különféle nézőpontok hatalmas hozzáadott értéket jelentenek a jövő horizontok forgatókönyvekkel történő benépesítéséhez. Értékes eredményt kínál a nem-szakértői közösségek bevonása is a munkába, melynek révén még szélesebb közösség jövő írástudásának képessége (future literacy) hozható létre. A módszer alkalmazása – akár egyéni, akár csoportmunka eredménye – segítheti a döntéshozókat a kritikus bizonytalansággal rendelkező kérdések megválaszolásában. A „három holnap” elmélete a döntéshozókat háromféleképp támogatja: egyrészt tudatosítja a folytonosság és diszkontinuitás együttes jelenlétét a jövővel kapcsolatos kérdésekben, másrészt három különféle jövőszemléletet kínál, harmadrészt pedig segítséget nyújt a jövőről szóló szélesebb stratégiai gondolkodás kialakításához. Az elmélet további erénye, hogy általa tartalmas és értékes jövőképek és stratégiai elképzelések hozhatók létre. A modell összekapcsolja a víziókészítés érték alapú munkáját a tárgyilagosabb forgatókönyvkészítéssel. A modell nagy előnye, hogy könnyen megérthető, logikája egyszerűen elsajátítható és alkalmazható egyéni elemzésekhez, vagy csoportmunka során – nemcsak jövőkutató szakemberek számára, hanem széles körben a társadalomtudományi elemzésekhez is. A „három holnap” elmélete lehetőséget ad az egyénileg vagy workshop csoportmunkájában vizsgálódóknak, hogy együtt szemléljék a jelenlegi rendszert és a jövőbeli lehetséges rendszereket, és megértsék a köztük lévő átmenet dinamikáját.

7. Függelék: A jövő kutatás diszciplínájának rövid történeti áttekintése

A jövő kutatás tudományának története a második világháborúig nyúlik vissza, noha a jövőről való gondolkodás az emberiség történetének hajnaláig visszavezethető. Wendy Schultz (Schultz 2012 pp. 3-7) a jövőre irányuló gondolkodás 5 hullámát állapítja meg. Az első a szóbeliségen alapuló hagyomány: a sámánok és misztikusok által uralt jövők, a második hullám az írott jövők, melyek olyan nagy történészek tollából származnak, mint Sima Qian (Kr.e.2. szd) vagy Ibn Khaldun (14. század), akik a múlt mintázatát és az ismétlődés ciklusait kutatták, megelőzve ezzel Spenglert, Hegelt és Toynbeet. A 16. századi Nostradamus Prófeciái a misztikusok és sámánok régi világát idézik, Morus Tamás (1478-1535) Utópiája (1516) az eszményi társadalom képét vázolja fel, ahol a közösség sokkal fontosabb, mint az egyén. Ezzel szemben Francis Bacon (1561-1626) olyan eszményi állam képét vázolja fel Új Atlantiszában, mely sokkal inkább az egyénen és annak hatalmán alapul. A jövő utópisztikus feltérképezése, egy ideális világ víziójának megalkotása végighúzódik a jövő kutatás egész történetén. A harmadik hullám a felvilágosodás és a tudományos, technológiai és racionalista fejlődés eszméjéhez köthető. A negyedik hullám a második világháború után vette kezdetét, az emberiséget ekkor kezdte egyre erőteljesebben foglalkoztatni, hogy miként ismerhetné fel még időben az egyre gyorsabban és összetettebben bekövetkező változásokat és átalakulásokat, kutatása a jelenbeli cselekedetek jövőbeli következményeinek feltárására irányult, hogy minél inkább felkészülhessen a váratlanul bekövetkező eseményekre is.

T. Kuosa három szakaszra bontja a modern jövő kutatást: 1940-1950, 1960-1970 és 1980-tól máig. A második világháború utáni időszak a tervezés, kvantitatív módszerek, pozitívizmus és a világkereskedelem aranykora. Ezt az időszakot hatalmas optimizmus és lelkesedés jellemezte: megindult az űrkutatás, a gazdasági növekedés, városiasodás, iparosodás és a globalizáció. Mindez megnövelte az igényt a hosszú távú tervezésre, trend extrapolációra, technológiai foresight-ra. A második szakasz 1960-tól kezdődött, Wendell Bell ezt az időszakot a jövő kutatás nemzetköziesedésének nevezi, mivel ekkor lépte át a jövő kutatás az Egyesült Államok határait, és alakultak iskolák Európában is. Az 1960-as évek közepén a jövő kutatás tudományága tovább bővült a népesség és gazdasági növekedés hosszú távú hatásainak vizsgálatával, valamint egy lehetséges atomháború és az energiaválság következményeinek elemzésével. A harmadik szakasz Kousa szerint

1980-tól a jelenig tart, melyet az alábbi négy tulajdonsággal jellemez: 1. Alig születtek új foresight módszerek. Az összes jövőkutatási módszer csupán egy ötöde született ebben az időszakban. 2. A tudományág stabilizálódott. A World Futures Studies Foundation (WFSF) szerint 2003-ban több mint 40 felsőoktatási intézmény kínált jövőkutatási képzést, és több mint 50 doktori disszertáció született jövőkutatáshoz fűződő témában. 3. A tudományág önmeghatározása és elnevezése, valamint célja és küldetésének behatárolása az elmúlt 30 évben számos tanulmány témája volt. 4. A tudományág fragmentálódása. (Kousa 2011. pp.331-332)

A kvantitatív és kvalitatív módszereken alapuló szisztematikus jövőkutatásról azonban csak az 1950-es évektől beszélhetünk: az Egyesült Államokban és Franciaországban jelent meg először a tudományos értelemben vett jövőkutatás. Az amerikai RAND Corporation, melyet Eisenhower elnök hadiipari komplexumnak nevezett, 1948-ban kezdte meg munkáját, és a mai napig is jelentős szerepet játszik az amerikai katonai stratégia kidolgozásában. 1964-ben Olaf Helmer és Theodore Gordon bejelentette, hogy sikeresen kidolgozták a predikció általános elméletét, mely épp annyira megbízhatóan alkalmazható a társadalmi és politikai problémákra, mint a fizika és kémia módszerei. A módszeres, számítógépes információfeldolgozás megszabadította a jövőről szóló elképzeléseket a babonától és az utópiáktól, ezáltal az tudományossá vált. Helmer és Gordon a mai modern jövőkutatás technológiai forecast irányzatának módszertanát dolgozta ki, mely arra törekedett, hogy tudományos trend- és indikátorelemzéssel anticipálja a változásokat, s tette ezt az ún. Delphi módszer segítségével. A módszer lényege, hogy az adott témában jártas szakembereket anonim kérdőív segítségével bizonyos események bekövetkezésének valószínűségéről több fordulóban lekérdezik, s a szakértői csoport átlagvéleményét, illetve az eltérő véleményeket kielemezik. Az egyes fordulók során kapott eredmények visszacsatolásával a szakértők információt kapnak a szakmai közösség álláspontjáról, melynek ismeretében módosíthatják véleményüket. A szakértői vélemények természetesen szubjektívak, de a szakmai közösség konszenzusának elérésével bizonyos fokú objektivitást tükröznek. A Delphi módszer által fémjelzett forecast technika teret nyitott a futurologia fejlődésének, melyet egyszerre vettek át az amerikai kormányzati szervek és a nagyvállalatok, valamint a Szovjetunió és Japán.

A jövőkutatás újabb lendületet vett Herman Kahn munkásságával, aki a RAND Corporationból kiválva létrehozta a Hudson Intézetet. Ő nem a Delphi módszert

alkalmazta, hanem a trend extrapoláció módszerét, mely hatékonynak bizonyult a 2000. év előrejelzésében. (*The Year 2000.*) Herman Kahn egy lehetséges termonukleáris háborúról szóló elemzése tekinthető az első politikai scénárióelemzésnek. (Schultz 2012 p. 5) Kahn optimizmussal jellemezhető forecastjai főként a technológiai fejlődésre alapoztak, mely minden társadalmi problémára megoldást hoz. Ez az optimista jövőszemlélet uralta az 50-es éveket. A háborúk után gyors gazdasági fellendülés következett, nem volt élelmiszerhiány, elterjedtek a rádiók és a televíziók, fellendült az űrkutatás. A fejlődés következtében valószínűnek tűnt, hogy az évezred végére átalakul, kibővül az ismert világ.

Azonban hamarosan Európa is megkezdte a jövőkutatás filozófiai és szociológiai alapjainak megvetését: a jövőkutatás sokat köszönhet Gaston Berger (1896-1960) francia filozófusnak, aki a „prospective” fogalmát megalkotta, mely a lehetséges jövők tanulmányozását jelenti. A „prospective” fogalma magában foglalja, hogy a jövő egyszerre determinisztikus és szabad, egyszerre szenvedjük el passzívan, és alakítjuk aktívan. 1957-ben Berger Párizsban jövőkutató intézetet hozott létre (Centre International de Prospective). A RAND Corporation jövőkutató munkásságával egy időben Bertrand de Jouvenel (1903-1987) új módszert dolgozott ki a jövő tanulmányozására. Míg az amerikaiak a futurologia fogalmát alkották meg, de Jouvenel 1961-ben megjelent művének *A feltételezés művészete (The Art of Conjecture)* címet adta. Az amerikai futurologia elnevezés helyett a „futurible” terminusát vezette be, ezzel is hangsúlyozva a lehetséges plurális jövőket, melyek a jelenből következhetnek. Párizsban megalapította az Association Internationale de Futuribles jövőkutató intézetet. (Sardar 2013 p. 34)

Az 1960-as évek végével a jövőkutatási iskolákban megkezdődött a megközelítések, irányzatok kodifikálása és tevékenységeinek formalizálása, először konferenciákon, gyűléseken és szervezeti kereteken belül, majd egyetemi képzések formájában. Ed Cornish 1966-ban megalapította a World Future Society-t (WFS) Washingtonban, 1973-ban létrejött a World Futures Studies Foundation. Az 1960-as évek végére egyre több országban jöttek létre olyan kutatói csoportok, amelyek a jövővel való tudományos foglalkozást tűzték célul. Az első jövőkutató programok és műhelyek a Vatikáni Gregorián Egyetemen, a Turku Egyetemen és a Budapesti Corvinus Egyetem jogelődjén, valamint a Hawaii Egyetemen jöttek létre olyan kutatókkal, mint Eleonora Barbieri

Masini, Pentti Malaska, Kovács Géza,¹⁰⁷ Oliver Markley, Peter Bishop, és James Dator. A jövőkutatók tudományos eszközökkel vizsgálták, miként ismerhető meg a jövő, a jövővel való foglalkozás tudományelméleti kérdésköreit (mint például a jövő megismerhetőségének és meghatározottságának, valamint az alternatívákban való gondolkodásnak a lehetőségeit), kidolgozták azokat a módszereket, amelyeket a jövő megismerése eszközöként eredményesnek ítélték. Feltárták a fejlődés nagy tendenciáit, és a társadalmi-gazdasági jövő lehetséges változatait. A jövőkutatókat jelentősen befolyásolták az 1960-70-es évek nem várt eseményei: az olajválság, a népességszám rohamos növekedése, a nem megújuló erőforrások kimerülésének jelei, a fokozódó környezetszennyezés, vagy az oktatás világválsága. Ezek a változások azt mutatták, hogy a gazdaság növekedése a korábbi keretek között többé nem fenntartható, új utakat kell keresni. A Római Klub *A növekedés határai (Limits to Growth)* (1972) című nagyhatású munkája a rendszerdinamika alapján modellezte a globális problémákat, rámutatva arra, hogy a jövőkutatói feladatok közé fel kell venni az ökológiai és környezeti témaköröket is. Az 1960-70-es években a jövőkutatók tovább globalizálódtak a gyarmati sorból felszabadult új nemzetállamok létrejöttével, olyan kiváló kutatókat adva a területnek, mint az egyiptomi Ibrahim Abdel Rahman vagy a pakisztáni Ziauddin Sardar. 1996-ban az ENSZ égisze alatt létrejött a Millennium Projekt, mely globális részvételi lehetőséget teremtett a jövőkutatók, tudósok, üzleti tervezők és politikai döntéshozók tömörítő kutatóintézet tevékenységeiben. Munkájuk ma is tart. 2002-ben létrejött a legújabb jövőkutató nemzetközi szervezet, az Association of Professional Futurists.

A jövőkutatók pozitívista paradigmával vált önálló és normál tudománnyá: a jövő tudományos megalapozottságú ismeretét ígérte a valószínű jövők előrejelzésével. A hosszú távú és komplex problémák előrejelzése kapcsán azonban kudarcba fulladt, az 1990-es években paradigmaválságba került. Az elmúlt évtizedekben olyan hatalmas társadalmi, gazdasági és politikai változások (a globalizáció, multikulturalizmus

¹⁰⁷ A hazai jövőkutatók egyidejűleg fejlődött az európai iskolákkal. Önálló tudományterületként való elismerésének tekinthetjük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1976-ban megalapította a Jövőkutatói Bizottságot a IX. Osztály keretében. Első elnöke Kovács Géza, a magyar jövőkutatók megalapítója volt 12 éven át (1976-1988 között). Erre az időszakra tehető a magyar jövőkutatók kibontakozása és megerősödése. A Bizottság tudományos eszközökkel vizsgálta a Római Klub által kezdeményezett világmodelleket, s következtetéseket fogalmazott meg hazánk jövőjére vonatkozóan. A jövő lehetséges trendjeit/folyamatait és ebben az emberi tényező szerepét tanulmányozta, valamint konkrét előrejelzéseket dolgozott ki. (Nováky 2014 p.21.) A Jövőkutatói Bizottság elnöke 1988-tól Gidai Erzsébet egyetemi tanár volt, őt követte 1999-től 2005-ig Besenyei Lajos egyetemi tanár, a Miskolci Egyetem rektora. Nováky Erzsébet 2005-2011-ig vezette a Bizottságot, majd 2011. év végén megalakult a Statisztikai és Jövőkutatói Tudományos Bizottság az MTA szervezetében a korábban önállóan működő Statisztikai Bizottság és a Jövőkutatói Bizottság jogutódjaként. http://www.ksh.hu/mta_sjtb

problémái, a nemzetközi terrorizmus megjelenése, a globális pénzügyi válság, természeti katasztrófák) mentek végbe, melyeknek csak egy része volt előrelátható. A változások által létrehozott új helyzetben a korábbi trendek megtörtek, megnőtt a bizonytalanság, fokozódott az instabilitás. Ezek következtében a jövőkutatás egyre nagyobb figyelmet fordított a jelenben alig érzékelhető, de a jövő szempontjából jelentős, meghatározó jelekre, továbbá a laikusok, a nem-szakértők jövőhöz való viszonyára, attitűdjeire is. Ezzel megújult a jövőkutatás módszertana, és a komplex jövőkép vizsgálatok tudatosan támaszkodtak a gazdagodó jövőkutatási módszertani elvekre. (Nováky 2014 p. 11)

Az ezredforduló körül a jövőkutatás új irányba fordult: felfedezte a jelenben létező jövőt és annak a társadalmi jövőformálásban betöltött szerepét. Jövőfelfogását a jelenkori világ természetének megfelelően változtatta meg, és beemelte a jövőkutató hangsúlyos szerepét a vizsgálódásaiba. A paradigmaváltásban két új paradigma jött létre. Az evolúciós paradigma a kulturális-társadalmi evolúció mintázatának tanulmányozására, a kritikai paradigma pedig a társadalmi aktorok/stakeholderek jövőgondolatainak kritikájára és fejlesztésére összpontosított (Hideg 2012 p. 144) Hideg Éva szerint a jövőkutatás az ezredfordulós paradigmaváltás révén poszt-normál tudománnyá vált: megerősödött gyakorlatorientáltsága, reflexív és önreflexív képessége. Hideg szerint a jövőkutatás poszt-normál tudományossága az elméleti és a gyakorlati jövőtudások folyamatos és egymást fejlesztő összekapcsolása tekintetében még nem tudott kiteljesedni. (Hideg 2012 p. 145)

A 21. század az ötödik hullám kezdete Schultz szerint, amikor a jövőkutatásban a technokrata megközelítés helyét egyre inkább átveszik a pszichológiai evolúciós elméletek, valamint az integrál filozófia hatásai. Az integrált jövők¹⁰⁸ elméletét Slaughter és Voros dolgozta ki, mára már széles körben alkalmazzák a jövőkutatók. Egy másik modell a változó társadalmi rendszerek mélyebb társadalmi és kulturális struktúráit tárja fel: a rétegzett oksági elemzés (Causal Layered Analysis), mely Sohail Inayatullah nevéhez fűződik. A jövőkutatási iskolák között lezajlott egy Csendes-óceáni váltás (Pacific shift): új központok alakultak a Csendes-óceáni térségben és Ázsiában. 1993-ban a World Futures Studies Federation titkársága is Ausztráliába költözött. Jövőkutatási

¹⁰⁸ Hideg Éva meghatározásában az integrált jövőkutatás (integral futures) az elméleti, a gyakorlati jövőkutatás és a jövőkutatási praxis kölcsönös kapcsolatában működő jövőkutatás. Az elméleti jövőkutatás jövőelméleti-módszertani ismereteket és a változásokra, a társadalmi jövőformáló gondolatok és tevékenységek általi változtathatóságukra vonatkozó tudományos tudásokat és hipotéziseket hoz létre. A gyakorlati jövőkutatás viszont arra a tudástermelő folyamatra vonatkozó tudásokat termeli, ahogyan a konkrét téridőben az előrejelzések/foresightok készülnek, illetve kell azokat készíteni. (Hideg p. 181)

program indult a tajvani Tamkang Egyetemen, ahol kiadásra került a Journal of Futures Studies folyóirat, valamint hatalmas érdeklődés övezi a jövőkutatási programokat Szingapúrban, Dél-Koreában, Indiában és Thaiföldön is. (Schultz 2012. p.7)

A káoszelmélet és a komplex rendszerek elméletének megjelenése a jövő kutatás újabb paradigmaváltásához vezethet, mivel olyan komplex, adaptív élő rendszerek vizsgálata kerül előtérbe, melyek működése feltárható, de előre meg nem jósolható. (Nováky 1995) A digitális korban pedig újabb számítógépes szoftvereszközök állnak rendelkezésre az elemzéshez.

Hivatkozott irodalom

Könyvek, könyvfejezetek

Asbóth János (1887): *Bosznia és Herzegovina. Uti rajzok és tanulmányok I-II* Budapest: Pallas Kiadó.

Armstrong, J.S. szerk. (2011): *Principles of Forecasting: A Handbook for Researchers and Practitioners*. Springer

Bakić, Ibrahim (1994): *Nacija i religija*, Sarajevo: Bosna Public

Banac, Ivo (1988): *The National Question in Yugoslavia, Origins, History, Politics*. New York, Cornell University Press

Bauman, Zygmund (2000): *Liquid Modernity*, Polity Press

Bauman, Zygmund (2005): *Liquid Life*. Cambridge. Polity Press

Begović, Nedim (2019): Bosnia and Herzegovina. In: *Yearbook of Muslims in Europe* (2019) Volume 10. pp. 130-147.

Belloni, Roberto (2019): *The Rise and Fall of Peacebuilding in the Balkans*. Palgrave Macmillan

Bencze László (1986): *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest Akadémiai Kiadó

- Bougarel, Francois (2007): Bosnian Islam as 'European Islam': Limits and Shifts of a Concept. In: Aziz Al-Azmeh és Effie Fokas (szerk) (2007): *Islam in Europe. Diversity, Identity and Influence*. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 96-124
- Bougarel, Xavier (2017): *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina. Surviving Empires*. Fordította: Christopher Mobley. Bloomsbury Academic Publishing Plc
- Bringa, Tone (1995), *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*, Princeton University Press
- Cook, Michael (2014): *Ancient Religions, Modern Politics. The Islamic Case in Comparative Perspective* Princeton University Press
- Dator, Jim (1996): Futures studies as applied knowledge, In Richard Slaughter, ed., (1996) *New Thinking for a New Millennium*. London: Routledge,
- Dator, J., Sweeney, J., Yee, A. (2014): *Mutative Technologies: Communication Technology and Social Change in the Past, Present and Futures*. Spring Press
- Donia, Robert J. (1981): *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914*. New York, Columbia University Press
- Donia, Robert és Fine, John (1994) *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*, New York: Columbia University Press
- Džankić, Jelena (2016): *Citizenship in Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Montenegro. Effects of Statehood and Identity Challenges*. Routledge London, New York
- Faye, Jan (2017): Backward Causation. In: Poli, Roberto (2017): *Handbook of Anticipation, Theoretical and Applied Aspects of the Use of Future in Decision Making*, Springer
- Friedman, Francine (1996): *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, Boulder, Westview Press
- Gábor Éva (szerk.) (1976): *A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig*. Stúdium Könyvek 76. Gondolat, Budapest
- Galántai József (1985): *A Habsburg Monarchia alkonya*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Hideg Éva (2012): *A jövőkutatási paradigmák*. Aula Kiadó Kft, Budapest

- Hiltunen E (2010) *Weak signals in organizational futures learning*. Aalto University School of Economics, Dissertation
- Hoare, Marko (2007): *The History of Bosnia: from the Middle Ages to the Present Day*. London, Barkeley
- Huskic, Adnan: Abandoned by the West, embraced by the East? In: Bieber, Florian, Tzifakis, Nikolaos (2019): *The Western Balkans in the World: Linkages and Relations with Non-Western Countries*. Routledge
- Ilosvai, Péter (2006): Szcenárió készítés Esemény alapú forgatókönyvek előállítására dinamikus kölcsönhatás elemzés modellel. Ph.D. disszertáció, Pécs
- Imamović, Mustafa (2006): *Bosnia and Herzegovina. Evolution of its Political and Legal Institutions*. Sarajevo, Magistrar
- Inayatullah, Sohail (2005): Causal Layered Analysis – Deepening the future. In: *Questioning the Future: methods and tools for organizational and societal transformation*. Tamsui, Tamkang University Press, 2005/7.
- de Jouvenel, Bertrand: (1967): *The Art of the Conjecture*, Basic Books, New York.
- Juhász József (1999): *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula
- Juhász József – Márkus László – Tóth Péter – Valki László (2003): *Kinek a békéje? – Háború és béke Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi Kiadó
- Juhász József (2006): Államépítés Bosznia-Hercegovinában, In: Marton Péter (szerk.) (2006): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban* Teleki László Intézet, Külpolitikai Tanulmányok Központja pp.130-144.
- Kahn, H.-Wiener A.: (1967), *The Year 2000: a framework for speculation on the next thirty-three years*, The Macmillan Company, New York
- Karčić, Fikret (1999): *The Bosniaks and the Challenges of Modernity. Late Ottoman and Hapsburg Times*. Szarajevó, El Kalem
- Karić, Enes (2011): *Contributions to the Twentieth Century Islamic Thought in Bosnia and Herzegovina*. Saba Risaludin ford. Sarajevo, El Kalem

- Kemenszky Ágnes (2010): *Az európai muszlim közösségek sajátos színtere: a balkáni muszlimok*. In: Rostoványi Zsolt szerk.: *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Budapest, Aula, pp. 447-485.
- Kemenszky Ágnes (2019): Bosznia: a nyugat-balkáni térség európai integrációs folyamatának sereghajtója. In: Koller Boglárka-Ördögh Tibor szerk.: *Európaizáció a Nyugat-Balkánon*, Dialóg Campus Kiadó pp. 221-236
- Kirk, Goffrey (1957): *The Pre-Socratic Philosophers, A critical History with a Selection of Texts* Cambridge University Press
- Kovács Géza (1979): *Jövő kutatás és társadalmi tervezés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kristóf Tamás (2002): *A szcenárió módszer a jövő kutatásban*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövő kutatási Kutatóközpont
- Krolopp Alfréd (1904): Bosznia-Hercegovina mezőgazdasági viszonyai, különös tekintettel a kincstári mezőgazdasági állomásokra és mintaparasztházakra. Pallas, Budapest
- Lempert, Robert (2007): Can Scenarios Help Policymakers Be Both Bold and Careful? in: Fukuyama, Francis (szerk.): *Blindslide: How to Anticipate Forcing Events and Wild Cards in Global Politics*, Washington Brookings Institution Press
- Lockwood, William G. (1975). *European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia*. New York.
- Magnusson, Kjell (1999): Bosnia and Herzegovina. In: *Islam Outside the Arab World*, szerkesztette: D.S. Westerlund, Ingvar, Richmond, Curzon Press
- Malcolm, Noel (1995): *Povijest Bosne*. Zagreb: Erasmus Gilda and Sarajevo: Dani
- Malcolm, Noel (1996) *Bosnia: A Short History*, New York University Press, Második kiadás.
- Mazower, Mark (2000): *The Balkans: A Short History* New York: Modern Library
- McLuhan, Marshall és Quentin Fiore (1967): *The Medium is the Message*. New York. Bantam Books
- Merdjanova, Ina (2013): *Rediscovering the Umma. Muslims in the Balkans between Nationalism and Transnationalism*. Oxford University Press

- Masini, E. (1993): *Why Futures Studies?* London, Grey Seal
- Mesarič, Andreja (2015): Muslim Women's Dress Practices in Bosnia-Herzegovina: Localizing Islam through Everyday Lived Practice. In: Elbasani, Arolda&Roy, Oliver szerk. (2015): *The Revival of Islam in the Balkans. From Identity to Religiosity*. Palgrave Macmillan pp.103-121
- Mujanović, Jasmin (2018): *Hunger and Fury: The crisis of democracy in the Balkans* C Hurst & Co Publishers Ltd,
- Nakičević, Omer (1996): *Istorijski Razvoj Institucije Rijaseta*. Sarajevo
- Nováky Erzsébet (szerk.) (1995): *Káosz és jövőkutatás*. BKE, Budapest
- Nováky Erzsébet (2005): *Jövőkutatás a XXI. században*, megjelent: Czabán János 70. születésnapjára készült jubileumi kötetben, ME, Miskolc
- Nováky Erzsébet (szerk.) (2006): *Jövőkutatás*. BCE, Budapest
- Nováky Erzsébet (szerk.) (2008): *Változás és jövő*. Püski, Budapest.
- Nováky Erzsébet (szerk.) (2010): *Magyarország 2025*. Gazdasági és Szociális Tanács, Budapest.
- Nováky Erzsébet (2014): A magyar jövőkutatás 45 éve. in: Hideg Éva – Nováky Erzsébet – Tóthné Szita Klára *A magyar jövőkutatás történeti alapjai*. BCE Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék Budapest
- Pál Alfréd (1913): *Bosznia-Hercegovina politikai szervezete*. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkiadóvállalat.
- Okey, Robin. (2007). *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*. Oxford et al.: Oxford University Press
- Omerčić, Jasmin (2017): 20th Century Waqf in Bosnia and Herzegovina and 21st Century Wakf Integration in Development. In: *Socio-Economic Potential of Waqf in Bosnia and Herzegovina*. CNS Sarajevo, pp. 79-101.
- Pál Alfréd (1913): *Bosznia-Hercegovina politikai szervezete*. Eggenberger-féle Könyvkiadóvállalat, Budapest
- Petersen, John L. (1999): *Out of the Blue: How to Anticipate Big Future Surprises*, Madison Books

- Pinson, Mark szerk. (1996): *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, második kiadás, Cambridge, Harvard University Press
- Pokalova, Elena (2019): *Returning Islamist Foreign Fighters Threats and Challenges to the West*. Palgrave Macmillan
- Poli, Roberto (2017): *Handbook of Anticipation, Theoretical and Applied Aspects of the Use of Future in Decision Making*, Springer
- Ress Imre (2008): Vallás és modernizáció Boszniában a 19. század utolsó harmadában (Kállay Béni egyházpolitikája) In: *Tradíció és modernizáció a XVIII-XIX században*. Szerk.: Bodnár Erzsébet-Demeter Gábor. Debrecen. pp. 257-267.
- Ress Imre (2004): *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest, L'Harmattan
- Sardar, Ziauddin (2006): What Do We Mean By Islamic Futures? In: *The Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought*. Blackwell Publishing Ltd
- Sardar, Ziauddin (1997): *Postmodernism and the Other*. Pluto Press
- Sardar, Ziauddin és Abrams Iwona (1999): *Introducing Chaos*. Icon Books UK
- Sardar, Ziauddin (2013): *Future, All That Matters*. Hodder & Stoughton, London
- Schultz, Wendy (2012): *The history of futures*. In: A. Curry (Ed.) (2012), *The Future of Futures*, Association of Professional Futurists, Houston, pp. 3-7
- Schwartz, Peter (1996): *The Art of the Long View*. New York, Currency-Doubleday
- Nusret Šehić (1980): *Autonomni Pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Svjetlost, Sarajevo
- Sells, Michael (1996): *The bridge betrayed: religion and genocide in Bosnia*, Berkeley: University of California Press
- Solymossy Sándor (1901): *Úti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmáciából*. Budapest: Pesti Ny. Rt.
- Sweeney J.A. (2015): Infectious Connectivity: Affect and the Internet in Postnormal Times. In: Winter J., Ono R. (szerk): *The Future Internet. Public Administration and Information Technology*, vol 17. Springer

Šeta, Ferhat (1991): *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*. Sarajevo

Šikman, M. (2018). Return of the Foreign Terrorist Fighters –Criminal Persecution and Deradicalization. In: Denis Čaleta and Corinna A. Robinson (Eds.). *Violent Extremism and Radicalization Processes as Driving Factors to Terrorism Threats*. (109-136). Ljubljana: Ministry of Defense of Slovenia, Joint Special Operations University from Tampa, USA and Institute for Corporate Security Studies

Škaljić, Abdulah (1966): *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

Szabó Szilárd (2010): Bosznia-Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz 1878-1918 között, doktori disszertáció, Miskolc

Szeghalmy Gyula (1909): Bosznia-Hercegovina története a legrégebbi időktől napjainkig, különös tekintettel az annexióra. Tevan, Békéscsaba

Taleb N.N. (2007): *The black Swan: the Impact of the Highly Improbable*. Random House, New York

Toffler, Alvin (1970): *Future Shock*. Penguin Random House

Tuster Ignác (1918): Az iszlámhívők vallási intézményei Boszniában. Bosnyák jogi értekezés, III. füzet. Debrecen: Csáthy F. Könyvkiadó

Velikonja, Mitja (2003): *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, Texas University Press

Vrcan, Srdan (2001): *Vjera u vrtlozima tranzicije* (Religion in the Turmoil of Transition), Split, Glas Dalmacije

Voros, Joseph (2017): Big History and Anticipation: Using Big History as a framework for global foresight in: Poli, Roberto szerk. (2017): *Handbook of Anticipation Theoretical and Applied Aspects of the Use of Future in Decision Making*, Springer

Walker, Warren E., Vincent A. W. J. Marchau, Vincent A.W.J. és Kwakkelin, Jan (2013): Uncertainty in the Framework of Policy Analysis In: Warren E. Walker szerk. (2013) *Public Policy Analysis. New Developments* Springer pp.216-263

Wertheimer Ede: „Kállay Béni kiadatlan emlékirata Bosznia annexiójáról” (Budapest 1877. 04. 10) Történeti Szemle, 1914. pp. 257-266.

Woelk, Jens (2011): Bosnia-Herzegovina: Trying to Build a Federal State on Paradoxes in Michael Burgess, Alan Tarr (szerk) 2011: *Constitutional Dynamics in Federal Systems: Sub-National Perspectives*, McGill-Queen's University Press

Wright, George és Cairns, George (2011): *Scenario Thinking. Practical Approaches to the Future*, Palgrave Macmillan

Xántus Gábor (1898): *Tanulmányút az okkupált tartományokban*. Miskolc: Wagner-Szelényi Ny.

Folyóiratcikkek, tanulmányok

Alibašić, Ahmet (2003): *Traditional and Reformist Islam in Bosnia and Herzegovina*. Cambridge Programme for Security in International Society(C-SIS) Working Paper No.2.

Alibašić, Ahmet (2005): *Globalisation and its impact on Bosnian Muslims Practices* Institute of Governmental Studies University of California, Berkeley 2005 február Working paper

Alibašić, Ahmet (2007): *The Profile of Bosnian Islam and What Western European Muslims Could Benefit from It*. Bosnischer Islam für Europa. 2007 november 16-17. Konferencia munkaanyag

Alibašić, Ahmet, Begović, Nedim (2017): Reframing the Relations between State and Religion in Post–War Bosnia: Learning to be Free! *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 19. No. 1, pp. 19-34

Alonso-Concheiro, Antonio (2015): Thinking Futures. *World Future Review*, 2015, Vol. 7. No.4. pp. 332–341

Babuna, Aydin (1996): The Emergence of the First Muslim Party in Bosnia-Herzegovina. *East European Quarterly*, Vol. XXX. No. 2. pp. 131-151.

Balkan Barometer, Public Opinion Analytical report (2018): Regional Cooperation Council Secretariat (RCC) Sarajevo

Beslin, Jelena és Ignjatijevic, Marija (2017): Balkan foreign fighters: from Syria to Ukraine. European Union Institute for Security Studies (EUISS) 2017 június

- Bernstein, Steven *et al.* (2000): "God Gave Physics the Easy Problems: Adapting Social Science to an Unpredictable World," *European Journal of International Relations* 2000 Vol. 6. No. 1.
- Bougarel, Xaxier (1999) Yugoslav Wars: The 'Revenge of the Countryside' Between Sociological Reality and Nationalist Myth. *East European Quarterly*, Vol. 33. No. 2., pp.157-175.
- Bougarel, Xavier (2007): Balkan Muslims and Islam in Europe. *Südosteuropa*, Vol.55 No. 4, pp. 339-353.
- Cerić, Mustafa (2002): "Islam protiv terorizma" *Takvim za 2003*, Sarajevo, Rijaset Islamske zajednice u BiH, pp. 7–17.
- Cole, Sam (2011): Alliterative Logic: A Theory for Postnormal Times. *Futures* Vol.43., no. 2., 2011. március. pp. 209–215.
- Cooley, Laurance (2019): To be a Bosniak or to be a citizen? Bosnia and Herzegovina's 2013 census as an election. *Nations and Nationalism* Vol. 25 No.3, 2019, pp. 1065-1086.
- Cornish, Edward (2003): The Wild Cards in Our Futures *The Futurist* 2003 július-augusztus pp.18-22.
- Crutzen, P.J. and Stoermer, E.F. (2000): The "Anthropocene". *Global Change Newsletter*, 41.
- Csiszár Esztella (2015): Representation of Bosnia and Herzegovina in Hungarian Political and Popular Writings between 1878 and 1908: A Selected and Annotated Bibliography *Context* Vol 1. No 1. pp. 129-164
- Csiszár Esztella (2018): Bosznia-Hercegovina a magyar nyelvű írások tükrében az okkupáció és annexió között (1878-1908). *Kisebbségkutatás* 27. évf. 4. szám
- Dator, Jim (2009): Alternative Futures at the Manoa School. *Journal of Futures Studies*, 2009 november, Vol. 14. No. 2. pp. 1-18.
- Fónagy Zoltán (2014): Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. *Történelmi Szemle* LVI. évfolyam 1. szám. pp. 27-60.
- Gaddis, John Lewis (1992), "International Relations Theory and the End of the Cold War," *International Security* Vol. 17. No. 3 (1992-93 tél)

Godet, M. & Roubelat, F. (1996), 'Creating the Future: The Use and Misuse of Scenarios', *Long Range Planning* Vol. 29. No.2, pp.164-171.

Hideg, Éva (2011): Interaktivitás és a jövőkutatás továbbfejlődése. *Jövőelméletek sorozat* 19. Budapesti Corvinus Egyetem

Hodgson, Anthony (2013): Towards an Ontology of the Present Moment, *On the Horizon* Vol. 21, no. 1. pp. 24–38.

Inayatullah, Sohail (1990): Deconstructing and Reconstructing the Future. Predictive, cultural and critical Epistemologies. *Futures* Vol. 22, No. 2, 1990 március, pp. 115-141.

Inayatullah, Sohail & Wildman, Paul (1996): Ways of Knowing, Culture, Communication and the Pedagogies of the Future. *Futures*, Vol. 28, No. 8, pp. 723-740.

Inayatullah, Sohail (2009): Questioning Scenarios. *Journal of Futures Studies*, 2009 február, Vol. 13. No.3. pp. 75-80.

Johannes, Gabriel (2014) A scientific enquiry into the future. *European Journal of Futures Research* Vol. 15. No. 31

Hesová, Zora (2019) "Islamic Tradition": Questioning the Bosnian Model. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 39. Issue. 5, Article 22.

Karčić, Fikret (1997): The Office of Ra'is al-'Ulama' Among the Bosniaks (Bosnian Muslims). *Intellectual Discourse*, Vol. 5. No. 2. pp. 109-120.

Karčić, Fikret (1999): Administration of Islamic Affairs in Bosnia and Herzegovina. *Islamic Studies* Vol. 38. No. 4. pp. 535-561.

Karčić, Fikret (2001): Applying the Shari'ah in Modern Societies. Main Developments and Issues. *Islamic Studies*. Vol 4. No. 2. pp. 207-226

Karčić, Fikret (2010): What is the Islamic Tradition of the Bosniaks? *Preporod*. fordította: Đermana Seta

Karčić, Harun (2012): From Mekteb-I-Nuwwab to the Faculty of Islamic Studies: A Short History of Bosnia's Leading Islamic Educational Institution, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol. 31. Iss. 1, Article 4.

- Karić, Enes (2002): Islamic Thought in Bosnia-Herzegovina in the 20th Century: Debates on Revival and Reform. *Islamic Studies*, Vol. 41, No. 3 (Autumn 2002), pp. 391-444
- Karić, Enes (2012). Aspects of Islamic Discourse in Bosnia-Herzegovina from Mid 19th till the End of the 20th Century: A Historical Review. In Sehayin: Die Welt der Osmanen, die Osmanen in der Welt; Wahrnehmungen, Begegnungen und Abgrenzungen/Illuminating the Ottoman World Perceptions, Encounters and Boundaries, edited Yavuz Köse, (2012) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 285-303
- Karpat, Kemal (1979): The Ottoman Attitude towards the Resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian Occupation in 1878. Naučni Skup. Otpor Austrougarskoj Okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. pp. 147-172.
- Komlóssy Ferencz (1882): *Bosnia és Hercegovina története a legrégebbi időktől napjainkig*. Nagyszombat: Winter Nyomda
- Krstić, Tijana (2011): *Contested Conversions to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*. Stanford University Press
- Kuosa, Tuomo (2011): Evolution of Futures Studies, *Futures* Vol. 43 pp. 327–336
- Masini, Eleonora Barbieri (1982): Reconceptualizing Futures: A Need and a Hope, *World Future Society Bulletin* 1982. november-december pp. 1-8.
- Miller, Riel, Poli, Roberto, Rossel, Pierre (2013): The Discipline of Anticipation: Exploring Key Issues Paris, Working Paper #1 2013 május
- Miller, Riel (szerk) (2018): Transforming the Future: Anticipation in the 21st Century. Routledge, 2018 UNESCO
- Öktem, Kerem (2010): New Islamic actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's return to the Muslim Balkans. Paper presented at the international workshop 'After the Wahhabi Mirage: Islam, politics and international networks in the Balkans' at the European Studies Centre, University of Oxford, June 2010.
- Öktem, Kerem (2011): Between emigration, de-Islamization and the nation-state: Muslim communities in the Balkans today, *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 11, No. 2, 2011 június, pp. 155–171.
- Preljević, Hamza (2017): Preventing Religious Radicalization in Bosnia and Herzegovina: The Role of the BiH Islamic Community. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 37:4, pp.371-392

Rialland, A, Wold K.E. (2009): Future Studies, Foresight and Scenarios as basis for better strategic decisions Working Paper MARINTEC, Trondheim

Sardar, Ziauddin (2010): The Namesake: Futures; futures studies; futurology; futuristic; foresight—What's in a name? *Futures* Vol. 42 pp. 177–184

Sardar, Ziauddin (2010): Welcome to postnormal times. *Futures* Vol. 42 (5) pp.435–444

Sardar, Ziauddin (2015): Postnormal Artefacts. *World Future Review* Vol. 7(4) pp. 342–350

Sardar, Ziauddin (2015): Postnormal times revisited. *Futures* Vol. 67. (March) pp.26–39

Sardar, Ziauddin és Sweeney, John (2016), 'The Three Tomorrows of Postnormal Times', *Futures* Vol. 75. pp. 1-13

Slaughter, a Richard (1987): The transformative cycle: a tool for illuminating change, *Journal of Educational Change and Development*, vol 8 no 2 p11-16.

Slaughter, A Richard (1996): The Knowledge Base of Futures Studies as an Evolving Process *Futures*, Vol 28, No 9, pp 799-812

Sorabji, Cornelia (1993): Ethnic War in Bosnia? *Radical Philosophy*, Vol. 63,1993 tavasza, pp. 33-35.

Strausz Adolf (1883): Bosnyák föld és népe, I. Bosznia története és néprajzi leírása. II. Bosznia és Hercegovina politikai, gazdasági és földrajzi leírása, Budapest: Tettey N. és társa 1881, 1883, 301 p. + 240 p

Šuško, Dževada (2014): Bosniaks & Loyalty: Responses to the Conscription Law in Bosnia and Hercegovina 1881/82. *Hungarian Historical Review* Vol. 3, no. 3 (2014) pp.529–559

Vasas Géza (1998): A bosnyák kérdéstől a magyar hivatásgondolatig. Kállay Béni politikai pályái 1875 és 1883 között. *Valóság* 1998. 8. kötet. pp. 71-93.

Online források

Agencija za statistiku BiH URL:

http://www.bhas.ba/tematskibilteni/BHAS_Demografija_BH.pdf (Letöltve: 2018.07.18)

Azinović, Vlado, Jusić, Muhamed (2015): The Lure of The Syrian War. The Foreign Fighters' Bosnian Contingent. Atlantic Initiative. Sarajevo URL: <https://wb->

iisg.com/wp-content/uploads/bp-attachments/4798/Foreign-Terrorist-Fighters_-BiH.pdf (Letöltve: 2019. 09.08)

Balkan Insight (2015): Bosnian Serb Mass Arrests Alarm Bosniaks. 2015.05.08 <https://balkaninsight.com/2015/05/08/bosnian-serb-terrorism-related-arrests-raise-ethnic-concerns> (Letöltve: 2019. 10.01)

Balkan Insight (2018): Chinese Pull out From Building Bosnian Power Plant. Balkan Insight, 2018. 09. 19. <https://balkaninsight.com/2018/09/19/chinese-investors-retreat-from-main-project-in-bosnia-09-19-2018/> (Letöltve: 2019.10.12)

Balkan Insight (2019): Bosnia Failing in Fight against Extremism Online. Balkan Insight 2019. 08. 13. <https://balkaninsight.com/2019/08/13/bosnia-failing-in-fight-against-extremism-online/> (Letöltve: 2019.11.01)

Bieber, Florian, Tzifakis, Nikolaos (2019): The Western Balkans as a Geopolitical Chessboard? Myths, Realities and Policy Options Policy Brief BiEPAG http://biepag.eu/wp-content/uploads/2019/08/The_Western_Balkans_as_a_Geopolitical_Chessboard.pdf (Letöltve: 2019. 10.10.)

Blic.rs (2017): Dodik: Projekat Srpskog Nacionalnog Ujedinjenja Je Opravdan, Logičan I Politički Fer 2017, augusztus 5. <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/dodikprojekat-srpskog-nacionalnog-ujedinjenja-je-opravdan-logican-i-politicki-fer/hkmb8dm> (Letöltve: 2019. 10.01)

Cook, Joana, Vale, Gina (2018): From Daesh to 'Diaspora': Tracing the Women and Minors of Islamic State ICSR London https://icsr.info/wp-content/uploads/2018/07/Women-in-ISIS-report_20180719_web.pdf

Dator, Jim (2007): What Futures Studies Is, And Is Not. Hawaii Research Center for Futures Studies <http://www.futures.hawaii.edu/publications/futures-studies/WhatFSis.pdf> (Letöltve: 2015. 11.02)

ECFR (2018): The way back brain drain and prosperity in the Western Balkans 2018.05.09. URL: https://www.ecfr.eu/publications/summary/the_way_back_brain_drain_and_prosperity_in_the_western_balkans#_ftnref35 (Letöltve: 2019.03.11)

The Economist: Emmanuel Macron with his own words. The Economist 2019. 11. 07.
URL: <https://www.economist.com/europe/2019/11/07/emmanuel-macron-in-his-own-words-english> (Letöltve: 2019. 11.10)

EUROSTAT (2019): Key figures on enlargement countries. URL:
<https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/9799207/KS-GO-19-001-EN-N.pdf/e8fbd16c-c342-41f7-aaed-6ca38e6f709e> (Letöltve 2019. 10.01)

Faktor.ba (2019): Jusić: Macron pravda svoju odluku da se zaustavi put u EU zemljama sa muslimanskom većinom 2019. 11.07. URL: <https://faktor.ba/vijest/jusic-macron-pravda-svoju-odluku-da-se-zaustavi-put-u-eu-zemljama-sa-muslimanskom-vecinom/58104> (Letöltve: 2019.11.08.)

FDI Position and Performance Foreign Investment Promotion Agency of Bosnia and Herzegovina (FIPA 2019) URL:
<http://www.fipa.gov.ba/informacije/statistike/investicije/default.aspx?id=180&langTag=en-US> (Letöltve: 2019.10.01)

Federalni zavod za statistiku: URL: <http://www.fzs.ba/popis.htm> (Letöltve: 2018.05 24.)

Federalni zavod za statistiku: STANOVNIŠTVO PREMA NACIONALNOJ PRIPADNOSTI, PO POPISIMA 1961-1991. URL:
<http://www.fzs.ba/Dem/Popis/NacStanB.htm> (Letöltve 2015.02.01)

FIPA (2019): FDI Position and Performance Foreign Investment Promotion Agency of Bosnia and Herzegovina (FIPA 2019)
<http://www.fipa.gov.ba/informacije/statistike/investicije/default.aspx?id=180&langTag=en-US> (Letöltve: 2019. 10.28)

Gaub, Florence; Laban, Alexandra (2015): Arab Futures: Three Scenarios for 2025 Report no. 22, European Union Institute for Security Studies (EUISS), 2015 február, <https://www.iss.europa.eu/content/arab-futures-three-scenarios-2025> (Letöltve: 2018.05.24)

Grayfalcon.blogspot.com (2009): What Turkey Wants. 2009.11.05
<http://grayfalcon.blogspot.com/2009/11/what-turkey-wants.html> (Letöltve: 2019. 08.20)

Gupta, Vinay (2009): On Black Elephants, 2009 április 27., URL: <http://vinay.howtolivewiki.com/blog/flu/on-black-elephants-1450> (Letöltve: 2015.12.10)

Freidman, L. Thomas (2014): Stampeding Black Elephants. New York Times. 2014. november 22. URL: <https://www.nytimes.com/2014/11/23/opinion/sunday/thomas-l-friedman-stampeding-black-elephants.html> (Letöltve: 2015. 12.10)

Ibrahim, Azeem, Karčić, Hikmet (2019): The Balkan Wars Created a Generation of Christian Terrorists War radicalized the far-right — and nobody stopped them at home. 2019. 05. 24, *Foreign Policy* URL: <https://foreignpolicy.com/2019/05/24/the-balkan-wars-created-a-generation-of-christian-terrorists> (Letöltve: 2019.09.08)

Islamska Zajednica (2016): Saopćenje za javnost Ureda za odnose s javnošću Rijaset. URL: <https://www.islamskazajednica.ba/component/content/article?itemid=457&id=23389:reisu:l-ulema-primio-privrednike-iz-tesnja-saopcenje-zajavnost-ureda-za-odnose-s-javnoscu-rijaset> (Letöltve: 2019. 09.01)

Jusić, Muhamed (2017): The Complex Ecology of Islamic Narratives and Movements in Bosnia and Herzegovina In: Azinović, Vlado (2017): Between Salvation and Terror: Radicalization and the foreign fighter phenomenon in the Western Balkans. Atlantic Initiative. Sarajevo. pp. 43-57. URL: https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2017/05/images_BetweenSalvationAndTerror_BetweenSalvationAndTerror.pdf (Letöltve: 2019. 09.08)

Jutarnji.hr (2017): Hrvatske obavještajne službe državnom vrhu postale dramatično upozorenje. Islamski radikali su na granicama Hrvatske, u BiH ih ima 5 do 10 tisuća 2017. 09. 05. URL: <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-politika/hrvatske-obavjestajne-sluzbe-drzavnom-vrhu-poslale-dramaticno-upozorenje-islamski-radikali-su-na-granicama-hrvatske-u-bih-ih-ima-5-do-10-tisuca/6522508/> (Letöltve: 2019. 10.12)

Kanton Sarajevo (2006): PROSTORNI PLAN KANTONA SARAJEVO ZA PERIOD OD 2003. DO 2023. GODINE. Bosna i Hercegovina Federacija Bosne i Hercegovine Kanton Sarajevo
<http://zpr.ks.gov.ba/sites/zpr.ks.gov.ba/files/PROSTORNI%20PLAN%20%20za%20stampanje.pdf> (Letöltve: 2019. 09.28)

Karčić, Fikret (2009): Addressing the Challenges of All Forms of Extremist Discourse in Europe and North America through Practical Measures. URL:

<https://fikretkarcic.wordpress.com/tag/takfir/> (Letöltve 2016. 10. 10)

Kavazović, Hussein (2016): Mađarska besjeda reisu-l-uleme: Bošnjaci nemaju kompleks zato što su muslimani i Evropljani. *Preporod* 2016. május 17. URL:

<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/aktuelno/item/2326-madarska-besjeda-reisu-l-uleme-bosnjaci-nemaju-kompleks-zato-sto-su-muslimani-i-evropljan>

(Letöltve: 2019. 11. 01.)

Kavazović, Hussein (2019): Reis Kavazović: Mi smo muslimani s evropskim identitetom, iako bi neki željeli da nismo. URL: https://vijesti.ba/clanak/469518/mi-smo-muslimani-s-evropskim-identitetom-iako-bi-neki-zeljeli-da-nismo?fbclid=IwAR2sV3NqfWmiQxfUTf_C9wu66Bmu6o2MxRvOEFsmoY2xCq7D-3RT4Cl6yPQ (Letöltve: 2019. 11.26.)

Klix.ba (2017): Čović i Ivanić blokiraju usvajanje sporazuma Islamske zajednice i države BiH 2017. 09.07. URL: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/covic-i-ivanic-blokiraju-usvajanje-sporazuma-islamske-zajednice-i-drzave-bih/170905055> (Letöltve: 2018. 05.30)

Klix.ba (2018): Ivanić: Verifikacija ugovora s Islamskom zajednicom zahtijeva puno bolju političku klimu. 2018.02.23. URL: <https://vijesti.ba/clanak/395270/ivanic-verifikacija-ugovora-s-islamskom-zajednicom-zahtijeva-puno-bolju-politicku-klimu> (Letöltve: 2018.05.30)

Klix.ba (2016): Voda s Vrela Bosne zagađena i nije za piće 2016.06.28 URL: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/voda-s-vrela-bosne-zagadjena-i-nije-za-pice/160628036> (Letöltve: 2019.09.28)

Klix.ba (2017): Mektić: Paraobavještajne strukture bi mogle inscenirati napad da bi BiH prikazale kao radikalnu 2017.09.07. URL: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/mektic-paraobavjestajne-strukture-bi-mogle-inscenirati-napad-da-bi-bih-prikazale-cao-radikalnu/170906073> (Letöltve: 2019. 10.15)

Klix.ba (2016): Predstavnici 22 paradžemata odbili pristupiti Islamskoj zajednici BiH 2016.04.23 URL: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/predstavnici-22-paradzemata-odbili-pristupiti-islamskoj-zajednici-bih/160423057> (Letöltve: 2019.08.23)

The Millennium Project. URL: <http://www.millennium-project.org/> (Letöltve: 2018.05.24)

Rao V (2012) Welcome to the future nauseous. Ribbonfarm: Experiments in Refactored Perception URL: <http://www.ribbonfarm.com/2012/05/09/welcome-to-the-future-nauseous/> (Letöltve: 2015.12.10)

The Sarajevo Times: Great Spending of Authorities in Bosnia and Herzegovina: Alcohol, Aircraft Modifications and More” 2019.11.27. URL: <https://www.sarajevotimes.com/great-spending-of-authorities-in-bosnia-and-herzegovina-alcohol-aircraft-modifications-and-more> (Letöltve: 2019.11.27)

Sodalive.ba (2012): Mladi se izjašnjavaju kao Bosanci i Hercegovci, smanjuje se broj Bošnjaka, Hrvata i Srba 2012.11.03. URL: <https://www.sodalive.ba/drustvo/mladi-se-izjasnjavaju-kao-bosanci-i-hercegovci-smanjuje-se-broj-bosnjaka-hrvata-i-srba/> (Letöltve: 2019. 10.13)

Oslobodjenje.ba (2018): Stirling Education otvara Richmond Park Schools u Bosni i Hercegovini 2018.03.22. URL: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/sarajevo/stirling-education-otvara-richmond-park-schools-u-bosni-i-hercegovini-350026> (Letöltve: 2019.08.19)

OXFAM: 5 shocking facts about extreme global inequality and how to even it up, Oxfam URL: <https://www.oxfam.org/en/5-shocking-facts-about-extreme-global-inequality-and-how-even-it> (Letöltés: 2019.10.01)

Pew Research Center (2011): The Future Global Muslim Population: Projections for 2010-2030. URL: <http://pewforum.org/The-Future-of-the-Global-MuslimPopulation.aspx> (Letöltve: 2015.02.04)

Pew Research Center (2015): The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050. URL: <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050> (Letöltve: 2016.02.14)

Perry, Valery (2014): The elephant in the room – Bosnia and Herzegovina’s unmentionable Constitutional disability. Transconflict 2014.07.09. URL: <http://www.transconflict.com/2014/07/elephant-room-bosnia-herzegovinas-unmentionable-constitutional-disability-097/> (Letöltve: 2019.08.11)

Sarajevotimes.com (2013): The rehabilitation of Isa-beg hammam in Sarajevo 2013.01.08. <https://www.sarajevotimes.com/the-rehabilitation-of-isa-beg-hammam-in-sarajevo/> (Letöltés ideje: 2019.08.18)

Vladars.net (2017): ПОТПИСАН СПОРАЗУМ О ИЗГРАДЊИ ТЕРМОЕЛЕКТРАНЕ "ГАЦКО 2" 2017.04.03 URL: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mper/media/vijesti/Pages/Potpisan-sporazum-o-izgradnji-TE-Gacko-2.aspx> (Letöltve: 2019.10.12)

Vladars.net (2017): Потписан Споразум о изградњи аутопута и уговор за реконструкцију пруге. 2017.11.26. URL: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/msv/media/vijesti/Pages/potpisan-sporazum-u-budimpe%C5%A1ti.aspx> (Letöltve: 2019.10.12)

Voros, Joseph (2017): The futures cone, use and history. URL: <https://thevoroscope.com/2017/02/24/the-futures-cone-use-and-history/> (Letöltve 2018.05.16)

World Bank Group (2018): Western Balkans Labor Market Trends 2018 március. <http://documents.worldbank.org/curated/en/565231521435487923/pdf/124354-Western-Balkans-Labor-market-trends-2018-final.pdf> (Letöltve: 2019. 09.04)